

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОЧОН ҒАФУРОВ»**

Бо ҳуқуқи дастнавис

**ТКБ - 81.2 Тоҷ
ТДУ – 811.222.8'34
Ю – 57**

ЮНУСОВА ЗЕБО УМАРОВНА

**ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ИСТИЛОҲОТИ ФОНЕТИКӢ-
ФОНОЛОГӢ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОЧИК ВА ЁЗБЕК**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 6.2.
Филология (6.2.14. Забонҳои типологӣ ва муқобилавӣ)

Роҳбари илмӣ:

Шокириён Туғрал Сирочзода,
доктори илмҳои филологӣ, профессор

ХУЧАНД – 2026

М У Н Д А Р И Ч А

НОМГЀЙИ ИХТИСОРАҲО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ.....	9
БОБИ 1. МАСОИЛИ НАЗАРИЯВИИ НИЗОМИ ФОНЕТИКӢ- ФОНОЛОГӢ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК ВА ЁЗБЕК.....	16-70
1.1. Маълумоти муқаддимотӢ.....	16
1.2. Овоз ва фонема дар фонетика ва фонология.....	17
1.3. Аз таърихи фонетика ва фонология дар забоншиносии тоҷик.....	24
1.4. Аз таърихи фонетика ва фонология дар забоншиносии ёзбек.....	43
1.5. Таҳқиқоти муқоисавии низоми фонетикаву фонологияи тоҷик ва ёзбек.....	48
1.6. Робитаи хоси забонҳои тоҷикӣ ва ёзбекӣ дар сатҳи фонетика ва фонология.....	56
ХУЛОСАИ БОБИ 1	69
БОБИ 2. НИЗОМИ ИСТИЛОҲШИНОСӢ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИКУ ЁЗБЕК ВА АСОСҲОИ ТАШАККУЛИ ОН	71-114
2.1. Маълумоти муқаддимотӢ.....	71
2.2. Масоили умуминазариавии истилоҳшиносӣ ва асосҳои ташаққули он дар забоншиносии тоҷик.....	72
2.3. Асосҳои ташаққули низоми истилоҳоти умумилингвистӣ ва фонетикӣ дар забоншиносии ёзбек.....	96
2.4. Истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ дар забоншиносии тоҷик ва ёзбек аз лиҳози баромад.....	101
2.4.1. Истилоҳоти арабӣ дар забоншиносии тоҷик.....	102
2.4.2. Истилоҳоти арабӣ дар забоншиносии ёзбек.....	106
2.4.3. Истилоҳоти тоҷикӣ дар забони ёзбекӣ.....	109
2.4.4. Истилоҳоти русиву байналмилалӣ дар забоншиносии тоҷик ва ёзбек.....	110
ХУЛОСАИ БОБИ 2.....	113
БОБИ 3. ХУСУСИЯТҲОИ СОҲТОРИВУ МАЪНОИИ ИСТИЛОҲОТИ ФОНЕТИКӢ-ФОНОЛОГӢ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК ВА ЁЗБЕК.....	115-167
3.1. Маълумоти муқаддимотӢ.....	115
3.2. Истилоҳвожаҳои фонетикӣ-фонологӣ ва соҳтори онҳо.....	115
3.2.1. Истилоҳоти сода.....	115
3.2.2. Истилоҳоти сохта.....	117
3.2.3. Истилоҳоти мураккаб.....	119
3.2.4. Истилоҳоти омехтасохт.....	121
3.3. Ибораистилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ.....	122
3.3.1. Ибораистилоҳоти сода.....	124
3.3.2. Ибораистилоҳоти мураккаб.....	127
3.4. Хусусиятҳои ифодавии истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ.....	128

3.5. Муносибатҳои парадигмавии низоми истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ.....	131
3.5.1. Муносибатҳои парадигмавии фонетикӣ-фонологӣ ва хусусиятҳои он дар забонҳои муқоисашаванда.....	133
3.5.2. Хусусиятҳои муносибатҳои парадигмавӣ ва синтагматикии байни воҳидҳои забон дар фонемаҳои садонок.....	136
3.6. Муносибатҳои фонетикӣ-фонологии низоми истилоҳшиносӣ ва хусусиятҳои онҳо.....	147
3.7. Хусусиятҳои гиперо-гипонимӣ ва эквонимии истилоҳот.....	150
3.8. Муносибатҳои партонимӣ, холонимӣ ва меронимӣ дар низоми истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ.....	157
3.9. Градуонимия ва муносибати градуонимӣ дар низоми фонетикӣ-фонологӣ.....	160
ХУЛОСАИ БОБИ 3.....	165
ХУЛОСАҲО.....	168-170
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ.....	171
РҶҲАТИ АДАБИЁТ.....	172
ИНТИШОРОТ АЗ РҶҲИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	192

НОМГҶҲИ ИҲТИСОРАҲО:

ва ғ. – ва ғайра

ва диг. – ва дигарон

ЛТЗ – Луғати терминҳои забоншиносӣ

С. (с.) – саҳифаҳои (саҳифа)

ФИЗ - Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ

ФЗАТ - Фонетикаи забони адабии тоҷик

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Истилоҳшиносӣ чун соҳаи муҳимми забоншиносӣ дерест, ки диққати махсуси коршиносонро ҷалб менамояд. Бавижа, дар охирҳои садаи XX масъалаи мазкур мубрамияти хосаро касб намуда, оид ба қазияҳои умумӣ, миллӣ ва соҳавӣ асару таҳқиқоти гуногунҳаҷму мухталифдараҷа ба таъъ расидаанд, ки аз паҳно гирифтани омӯзиши он шаҳодат медиҳад. Бинобар андешаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон: «Бо фаро расидани Истиқлолият ва забони давлатӣ эълон шудани забони тоҷикӣ масъалаи забон аҳаммияти хоса пайдо кард ва ба ҳадде мубрам гардид, ки онро метавон яке аз падидаҳои муҳимми шуури миллӣ ва афкори ҷамъиятии ин солҳо номид» [33, с.11], ки ин ҳама бидуни истилоҳот тасаввурнопазир аст. Аз ҷумла, дар забоншиносии тоҷику ўзбек низ як қатор асарҳову рисолаҳои илмие дарҷ гардидаанд, ки аз умқи гирифтани пажӯҳишҳо дарак медиҳанд.

Бояд қайд кард, ки истилоҳшиносии тоҷикӣ аз осори Абуалӣ Сино, Шамси Қайси Розиву Насируддини Тўсӣ сарчашма мегирад, ки забоншинос Д. Хоҷаев дар рисолаи докторияш ин масъаларо хеле амиқ ва муфасссал таҳқиқ кардааст [51].

Профессор М. Қосимова оид ба истилоҳшиносии таърихии забони тоҷикӣ асари алоҳидае таҳия карда навиштааст: «Таърихи забоншиносии тоҷик хеле қадимӣ буда, мутаассифона, то ҳол ба таври бояду шояд мавриди тадқиқ қарор нагирифтааст. Агар худ истилоҳоти забоншиносии дар луғатҳои гуногун ва асарҳои олимони асрҳои X- XIX истифодашударо омӯзему тадқиқ намоем, мебинем, ки чи дар фонетика (савтиёт), чи дар лексикология (луғатшиносӣ), чи дар грамматика (сарфу наҳв), чи дар услубшиносӣ дар давраҳои пешин бисёр истилоҳоти мукаммалу муъҷаз ва қобили қабул мавҷуд будааст, ки як гурӯҳи онро имрӯз ҳам метавон ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ истифода бурд» [24, с. 4]. Ин иқдомро дигарон низ идома додаанд [27; 39; 40; 49; 50; 51, с. 196-205; 58, с. 9-11; 63, с. 42-45 ва ғ.], аммо аксари онҳо ҷанбаи амалию тафсирий дошта, масоили назарӣ ва соҳавии он мавриди баррасии мушаххас қарор нагирифтааст.

Аз ин чост, ки алҳол дар забоншиносии умумӣ ва миллии тоҷику ўзбек масъалаҳои муайян намудани пайдоиш ва ташаккули истилоҳшиносии забон ҳамчун гурӯҳи алоҳида, ҳамгунии истилоҳот, гуногуншаклӣ ва маъноии парадигмавии истилоҳот ва руҳдоди ҳодисаи сервазифагӣ (полифункционалӣ), ҳаммаъноӣ (синонимия) ва ғ. ҳанӯз омӯхта нашудааст.

Низоми истилоҳоти парадигмавӣ бо қазияҳои фонетика алоқаманд аст. Шиносоӣ бо забон тавассути овоз оғоз меёбад, ки он воҳиди хурдтарини нутқи хатгӣ ба шумор меравад. Тавассути овоз (фонема) морфема, лексема, фразема ва глоссема, ки дар соҳаҳои фонология, морфемика, калимасозӣ, лексикология, морфологияи забоншиносӣ омӯхта мешаванд, ба вучуд омадаанд. Инчунин, онҳо дар илми забоншиносӣ, ки алоқа ва муносибати ин гуна ҳодисаҳоро меомӯзад, эҳтиёҷи иҷтимоӣ пайдо намудаанд. Ба даст овардани истиқлоли давлатӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ва рушди иқтисоди миллий чун омили инкишоф ва ғанӣ гардидани забони халқҳои кишварҳои мазкур низ боиси равнақи забоншиносии миллий гардид. Аз ҷумла, дар забоншиносии тоҷик ва ўзбек як қатор таҳқиқот вобаста ба муайян намудани моҳияту табиати миллии забонҳои номбурда рӯйи кор омадаанд.

Забоншиносон оид ба танзим даровардани низоми умумии истилоҳ, ташреҳу тавзеҳи онҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ, дарёфти роҳу усули истилоҳсозӣ таҳқиқоти назаррасро иҷро намудаанд, ки омӯзиши низоми истилоҳоти забоншиносӣ ҳам ба қатори ин гуна пажӯҳишҳо ворид мешавад [1; 12, с. 16-19; 15- 16; 17; 21; 23 - 25; 29; 36; 38; 39; 43; 45 -47; 49-56; 63-65; 68; 83, 95; 97; 108 ва ғ.]. Забони ҳар як миллат ва низоми истилоҳоти он бо гузашти давраҳои таърихӣ ба тағйироти гуногун дучор меояд, ки тадқику муайян кардани он аз ҷумлаи муаммоҳои забоншиносии миллий ба шумор меравад. Чунин дигаргунӣҳо вобаста ба истилоҳоти забоншиносӣ ва соҳаҳои он дар Тоҷикистон низ ба вучуд омад ва ба зиммаи забоншиносони тоҷик вазифаи бомаъсулиятро гузошт.

Баробари дар Тоҷикистон мақоми давлатиро соҳиб гардидани забони тоҷикӣ, дар мақомоти давлатӣ баҳри татбику амалӣ сохтани он тадбирҳои

мушаххас андешида шуданд. Дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, ки таълим ба забони ўзбекӣ ва ё ғайриточикӣ ба роҳ монда шудааст, фанни «забони давлатӣ» ба сифати фанни таълимӣ қорӣ гардид. Дар назди факултети филологияи ўзбеки Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров шубҳаи махсус ба фаъолият оғоз кард, ки дар соҳаи мазкур мутахассис тайёр менамояд. Тибқи эҳтиёҷоти иҷтимоӣ омӯзиши забони тоҷикӣ дар муқоиса бо забони ўзбекӣ ва забонҳои дигар ба муаммои ҳалталаби забоншиносии синхронӣ-типологӣ табдил ёфт.

Таҳқиқоти пешниҳодшаванда «Ташаккул ва инкишофи истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ дар забоншиносии тоҷик ва ўзбек» низ бо эҳтиёҷи иҷтимоӣ интихоб шудааст. Ҳамаи масъалаҳои зикргардида омилҳои муайянкунандаи аҳаммияти илмӣ мавзӯи таҳқиқоти мазкур мебошанд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Маълум аст, ки дар ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ таҳқиқи тамоми масоили назариявӣ амалии истилоҳоти забоншиносӣ тибқи меъёрҳои забоншиносии рус сурат мегирифт. Дар забоншиносии шӯравӣ истилоҳоти забон аз ҷониби олимони Г.О. Винокур, В.В. Виноградов, А.А. Реформатский, О.С. Ахманова, Л.В. Шерба, А.Н. Кононов ва диг. омӯхта шудаанд. Ақидаҳои назариявии олимони номбурда дар забоншиносии тоҷикӣ ўзбек татбиқ гардидаанд.

Дар сарғаҳи забоншиносии тоҷик устод С. Айнӣ меистод. Ў таъкид кардааст, ки дар интихоб ва ташаккул додани истилоҳоти тоҷикӣ ба ҷиҳати таърихӣ ва миллии он аҳаммият додан лозим аст [1, с. 335-386].

Дар забоншиносии тоҷик масъалаҳои гуногуни истилоҳот, аз ҷумла истилоҳоти забоншиносӣ дар пажӯҳиши бевоситаю бавоситаи В.В. Григорев, В.П. Наливкин, А.А. Семёнов, П.Е. Кузнецов, И.И. Зарубин, Е.Д. Поливанов, О.А. Сухарева, Б. Ҳочизода, А. Фитрат, С. Ализода, А. Деҳотӣ, Т. Зеҳнӣ, Л. Бузургзода, В.С. Соколова, В.С. Расторгуева, Д.И. Эделман, Б. Ниёзмӯҳаммадов, М. Шукуров, А. Турсунов, Р. Ғаффоров, М. Қосимова, Д. Саймиддинов, С. Назарзода, Х. Султон, Т. Ваҳҳобов, А. Ҳасанов (Ҳасанзода), Т. Шокиров ва диг. баррасӣ шудааст.

Масъалаҳои фонетикаи забони тоҷикӣ ва истилоҳоти он дар асарҳои С. Айни, В. Бартолд, И.И. Зарубин, А. Фитрат, Т. Зеҳнӣ, Л. Бузургзода, В.С. Расторгуева, М.Н. Қосимова, М. Файзов, Т. Хаскашев, А. Неъматов, Ш. Бобомуродов, Х. Хусейнов, К. Шукурова, З. Мухторов, С. Ҷоматов, Ш. Кабиров, Д. Каримова, З. Қўрғонов, М. Нематуллоева ва диг. баррасӣ шудааст.

Дар забоншиносии ўзбек масъалаи мазкур дар рисолаҳои илмӣ (монографияҳо), диссертатсия, фарҳангҳо ва пажӯҳишҳои А. Ғуломов, В.В. Решетов, А. Ҳожиёв, Н. Маҳкамов, А. Нурмонов, С. Ашурбоев, В.В. Решетов, А. Бердиалиев, Ш. Бобомуродов, Қ.А. Қодиров, Ж. Элтазарев ва диг. таҳлилу баррасӣ шудаанд. Бо вучуди ин, таҳқиқотҳои илмӣ оид ба масъалаҳои ташаккул ва инкишофи истилоҳоти забоншиносии забонҳои мавриди назар ба қадри кофӣ вучуд надоранд. Омӯзиши ташаккул ва инкишофи истилоҳоти забоншиносӣ дар асоси дастурҳои мактабҳои миёна, махсус ва таҳсилоти олӣ дар шакли монография барои мукамал тасаввур кардани низоми истилоҳотимқоният медиҳад. Инчунин, омӯхтани истилоҳоти лингвистӣ дар асоси маводди забонҳои миллӣ ва ғайримиллӣ низ барои мукамалгардонии чараёни таълим дар кишварҳои гуногунмиллат хеле муҳим мебошад. Таҳлил ва таҳқиқи муқоисавии далелҳои лингвистии ду забон барои аз ҷиҳати илмӣ тасаввур намудани сохти грамматикӣ он мусоидат мекунад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Пажӯҳиши мазкур тибқи барномаи дурнамои корҳои илмӣ таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикӣи МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» «Масъалаҳои мубрами забоншиносии тоҷик: таҳқиқоти муқоисавии забонҳо» таҳия шудааст. Ҳамзамон бо мавзӯи илмӣ-таҳқиқотӣ ва талаботи асосии барномаҳои давлатӣ, концепсияи миллӣ ва нақшаҳои стратегӣ ба мисли «Барномаҳои рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020- 2030» (аз 28.11 2020, таҳти № 647) Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва илмӣ-техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» (аз 26. 09.2020, № 503) алоқаманд аст.

Натиҷаву хулосаҳои пажӯҳиш ҳангоми таҳияву омодаسازیи барномаҳои фаннӣ, дастурҳои таълимӣ ва таҳқиқоти илмӣ метавонанд истифода шаванд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Дар доираи таҳқиқоти амалишуда чунин аҳдофи он муқаррар карда шуд:

а) муайян намудани асос ва манбаъҳои ташаккули истилоҳоти фонетикию фонологии низоми забоншиносии тоҷик ва ӯзбек;

б) муқаррар сохтани корбурди низоми фонетикию фонологии забонҳои мавриди пажӯҳиш;

в) шарҳи хусусиятҳои ифодаёбии воҳидҳои фонетикию фонологии забоншиносии тоҷик ва ӯзбек дар ҷанбаи ифодаёбии он;

г) омӯзиши муқоисавии муносибатҳои мазмунӣ градуонимӣ, гиперонимӣ, эквонимӣ, партонимии воҳидҳои фонетикию фонологии забоншиносии тоҷик ва ӯзбек;

ғ) муайян намудан ва шарҳ додани хусусиятҳои синкретизми функционалӣ-семантикии воҳидҳои фонетикию фонологии забоншиносии тоҷик ва ӯзбек.

Вазифаҳои таҳқиқот:

а) таҳлили ташаккули таърихӣ истилоҳоти забоншиносии тоҷик ва ӯзбек, нишон додани шароитҳои иҷтимоӣ сиёсии рушди онҳо;

б) таснифи асос ва манбаъҳои ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик ва ӯзбек;

в) пажӯҳиши асос ва манбаъҳои ташаккули низоми фонетикӣ-фонологӣ дар парадигмаи истилоҳоти забоншиносии тоҷик ва ӯзбек;

г) муносибатҳои парадигмавию синтагматикии истилоҳоти сатҳи фонетикию фонологии забоншиносии тоҷик ва ӯзбек ва муайян кардани хусусиятҳои номутаносибии онҳо;

ғ) муқаррарномаҳои таъсир ва нақши иқтибос аз забонҳои дигар дар инкишофи истилоҳоти сатҳи фонетикию фонологии забонҳои баррасишаванда;

д) тавзеҳи вижагиҳои хосу ғайрихоси муносибатҳои парадигмавию синтагмавии воҳидҳои фонетикию фонологии забонҳои муқоисашаванда;

е) муайян кардан ва шарҳ додани муносибатҳои гиперунипониӣ, унипонию эквониӣ, холонию мерониӣ ва градуониӣ низоми истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ ва ӯзбекӣ, ҳодисаи синкретизми коркардиву маъноии онҳо ва ғ.

Объекти таҳқиқот. Сарчашмаҳои асосии таҳқиқотро дастуру луғатҳои махсус, китобҳои дарсии забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ ташкил медиҳанд [3-5; 9-11; 15-16; 19; 20; 25; 82], ки барои муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии давраи шуравӣ ва давраи истиқлоли кишвар таълиф шудаанд.

Мавзӯи таҳқиқотро таҳлил ва муқоисаи ташаккул ва инкишофи истилоҳоти фонетикию фонологии забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ дар асоси маводди забоншиносии забонҳои омӯхташаванда дар бар мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Дар таҳияи диссертатсияи мазкур зимни пажӯҳиши қазияҳои назариву амалӣ, милливу умумӣ чун роҳнамои асосӣ роҷеъ ба истилоҳоти забон, забоншиносӣ, фонетика, фонология пажӯҳиши олимони ватаниву хориҷӣ О.С. Аҳманова, Ю.Д. Апресян, В.Г. Ахвледиани, И.И. Зарубин, А.А. Потебня, В.В. Бартолд, Е.Э. Бертелс, В.В. Виноградов, В.Г. Гак, И.М. Оранский, В. Капранов, Л.С. Пейсиков, В.С. Расторгуева, А.А. Реформатский, А.Ю. Рубинчик, А.А. Шахматов, Д.И. Эделман; Л. Бузургзода, М. Шакурӣ, Ш. Рустамов, М.Н. Қосимова, Д. Саймиддинов, М.Б. Шаҳобова, М. Файзов, Т. Хаскашев, С. Назарзода, Д. Хоҷаев, Я.И. Калонтаров, М. Султон, П. Чамшедов, С. Чоматов, Т. Ваҳҳобов, С. Мамадназаров, Т. Шокиров, А. Ҳасанзода (Ҳасанов), М. Саломӣён, Ж. Гулназарова, О. Қосимов, Ф. Шарифзода, С. Раҳматуллозода, П. Нуоров, М. Олимҷонов; А. Фитрат, А. Бердиалиев, А. Берков, А. Ғуломов, А.Н. Кононов, Е.Д. Поливанов, Н. Маҳмудов ва диг. истифода шудааст.

Навгониҳои илмӣ. Таҳқиқи истилоҳоти сатҳи фонетикӣ- фонологии забоншиносии тоҷикӣ ва ӯзбекӣ дар доираи синхронӣ-типологӣ, ки бори аввал сурат мегирад, аз ҷумлаи навгониҳои асосии илмӣ таҳқиқот ба шумор

меравад. Илова бар ин, нуктаҳои зерин аслият ва наwgонии илмии диссертатсияро инъикос мекунанд:

-зикри интишор мактабҳои миллии Тоҷикистон ва Ёзбекистон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX, ҷусторҳои равшан гардонидани масъалаҳои забоншиносии тоҷик ва Ёзбек марбут ба васеъ гардидани доираи таълими забони модарӣ (забони тоҷикӣ);

-тавзеҳу таҳлили нахустин китобҳои дарсии «Забони модарӣ», ки дар асоси асарҳои «Сарфу наҳв»-и Фитрат таҳия гардидаанд ва саҳмгузори он дар инкишофи истилоҳоти забоншиносии Ёзбек;

-тавсифи масъалаҳои таъсири низоми истилоҳотии забоншиносии араб ва рус дар ташаккули низоми истилоҳоти забоншиносии тоҷик ва Ёзбек;

-гуногунии истилоҳоти китобҳои дарсии «Забони модарӣ» («Забони тоҷикӣ»)-и тоҷик ва Ёзбек дар солҳои аввали мустақилият ва шарҳи сабабҳои онҳо;

-ташреҳ ва муайянсозии асос ва манбаъҳои ташаккули низоми фонетикию фонологии забоншиносии тоҷик ва Ёзбек;

-муайян намудан ва шарҳ додани манбаъҳои ташаккули низоми фонетикию фонологии забоншиносии тоҷик ва Ёзбек;

-тавсифи муносибатҳои парадигмавию синтагматикии низоми истилоҳоти фонетикию фонологии забоншиносии тоҷик ва Ёзбек аз ҷиҳати ифодаву мазмун, хусусиятҳои такроршавӣ, гунанокӣ, гиперу гипонимӣ, гипониму эквонимӣ, холониму меронимӣ, градуонимӣ, функционалию семантикӣ (вазифавию маъноӣ);

-тадқиқи зарурати омӯзиши низоми истилоҳоти фонетикию фонологии забоншиносии тоҷик ва Ёзбек дар самти синхронӣ-типологӣ ва аҳаммияти онҳо;

- омӯхтан ва муқоиса намудани вижагиҳои сохтории истилоҳоти фонетикию фонологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва узбекӣ.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Асоснок карда шудааст, тавсифи хронологии ташаккули низоми истилоҳоти сатҳи забоншиносии тоҷик ва ўзбек хеле зарур аст, зеро маҳз пажуҳиши замонӣ метавонад мақоми истилоҳро дар даврае муайян созад.

2. Муқаррар карда шудааст, ки манбаъ ва асосҳои ташаккули истилоҳоти сатҳи фонетикию фонологии забоншиносии тоҷик ва ўзбек гуногуну мухталиф буда, ба таври алоҳида ва муқоисавӣ ба таҳлил гирифтани онҳо умумияту фарқи истилоҳотро дар ин забонҳо муайян месозад.

3. Исбот карда шудааст, ки аз лиҳози ифодаи маъноӣ таҳқиқ кардани вижагиҳои истилоҳоти сатҳи фонетикию фонологии забоншиносии тоҷик ва ўзбек аҳаммияти илмӣ назариявӣ ва амалӣ дорад.

4. Вижагиҳои ҳирфаии истилоҳоти сатҳи фонетикию фонологии забонҳои муқоисашаванда, қазияҳои гиперуипонимӣ, ипонимуэквонимӣ, холониму меронимӣ, градуонимӣ ва иерархиявии онҳо ошкор карда шуда, номутаносибии маъноии парадигмавӣ-синтагматикӣ ва вижагиҳои овоии забонҳо аниқ гардонида шудааст. Низоми истилоҳоти фонетикию фонологии забонҳои қиёсшаванда аз нигоҳи синхронӣ-типологӣ муқаррар карда шудааст.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳаммияти назариявии таҳқиқот бо нуктаҳои зерин муайян карда мешавад:

а) пажуҳиши мазкур аз нуқтаи назари таҳқиқу баррасӣ дар самти синхрония ва типологияи тоҷикиву ўзбекӣ яке аз аввалинҳост, бино бар ин барои таҳқиқотҳои минбаъда метавонад чун асоси назариявӣ истифода шавад;

б) маводди таҳқиқоти мазкур метавонад дар чараёни таълифи монография, дастурҳои таълимӣ, рисолаҳои хатм ва ғ. чун сарчашмаи назариявӣ истифода гардад;

в) матолиби таҳқиқот метавонад дар доираи рисолаҳои илмӣ алоҳидаи минбаъда ба риштаи таҳқиқ қашида шавад;

г) дар доираи рисолаи мазкур омӯзиши низоми истилоҳоти забоншиносии тоҷик, ўзбек ва русро дар самти синхронӣ-типологӣ ба роҳ мондан мумкин аст ва ғ.

Аҳаммияти амалии таҳқиқоти мазкур дар он аст, ки тибқи маводди он таълими фанни тахассусиро ба роҳ монда, курс ва семинарҳои махсусро қорӣ намудан мумкин аст. Ғайр аз ин, маводди таҳқиқот барои тартиб додани луғатҳои нав оид ба истилоҳоти забоншиносии тоҷик ва ўзбек заминаи боэътимоди иттилоотӣ буда метавонад. Аз маводди таҳқиқот дар омода намудани китобҳои дарсӣ ва дастурҳо барои литсей, коллеҷҳои касбӣ ва мактабҳои таҳсилоти умумию олий истифода бурдан мумкин аст ва ғ.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи тоҷики МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ба иҷро расида, дар чаласаи кафедраи номбурда муҳокима гардида, пас аз ислоҳи эродҳои ҷойдошта ба ҳимоя пешниҳод шудааст. Натиҷаи таҳқиқот дар дарсҳои назариявӣ ва амалии факултети муҳандисӣ-омӯзгорӣ истифода шудааст.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи таҳқиқот бо шиносномаи ихтисоси 6. 2. Филология (6. 2. 14. Забонҳои типологӣ ва муқобилавӣ) мувофиқат дорад.

Саҳми шахсии довталаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот, пеш аз ҳама, дар гирдовари маводди пажӯҳиш, таснифу таҳлили онҳо, таҳияи мақолаву гузоришҳо оид ба мавзӯи таҳқиқ зоҳир мегардад. Ҳамчунин довталаб муқоисаи истилоҳоти фонетикӣ ва фонологии забоншиносии тоҷик ва ўзбекро анҷом дода, тарзу дарачаи татбиқи падидаҳои мантикӣ ва семантикиро ба монанди гиперонимия, гипонимия, эквонимия, партонимия, градуонимияро дар низоми истилоҳоти соҳаи мавриди назар ба таҳқиқ гирифта, барои нишон додани умумияту хусусияти онҳо мисолҳои мушаххасро ба таҳлил гирифтааст ва ин аз навтарин навидҳои илми забоншиносии муосир маҳсуб меёбад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар чаласаву семинарҳои илмӣ кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи тоҷики МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» муҳокима шудааст. Мазмун ва муҳтавои асосии пажӯҳиш дар конференсияву ҳамоишҳои илмӣ сатҳи гуногун, аз ҷумла дар конференсияҳои

илмию амалии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ироа гардидааст. Ҳамчунин муҳтавои асосии он дар Конференсияҳои байналмилалӣ «Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари» (Хуҷанд, 2019), «Халқаро илмӣ-амалӣ анжумани- Филология долзарб масалалари» (Қўқанд, 2021), Конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ Тоҷикистон (2019, 2023, 2025), Ўзбекистон, Полша ироа гардидааст. Инчунин, дар Конференсияи байналмилалӣ бахшида ба 80-солагии профессор А. Бердиалиев (Хуҷанд, 2020), Конференсияи байналмилалӣ «Тақомули масоили мубрами ҳамкориҳои инноватсионӣ» (Навоб, Ўзбекистон, 2020), Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «Масоили мубрами таълими забони давлатӣ» (Фарғона, 2020), Конференсияи илмӣ-методи «Филологиянинг долзарб масалалари» (Қўқанд, Ўзбекистон, 2020), Конференсияи байналмилалӣ «Забони модарӣ – оинаи миллат» (Тошканд, 2020), Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ оид ба истилоҳот (Полша, 2021), Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ оид ба масоили маданияти нутқ (Андичон, Ўзбекистон, 2021), Анҷумани илмӣ- амалӣ «Рушди забони ўзбекӣ ва масоили мубрами ҳамкорӣ» (Тошкент, 2021), Конференсияи илмӣ-амалӣ «Муаммо ва ечимлар» (Андичон, 2021), Конференсияи илмӣ-амалӣ «Масъалаҳои мубрами ҳаёти ҷавонони замони муосир» (Хуҷанд, 2024), Конференсияи байналмилалӣ илмӣ «Масъалаҳои зуллизонайнӣ дар адабиёти тоҷику ўзбек» (Фарғона, 2024), Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами филология: ҳадаф ва дурнамо» бахшида ба 75-солагии Абдусалом Абдуқодиров (Хуҷанд, 2024), Конференсияи байналмилалӣ илмӣ масъалаҳои мубрами филологияи тоҷику ўзбек (Хуҷанд, 2024), Конференсияи илмӣ амалӣ байналмилалӣ «Рӯзи забони давлатӣ» ва 35-солагии Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон (Хуҷанд, 2025) қироат шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқот дар 1 монография, 20 мақола, аз ҷумла 4 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 1 мақола дар маҷаллаи КОА-и Ўзбекистон ба табъ расидааст.

Соҳтор ва ҳачми диссертатсия. Диссертатсия аз номгӯйи ихтисораҳо, муқаддима, се боб, хулосаҳо, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот, рӯйхати адабиёт ва интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия иборат буда, 195 саҳифаи ҷопи компютерио ташкил менамояд.

БОБИ 1

МАСОИЛИ НАЗАРИЯВИИ НИЗОМИ ФОНЕТИКӢ-ФОНОЛОГӢ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОЧИК ВА ЁЗБЕК

1.1. Маълумоти муқаддимотӣ. Забоншиносӣ чун яке аз қадимтарин илмҳои ҷомеашиносӣ ву гуманитарӣ дорои низоми нисбатан устувор ва ташаккулёфта мебошад, зеро дар ҷомеа забон ва шинохтани омӯхтани он хеле муҳимманд. «Забон дар маҷмӯъ як қисмати муҳим ва ё ба иборати дигар як бахши нигорандаи таърихи халқи мо буда, оинаест, ки дар он роҳи дуру дарози тайкардаи халқи тоҷик бо ҳама шебу фарози он инъикос ёфтааст. Аз мутолиаи он мо дар бораи бисёр ҷанбаҳо ва масъалаҳои муҳими ҳаёти гузаштагони хеш иттилоо ба даст меоварем, ки ҳатто таърихнигорон ба онҳо камтар тавачҷуҳ кардаанд. Масалан, аз рӯйи захираи вожагон ва истилоҳоти забон мо метавонем бо боварӣ дар бораи пешрафт ва ё заъфу сустии ягон соҳаи ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ дар давраҳои мухталиф қазоват кунем, аз ҷониби дигар, забон манбаи бисёр муътамад барои омӯзиши таърих ва фарҳангу тамаддуни мо мебошад» [33, с. 11]. Барои омӯхтани забон бошад низом мақоми махсус дорад.

Низоми забоншиносӣ хеле мураккаб буда, вобаста аз вижагиҳои лингвистикаш қисму фаслҳои муайянеро фаро гирифта, ҳар кадомро бо унсурҳои асосӣ ву ёвар, соҳаи ҷудогонаи омӯзиш, падидаҳои илмӣ ҷомеаиаш ташаккул дода, бо иртиботи қавии соҳавӣ умумиилмӣ барои ба таври маҷмаавӣ пеш рафтани рушд ёфтанишон мусоидат менамояд.

Муҳимтарин, калонтарин ва фарогиртарин ҷузъҳои низоми забоншиносӣ аз фаслу қисмҳои он ба мисли фонетика, фонология, вожашиносӣ (лексикология), семасиология (маъношиносӣ), шевашиносӣ (диалектология), сарфиёт (морфология), наҳвиёт (синтаксис) иборат аст. Дар забоншиносии муосир овошиносӣ яке аз нахустин ва муҳимтарин қисмҳои лингвистӣ буда, бо як қатор вижагиҳои тахассусиаш фарқ мекунад.

Пеш аз ҳама, ба он овозҳо (садонокҳо, ҳамсадоҳо) ворид мешаванд, ки вобаста ба вижагиҳои фонетикашон ҳар кадоме боз гурӯҳбандӣ шуда, омили танзими низоми фонетикӣ фонологӣ мегарданд.

Низоми фонетикӣ-фонологӣ – ин сохтори комплексиест, ки дар он ҷанбаҳои фонетикӣ ва фонологии забон дар таъсири мутақобилавӣ фаъолият мебаранд. «Низоми фонетикӣ тамоми хусусияту омилҳои мавҷудаи фонетикаро шомил аст. Фонетика хосиятҳои физикии овозҳои забонро меомӯзад. Асоситарин унсурҳои фонетикӣ овозҳои садонок ва ҳамсадо маҳсуб меёбанд. Ҳамчунин, баландиву пастӣ, дарозиву кӯтоҳӣ, танину танфис, ҷарангнокию бечарангӣ, шавшуву бешавшувӣ, вижагиҳои акустикии овозҳо мадди назар гирифта мешавад» [149, с. 61].

Низоми фонологӣ бо омӯзиши хусусиятҳои функционалии овозҳои забон ва фаъолияти онҳо ба мисли қоидаҳои равандҳои фонологии овозҳо, ҳодисаву рухдодҳои фонологӣ (фонемаҳо, монандшавию тағйирёбии талаффуз, коҳиш, афзоиши овозҳо, ҳичо, зада) машғул мешавад.

Фонетика ва фонология бо ҳам робитаи қавӣ доранд, зеро фонетика асоси физикии овозро, фонология тарзи истифодаи онҳоро барои маънофарӣ меомӯзад. Масалан, аз лиҳози фонетика айни як овоз бо роҳу усулҳои гуногун метавонад ҳосил шавад, аз ҷиҳати фонологӣ он овоз вобаста ба мавриду ҳолат вазифаҳои гуногунро адо карда метавонад.

Аз ин нигоҳ, дар низоми фонетикӣ-фонологӣ ҷаҳор мафҳуми муштарақ ва ба ҳам хеле наздику вобаста **овоз – фонема – фонетика – фонология** мавҷуд аст, ки бояд умумият ва тафовути онҳоро донист. Дуи аввали ин ҷаҳор мафҳум, ифодагари вижагиҳои овоз бошад, дуи дигар онҳоро аз лиҳози мавзӯи фарогири худ мавриди пажӯҳиш қарор медиҳанд, яъне, овоз ва фонема маводди таҳқиқоти фонетика ва фонология маҳсуб меёбад.

1.2. Овоз ва фонема дар фонетика ва фонология

Овоз воҳиди асосии фонетикӣ маҳсуб меёбад. Коршиносон онро падидаи физикие меҳисобанд, ки дар натиҷаи лапиши мавҷноки ҳаво ба тарзи гуногун ба вучуд омада [213, с. 249], дорои суръат, дарозиву кӯтоҳӣ, пастиву баландӣ, ҷарангнокию бечарангӣ мешаванд.

Бояд қайд кард, ки овози инсон аз овозҳои дигар маҳз бо мақсаднокию талаффузи худ фарқ мекунад, зеро овозҳои дигар мақсаднок намешаванд ва талаффуз намегарданд. Онҳо дар натиҷаи ҳаракати ҷисмҳо ба вуҷуд меоянд, ки мо онро талаффуз гуфта наметавонем. Овозҳои нутқ тавассути ҳаракати лапишии мудаввару муназзам ва давомнокии гуногундошта ҳосил мешаванд.

Овозҳои гуфтор чун хурдтарин воҳиди фонетикӣ васлкунандаи занҷираи нутқ ва унсури мураккабу артикулятсионии соҳибзабон ба ҳисоб меравад. Бинобар он овозҳои нутқро майдатарин воҳидҳои занҷирии фонетикӣ номида, қайд кардаанд, ки «Овоз қисми ҳичост, ки муодили фонема буда, тақсимнопазир аст. Овозҳое, ки мо талаффуз мекунем ва мешунавем дар натиҷаи ҳаракати ҷисмҳо – узвҳои инсон ҳосил мешаванд. Кори якҷояи узвҳои дастгоҳи гуфтор дар ҷараёни овозсозӣ **тавлиди овоз** ё мухтасар **тавлид** номида мешавад» [213, с. 249]. Овозро чун ҷузъи ҳичо қабул кунем, он муодили фонема гардида, тақсимнопазир мешавад.

Вобаста ба лапиши ҳаво ва тарзи талаффуз овозҳо ба лаҳндору белаҳн ҷудо мешаванд. Лаҳн лапиши муназзаму мудаввари садопардаҳо овозро ва лапишҳои номуназзам, яъне монесдор, шавшув ва ҳамсадохоро ҳосил мекунанд.

Раванди кори узвҳои дастгоҳи гуфторро бо истилоҳоти **тавлид** ва **тавлиди овоз** ифода менамоянд. Ҳамчунин овозҳо вижагиҳои гуногуне доранд, ки вобаста ба ин вижагиҳояшон бо истилоҳоти талаффуз, замони талаффуз, тамдиди овоз, зудии лапиш, баландии овоз, қувваи талаффуз, сахтии овоз, сохтмони формантӣ, танини овоз ва ғ. ифода карда мешаванд.

Табиист, ки ҳар як узви нутқ дар талаффузи овозҳо саҳми гуногун доранд. Аз ин ҷиҳат онҳоро ба ду ҷудо карда, узвҳои бевосита ва бавоситаи овозсоз номидаанд. Овозҳои нутқ аз лиҳози вазифаашон калимасоз ва калимафарқкунанда мешаванд. Овозе, ки калима месозад, яъне маъноии калимаро дигар мекунад, фонема меноманд.

Таҳти мафҳуми **фонема** маҷмуи хусусиятҳои асосии фонологӣ ҳамчун ифодагари маҳсули кори узви муҳаррики нутқ фаҳмида мешавад, ки дар калимасозӣ саҳмгузори мекунанд.

Фонема аз калимаи юнонии қадим $\phi\acute{o}\nu\eta\mu\alpha$ «овоз, садо» гирифта шуда, хурдтарин воҳиди забон аст. Он маънои луғавӣ ва грамматикӣ надорад, балки барои фарқ кардан ва муайян кардани воҳидҳои муҳимми забон (морфемаҳо ва калимаҳо) хизмат мекунад. Он вижагиҳои зиёд надорад. Масалан, ҳангоми иваз кардани як фонема ба фонемаи дигар калимаи нав пайдо мешавад (дур-дор, бур-бор); ҳангоми ҷой иваз кардани фонемаҳо ё худ тағйир додани тартиби онҳо калимаи дигар бунёд мегардад (роғ-ғор; роз-зор); коҳиши фонемаҳо низ боиси пайдоиши калимаи нав мешавад (дард-дар). Ҳамин тавр, фонема хусусияти калимасозӣ дорад. Бинобар он, профессор Т. Хаскашев навиштааст: «Овозҳое, ки дорои қобилияти калимафарқкунӣ буда, бе тағйирёбии маънои калима якдигарро иваз карда наметавонанд (масалан, овозҳои $\bar{y}$ ва y дар калимаҳои боло; **бӯр** ва **бур** - илова аз мост - Ю. З.) фонема номида мешавад» [47, с. 51].

Мураттибони «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» Ш. Бобомуродов ва З. Мухторов оид ба ин истилоҳ чунин маълумот додаанд: «Фонема ... хурдтарин воҳиди овозии забон аст, ки ба ҷузъҳои пайиҳам ҷудо намешавад ва метавонад ба сифати симои овозии воҳидҳои маънодор: морфема, калима истифода гардад.

Мафҳуми фонема дар забоншиносӣ бо мақсади аз хусусиятҳои тавлидию акустикии овозҳои нутқ ҷудо кардани вазифаҳои онҳо – имконияти ба воситаи овозҳо фарқ кунонидани калима ва шаклҳои он (вазифаи маънофарқкунӣ) истифода мешавад» [213, с. 350].

Забоншиноси дигари тоҷик С.Ҷоматов дар монографияи худ истилоҳи фонемаро чунин шарҳ додааст: «Фонема овоз ё овозҳои тақсимнопазири нутқ мебошад ва он бо аломатҳои махсуси фарқкунанда ишора карда мешавад» [144, с. 315].

Фонема чун истилоҳ барои ифодаи фонологии овоз истифода мегардад. Истилоҳи фонемаро дар забоншиносӣ бори аввал забоншиносони поляктабори Россия Н.В. Крушевский ва И.А. Бодуэн де Куртенэ, инчунин Л.В. Шерба ба истифода даровардаанд. **Фонема** объекти омӯзиши фонология мебошад. Ин

мафҳум дар ҳалли чунин масъалаҳои амалӣ, мисли тартиб додани алифбо, муайян кардани принципҳои имло ва ғ. саҳми калон дорад, фонема ҳамчун воҳиди сатҳи забон хусусияти нутқофарӣ дорад, ки сифати онро муайян мекунад. Албатта, фонема гурӯҳҳои алоҳидаро ташкил дода, дар занҷираи нутқ танҳо бо фонемаҳои дигар якҷоя шуда метавонад ва дар айнаи ҳол фонемаҳо ба морфемаҳо ҳамтаркиб мешаванд. «Системаи фонемавӣ сатҳи махсуси фонологии забонро ташкил медиҳад. Дар марҳилаи муайяни тавлиди нутқ унсурҳои ҳар як гуфтор дар овозе таҷассум меёбад ва чун марҳала дараҷаи фонологии ғайриҷаҳири нутқро ифода мекунад, ки онро дараҷаи фонологии тавлиди нутқ низ меноманд. Ҳар як овоз ҳангоми ифодаи маънои калимаи гуногун бо фонема ифода мегардад, ки ин таҷассуми фонетикиву фонологии овоз мебошад» [51, с. 234]. Овоз унсури асосии ташаккули нутқ аст ва бинобар он аз қадимулайём дар маркази диққати омӯзиши соҳибони забон аст.

Истилоҳи дигар фонетика мебошад, ки овоз ва фонема мавзӯи омӯзиши он аст. Ин истилоҳ низ диққати олимони зиёди соҳаро ба худ ҷалб намудааст ва бархе аз онон дар ин хусус ибрози андеша доштаанд. Аз ҷумла, профессор Т. Хаскашев ин истилоҳро ба таври зайл маънидод кардааст: «Фонетика (юнон. *phone* - «овоз») як қисми илми забоншиносӣ, ки ҷиҳати овозии забонро меомӯзад. Ҷиҳати овозии забон воситаю воҳидҳоро дар бар мегирад, ки аз маъно маҳрум буда, барои сохтану шинохтани воҳидҳои маънодор истифода мешаванд» [47, с. 7]. Дар сохтани калима овозҳо, қонунҳои ҳамнишинию тағйирёбӣ, гурӯҳбандӣ, қонунҳои ҳичосозию ҳичочудокунӣ, сохт ва ҳели ҳичо, анвои зада ва қонунҳои қолабҳои заданокии вожаҳо саҳмгузори мекунанд.

Асоси ташаккули забон аз фонетика оғоз мегардад, зеро он овозро меомӯзад. Овоз бошад, ташаккулдиҳандаи ҳичо, калима, ибора ва ҷумла аст. Ҳодисаҳои ғайрифонетикӣ дигар ва таҳқиқи онҳо бо пажӯҳиши ҷанбаи овозии забон: ҳичо, оҳанг (интонация) ва зада алоқаманд буда, аз пешрафти пажӯҳиши онҳо фонетика низ баҳраманд мегардад. Оид ба ин масъала забоншинос О.А. Сухарева навиштааст: «Дар омӯзиши овозҳои нутқ, ки ба ҳодисаҳои мушаххаси физикӣ дахл доранд, бояд усулҳои илмҳои табиатшиносӣ

ва, баръакс, дар таҳқиқи овозҳои забон бояд усулҳои сирф лингвистӣ истифода бурда шаванд. Омӯзиши овозҳои нутқро **фонетика** ва омӯзиши овозҳои забонро **фонология** меномем» [179, с. 67].

Овоз ва сохтори он дар забон, вижагиҳои воҳидҳои овозӣ, таносуби онҳо бо вазифаи асосии забон, ба вучуд овардан, фарқ намудани воҳидҳои маънодори забон (морфемаҳо, калимаҳо) ва хусусиятҳои лингвистии мавзуи таҳқиқи тамоми илми забоншиносӣ маҳсуб меёбад.

Мавзуи баррасии фонетика бошад, маҳз овозест, ки таркиби овозҳои забонро ташкил дода, дар иҷрои ду вазифаи асосӣ, яъне баёни тафаккур ва тафрикаи маъно (морфема, калима) ба кор меравад. «Мақсаду методи омӯзиши фонетикаро ба ҳисоб гирифта, онро ба навҳои зерин ҷудо мекунанд: а) фонетикаи умумӣ, б) фонетикаи таърихӣ, в) фонетикаи таҷрибавӣ (экспериментӣ), г) фонетикаи баёнӣ» [19, с. 77].

Бо мурури замон дар натиҷаи рушди забону илми забоншиносӣ бахшҳои алоҳидаи фонетика ва мафҳуми истилоҳоти ҳоси онҳо пайдо шуда, бо усул ва объектҳои таҳқиқи маҳсуси худ барои тасниф ва низоми соҳа мусоидат намуданд, ки яке аз онҳо **фонология** мебошад ва гоҳо онро **фонетикаи вазифавӣ** (функционалӣ) низ меноманд [131, с. 32].

Фонология зодаи фонетика аст. Аз ин ҷост, ки онҳо умумияти зиёд доранд, вале фарқашон низ кам нест. Пеш аз ҳама, фонетика овозҳои нутқро меомӯзад, фонология умуман овозро. Сониян, фонетика сохтори овозии забонро баррасӣ мекунад. Аз ин нигоҳ сохтори овозӣ **тавлидию акустикӣ ва функсиналию забонӣ** шуда, аз тарафи фонетика ва фонология таҳқиқ мешавад. Фонетика баробари вазифаҳои забонии тавлиди овозҳо, ҳамчунин равандҳои овозсозиву вижагиҳои акустикӣ овозиро меомӯзад, ки онҳо омили падидаи омадани фонетикаи умумӣ ва хусусӣ мегардад.

Фонетикаи умумӣ тибқи имконоти овозсозии дастгоҳи нутқи инсон вазъи умумии ташкилу тавлиди овозҳои гуфтор ва вижагиҳои акустикӣ онҳоро мавриди баррасӣ қарор дода, дар ин асос гурӯҳбандии умумии садонокҳо ва ҳамсадохоро анҷом медиҳад. Он хусусиятҳои таъсири мутақобилаи овозҳои

нутқро чун ҳамтавлидӣ, мутобиқату мувофиқат, монандшавию табдили овозҳоро низ меомӯзад. Фонетикаи умумӣ табиату моҳияти ҳичоро низ баррасӣ карда, омилҳои ҳичочудокуниро муқаррар месозад. Воситаҳои ташаккули калима, анвои зада, масалан, задаи қуввагӣ, лаҳнӣ ё мусикавӣ, сингармонизм, оҳанг ва мақоми онҳо дар ташаккули ҷумла ҳам дар маркази диққати олимони соҳаи фонетикаи умумӣ қарор дорад.

Фонетикаи хусусӣ ҳодисаҳои забонӣ, сохтори овозии он ва вазифаҳои онҳо, хат ва алифборо таҳқиқ менамояд. Он сохтори овозии забонро дар давраҳои гузашта ва ҳозира ба таври синхронӣ ё диахронӣ меомӯзад. Фонология бошад, сохтор ва амалкарди фонема, ҳичо, вазифаи онҳоро чун морфема меомӯзад, ки тағйири онҳо боис ва омили дигаршавии маъно мегардад ва ин боз як фарқи фонетикаву фонология мебошад. Фарқи дигари фонология дар он зоҳир мегардад, ки он авомили таҷзияи раванди нутқ ва фарқ намудани фонемаҳо, гунаҳои фонема, сабабҳои дар раванди нутқ дар шакли аллофонҳо зоҳир гардидани онро муайян месозад. Дар ин бора андешаҳои зиёду мухталиф мавҷуданд. Олимон вижагии умумии фонетика ва фонологияро, пеш аз ҳама, дар он мебинанд, ки ин ду таърихи ягона доранд. Ҳамзамон, мафҳуми «фонетика» аз назари И. А. Бодуэн де Куртенэ илми амалиест, ки овози нутқи инсон ё физиологияи овозҳои нутқи инсонро ифода месозад. Минбаъд ин акидаро бисёр муҳаққиқон ҷонибдорӣ карданд. Фонология қисме аз низоми забон аст, ки воҳидҳои муназзаму муташаккили дур аз хусусиятҳои бесегменту бесупрасегменталии нутқро шомил мебошад. Он омили падидаҳои фонемаҳо, интонемаҳо ва дигар воҳидҳои просодикии дигар шуда метавонад. «Фонетика амалишавии фонемаро, фонология дигаршавии фонемаро меомӯзад, ки онро гоҳо иштибоҳан фонетикаи таърихӣ низ меноманд» [126, с. 44].

Пажӯҳишгари забоншиносии муқоисавӣ Д.Н. Каримова қайд кардааст, ки дар натиҷаи рушду таҳаввулот имрӯз фонетика ба фаслу соҳаҳои тақсим шудааст, ки ҳар кадоме бо як қатор хусусиятҳои фарқ мекунад [149, с. 14]. Ў фонетикаи типологӣ, таърихӣ ва амалиро дар назар дорад. Фонетикаи типологӣ монандӣ ва фарқи сохтори низомҳои овоии забонҳои гуногунро ба омӯзиш

мегирад. Фонетикаи таърихӣ бошад, тағйироти таърихии низоми овоз, яъне хусусиятҳои диахрониву синхронии онро таҳқиқ мекунад. Фонетикаи амалӣ бо таҳқиқи истифодаи воқеиву амалии овозҳо ва хусусиятҳои фонологии онҳо машғул аст.

Фонология сохтори овозии забон ва амалкарди онҳоро дар низоми забон меомӯзад. Он воситаҳои овозии забон, ташкили системавӣ ва вазифаҳои онҳо, инчунин қоидаҳои ташаккули сохтори фонетикии нутқ, фонетикаи артикуляториро таҳқиқ мекунад. Воҳиди асосии фонология фонема, воҳиди асосии таҳқиқи фонема бошад, тақобул ва қиёси фонемаҳои низоми фонологии забон аст. Умумияту фарқи фонологияи забони тоҷикӣ дар қиёси садонокҳо хуб равшан гардидааст. Низоми садонокҳои забони тоҷикӣ аз шаш фонемаи зерин иборат аст: и, э, а, у, ӯ, о. Ин фонемаҳо аз чор ҷиҳат – қатор, бардошт, иштироки лабҳо ва устуворию ноустуворӣ фарқ мекунанд. Дар сатҳи фонология барои аз ҳам фарқ кардани садонокҳо ду хусусияти аввал (қатор ва бардошт) муҳимманд. Ин ду нишона ҳамаи шаш фонемаро аз якдигар ҷудо карда, яклукхтии низоми садонокҳоро таъмин месозад. Хусусияти лабӣ дар системаи садонокҳои тоҷикӣ зиёдатӣ мебошад, зеро система ба он эҳтиёҷ надорад. Фарқи фонемаҳои лабӣ тавассути нишонаҳои дигар (қатор ва бардошт) муайян карда мешавад.

Забоншиносон Ш. Бобомуродов ва З. Мухторов низ дар «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» оид ба фонология маълумот дода, хусусиятҳои онро қайд кардаанд: «Фонология (аз юн. *phōnē* – овоз), як соҳаи илми забоншиносист, ки сохт ва амали воҳидҳои хурдтарини аз маъно маҳрумбудаи забон (фонемаҳо, ҳичоҳо) ва вазифаи онҳоро дар нутқ ҳамчун ҷузъҳои воҳидҳои мураккаби маънодор (морфемаҳо, калимаҳо) меомӯзад.

Фонология бо ҳамин хусусияташ аз фонетика фарқ мекунад. Фонология омилҳои таҷзияи ҷараёни нутқ ва ҷудо кардани фонемаро ошкор месозад (тафриди ҳамнишинии фонема); масъалаи вариантҳои фонемаро омӯхта, сабабҳои дар ҷараёни нутқ ба шакли аллофонҳо (бо истилоҳи дигар – тобишҳо, вариантҳо) зоҳир шудани онро муайян менамояд» [213, с. 350].

Барои микронизомҳои махсуси луғавии макроистилоҳоти фонетикро ҳамчун истилоҳоти дорои вижагиҳои овоии умумӣ омӯхтан муқоисаи фонетикиву фонологии тасниф ва танзими овозҳо муҳим аст. Кадоме, ки чун истилоҳоти мушаххаси маҳдудтар тасниф карда шавад, асоси низоми микроистилоҳотро ташкил медиҳанд. Ҳар як низоми забон мувофиқи қонуни қоидаҳои мавҷуда ташаккул меёбад ва ҷанбаи овозиву маъноии воҳидҳои забон мувофиқи табиати худ ва тибқи қонуне дар ташкили нутқ иштирок мекунад.

Ҳамин тавр, мабдаи омӯзиши ҳар ду як аст, вале ҳар кадоме ҷанбаҳои гуногуни овозро баррасӣ мекунанд.

1.3. Аз таърихи фонетика ва фонология дар забоншиносии тоҷик

Забоншиносӣ яке аз қадимтарин соҳаҳои илми мутамаддин буда, дар рушди сохти фонетика ва фонология мақоми махсус дорад.

Қадимтарин тадқиқот ба ёдгориҳо, катибаҳои қорномаю давлатдории Дориюши I (522-486 то м.), матнҳои Авесто ва таҳлили исмҳои хоси иқтибосӣ дахл дорад. Катибаҳои меҳии забони форсии қадим аз лиҳози графика офаридаи хеле асилу ҷолиб (оригиналӣ) буда, хусусияти алифбоиву ҳиҷоӣ дорад. Он баробари ҳиҷоӣ буданаш, инчунин 4 аломати калимаӣ (идеограмма) ва 36 аломат дорад, ки 3-тои онҳо танҳо барои интиқоли садонокҳо истифода мешаванд. Олимон таъкиддоранд, ки “Катибаҳои Бесутун (асрҳои V1–1V то м.)-ро бори аввал олими немис Гротенд ба олмонӣ баргардонидааст. Олимон зимни таҳқиқи таъриху суннатҳои форсиён ба масъалаҳои талаффузи овозҳоро вожаҳои алоҳидаи форсӣ андеша меронанд” [169; 135, с. 47]. Вале онҳо ҳама сатҳиву иҷмолӣ буда, зимни таҳияи фарҳангномаву асарҳои уламои дигар ба вучуд омадаанд.

Дар бунёди илми забоншиносии тоҷик донишмандоне Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ ва Ҳоча Ҳасани Нисорӣ саҳми назаррас гузоштаанд. Абуалӣ ибни Сино бо таълифи рисолаи илмӣ «Махориҷ-ул-хуруф» [38] ва «Донишнома» [37]-и худ пойдевори забоншиносии форсу тоҷикро гузошта бошад,

Насируддини Тӯсӣ бо асарҳояш - «Асос-ул-иктибос» ва «Меъёр-ул-ашъор» [28] он пойдеворро боз ҳам мустаҳкам намуд. Шамс Қайси Розӣ бо таълифи «Ал-муъҷам» [34] ба дастурнависии форсу тоҷик асос гузошт. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ бошад, дар «Чаҳор гулзор»-и худ [31] ҳамаи ин фикру ақидаҳоро дар мисоли феъл ҷамъбаст намуд.

Абуалӣ ибни Сино доир ба низоми овозҳо асари «Махориҷ-ул-хуруф» (соли 1024)-ро бо забони арабӣ офаридааст. Рисолаи мазкур аз шаш бахш иборат буда, дар онҳо сабаби пайдоиши овозҳо, ҷойи пайдоиши онҳо ва анвои фонемаҳо нишон дода шудааст. Ў овозҳоро ба **муфрад** ва **мураккаб** ҷудо мекунад. Овозҳои **б, т, ч, з, д, к, л, м, н**-ро *муфрад* ва боқиро *мураккаб* меномад. Овозҳоро ба **ҳамсадо** (сомит) ва **садонок** (мусаввит) ҷудо кардааст [38, с. 19].

Дар доираи забоншиносии Иттиҳоди Шуравӣ ва пасошуравӣ дар интишор ёфтани ин асар саҳми профессор В.Г. Ахвледиани бузург аст, ки ў соли 1966 ин рисоларо ба забони русӣ тарҷума карда, баъдан рисолаи докторӣ дифоъ намудааст [117; 118; 119].

Насируддини Тӯсӣ яке аз бузургтарин файласуфони тоҷик буда, бисёр илмҳои замонашро медонист. Ақидаҳои ў дар доираи илми овошиносӣ мисли андешаҳои Ибни Сино мебошад. Ў овозу ҳарфҳоро чун муродиф истифода карда, муҳим будани овозҳоро дар ташкили калимаву ҷумла баён месозад. Овозҳоро Насируддини Тӯсӣ низ ба **сомиту мусаввит** ҷудо карда, ҳамзамон онҳоро ба забони тоҷикиву арабӣ дастабандӣ кардааст [28, с. 20].

Профессор Хоҷа Давлатбек қайд кардааст, ки «олимони асримиёнагӣ ҳамсадохоро бо истилоҳи **хуруф**, садонокҳои дарозро бо вожаи **мамдуд** ва кӯтоҳро бо истилоҳи **мақсур** ва ё **ҳаракат** ифода намудаанд» [49, с. 5], ки онҳоро унсурҳои фонетикӣ ҳисобидан мумкин аст.

Якумин асари махсуси илмӣ соҳа аз тарафи Абуалӣ ибни Сино таҳия гардида, тавре ки ишора рафт, бо номи «Махориҷ-ул-хуруф ё асбоби ҳудус-ул-хуруф» машҳур аст [38]. Баъдтар Атоулло Ҳусайнӣ «Бадоеъ-ус-саноеъ» [217], Носири Хусрав «Қомеъ-ул-ҳикматайн» [32], Хоҷа Ҳасани Нисорӣ «Чаҳор

гулзор» [31]-ро офарида, зимни масоили гуногуни дигар бархе аз муаммоҳои марбутаро баррасӣ кардаанд.

Асари Ибни Сино бинобар ниҳоят қавию амиқ будани ҷанбаи илмӣ фонетика он аз замони таълифаш то имрӯз дар маркази диққати коршиносон будааст. Ҳамон тавре ки профессор Д. Хоҷаев дар асоси гуфтаҳои П.Н. Хонларӣ [48] менависад, ин асарро донишмандоне чун С.Т. Квиярд [210], О. Ботлингк [202], Ҷ.Б. Николас [209], Ҷ. Вулерс [212], А. Каземирский [207], Ф. Стиендасс [211], Маҳмуд ал-Ҳафнӣ [208], М. Бравман [203], Халили Самеён [200], Иброҳим Анис [206], В.А. Ахвледзиани [117-119] «ба забонҳои арабӣ, немисӣ, англисӣ, урду ва русӣ тарҷума карда, ба он баҳои баланд додаанд» [49, с. 4].

Албатта, равшан аст, ки фонетика дар давраи аввали пажӯҳиши забони тоҷикӣ ба дараҷаи имрӯза мавзӯи омӯзиш буда наметавонист, вале хусусиятҳои алоҳидаи фонетикии овозҳо ба таври муоинаи биологӣ инъикос меёфт, ки асари Ибни Сино намунаи беҳтарин аст. Рисолаи мазкур фарогири шаш бахш буда, Ибни Сино дар онҳо сабабҳову равандҳои падидаи омадани овозҳоро бо усули тасвириву муқоисавӣ шарҳ медиҳад, то барои хонанда ҳарчи возеҳтар расад. Масалан, зимни баёни тавлиди овози «ҳои ҳуттӣ» раванди ҳосилшавии онро бо тавлиди овози «айн» муқоиса карда, умумият ва тафриқаи онҳоро баён мекунад, ки хонанда якбора бо хусусиятҳои фонологии ҳар ду овоз ошно мегардад.

Ибни Сино ба ҷуз масоили савтиёт оид ба масъалаҳои вожашиносӣ, сарфиёту наҳвиёт низ андешаҳои зиёд баён кардааст. Андешаҳои забоншиносии Ибни Сино дар осори фалсафии донишмандони дигари тоҷик идомаву густариш ёфтааст. Аз ҷумла, қайдҳои овошиносӣ дар асарҳои «Қомеъ-ул-ҳикматайн» ва «Зод-ул-мусофирин»-и Носири Хусрав низ ба назар мерасанд [32] ва идомаи мантиқии таҳқиқи Ибни Синоанд. Масалан, ӯ дар «Қомеъ-ул-ҳикматайн» оид ба тарзи ҳосилшавии овозҳои гуфтор, узвҳои нутқ андеша ронда, қайд кардааст: «Ва ҳар гоҳ, ки ҳалқумро тангтар кунанд, овозаш бориқтар ояд ва чун фарохтар кунанд, овозаш ситабртар (ғафс) шавад, овоз ба

ком андар афтад, нафас мар ўро ба миёни кому дандонҳо ва лабҳову забон бибарад, ба ҳарфҳои тартибкарда ва баъзеро аз он чун овози буридашуда бо роҳи бинӣ фурӯ гузорад ва баъзеро бо роҳи даҳон, то мар ҳарфҳоро кушода ва бе кундиву айб падида оварад. Пас, гӯем: овози дароз ба масал чун хатест росткашида» [32, с. 15].

Агар Ибни Сино ва Носири Хусрав масъалаҳои забонро вобаста ба мантиқ баррасӣ карда бошанд, Насируддини Тӯсӣ дар «Асос-ул-иктибос» вобаста ба арӯз, қофия ва бадеъ таҳлил кардааст.

Арӯздони классики тоҷик Шамс Қайси Розӣ бошад, ба овошиносӣ бевосита дахл накарда, вижагиҳои ҳарфро дар арӯз бо сарфу наҳви назм хеле ҷиддӣ ва нозук ба таҳқиқ гирифтааст.

Анъанаи забоншиносии тоҷикӣ дар китобу дар асрҳои минбаъда давом интишор кард. Яке аз чунин давомдиҳандагон Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ буд, ки ӯ дар асараш «Бадоеъ-ус-саноеъ» зимни шарҳи санъатҳои лафзӣ маънавӣ оид ба ҳосилшавии овозҳои «бо», «син», «сод», «ҳо», «айн», «фо» [218, с. 19] қайдҳои ҷолиб кардааст.

Яке аз пажӯҳишгарони асримиёнагӣ, ки дар рушди забоншиносии тоҷик ва таълифоти дастурӣ (грамматикӣ) саҳми хоса дорад, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ мебошад. Ӯ дар таснифи овозу ҳуруф андешаҳои Ибни Синоро идома дода, дар «Чаҳор гулзор» ҳамсадоҳоро 24 адад ҳисобидааст [31, с. 12], ки бо ҳамсадоҳои забони муосири тоҷикӣ мувофиқ меояд.

Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ҳодисаҳои бадалшавӣ (гучӣ-кучӣ, лагом-лигом, фил-пил, сафед-сапед-испед) ва ихтисоршавӣ ё худ коҳиш (шеб-нишеб, шист-нишаст)-и овозҳоро бо истилоҳи «тарҳим» ифода карда, онро хоси назм медонад [31, с.101]. Ӯ оид ба вожашиносӣ, сарф, наҳв ва услуби нигориш низ маълумоти нодир меорад [31, с. 2-92], ки навгонии илми забоншиносии асримиёнагии тоҷик маҳсуб мегардад ва аз ҷониби профессор Д. Хоҷаев муфасссал таҳлил шудааст [49].

Аз ибтидои асри XV мураттибони фарҳангномаҳо низ зимни тафсири моддаҳои луғавӣ ба унсурҳои лафзӣ вожаҳо аҳаммият додаанд, ки мо андешаи

онҳоро оид ба унсурҳои фонетика ва фонология дар «Адот-ул-фузало»-и Қозихон Бадр Муҳаммади Дехлавӣ, «Шарафномаи Аҳмади Мунярӣ»-и Иброҳим Қивомӣ Форукӣ, «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизӣ Ёбаҳӣ, «Муайид-ул-фузало»-и Ибни Лод, «Мадор-ул-афозил»-и Асадулуламои Сирҳиндӣ, «Фарҳанги Чаҳонгирӣ»-и Мир Чамолуддин Ҳусайн Инҷуи Шерозӣ, «Бурҳони котеъ»-и Бурҳониддин Муҳаммадхусайни Табрезӣ, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдуррашиди Татавӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ дида метавонем. Муаллифи «Ҳафт Қулзум» Ғозиуддин Ҳайдар чилди ҳафтуми асари худро ба забоншиносӣ (дар якҷоягӣ бо илми арӯз) бахшидааст.

Ҳамин тавр, аз замонҳои қадим то анҷоми асрҳои миёна масъалаҳои фонетика ва фонология аз тарафи олимони, адибон ва фарҳангшиносони тоҷик аз лиҳози забоншиносии замон баррасӣ шуда, барои рушди забон ва забоншиносӣ мусоидат кардаанд.

Аз ибтидои асри XIX баробари густариш ёфтани робитаи байнидавлатии Россияи подшоҳӣ ва аморати Бухорову Эрон диққати олимони масъалаи таҳқиқи забонҳои форсӣ тоҷикӣ низ беш аз пеш ба худ ҷалб менамояд. Дар натиҷа мақолаву асарҳои таҳқиқотӣ ва фарҳангномаҳо ба таърифи расиданд. Яке аз нахустин таҳқиқоте, ки хусусиятҳои забони тоҷикиро фарогир аст, асари Иосиф Гиганов мебошад.

Чунин қайди муқаддимоти асар ҷолиб ва муҳим аст: «Муаллими забони тотории Тоболск ва руҳонии калисои Софияи Россия Иосиф Гиганов соли 1801-ум дар Санкт-Петербург калимаҳои аслии ва муҳимтарини забони тоториро гирдоварӣ намуда, бо тасдиқи муаллимони маҳаллӣ интишор дод, ки ишораҳои муқоисавии грамматикаи забони тоториро бо забони форсӣ низ дар бар мегирифт» [138, с. 26].

Соли 1861 шарқшинони рус, профессори Донишгоҳи Қазон В.В. Григорев дар анҷоми тарҷума ва таҳияи қайду ёддоштҳои яке аз тоҷирони Бухоро Мирзо Шамси Бухорой «О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кошгаре. Записки Мирзы-Шамсиа Бухари», таҳти унвони «Обозрение диалектических отличий употребительного у Бухарских таджиков персидского языка» дар ҳаҷми 14

саҳифаи чопӣ муқаддима навишта, чунин таъкид доштааст: «Ин асар ба вижагиҳои грамматикӣ, лексикӣ, лексикографӣ ва луғати тоҷикони Бухоро маълумоти мухтасари муқоисавӣ медиҳад ва яке аз нахустин таҳқиқот оид ба забони тоҷикӣ ва фонетикаи он махсуб меёбад [139, с. 13]. Ин маълумоти грамматикиву лексикологии асар фарогири 33 банд буда, В.В. Григорев дар онҳо фарқи талаффузи тоҷикони Бухороро аз талаффузи форсии умумӣ нишон додааст. Ў, аз ҷумла, қайд мекунад, ки калимаҳои **саропой, чой, пойро** бухориён **саропо, чо, по** талаффуз мекунанд [139, с.155]. Ҳарфи **ح** доимо бо зернуқта **چ** навишта мешавад: **صحبت** (صحبت) **صحبت** [139, с.155].

Ин очерки грамматикии В.В. Григорев яке аз нахустин таҳқиқоти муқоисавии забонҳои форсиву тоҷикӣ махсуб ёфта, арзиши зиёди илмӣ дорад. Ҳамин асари ин олимро яке аз фарҳангшиногонии барҷастаи рус А.В. Старчевский дар китоби «Спутник русского человека в Средней Азии» [229] иқтибос кардааст. Чунин ишорахоро дар фарҳангномаҳои тарҷумавии русӣ-тоторӣ, тоторӣ-русӣ, русӣ-форсии минбаъда, ки, асосан, дар доираи мактаби забоншиносии Қазон ба таъъ расидаанд, низ дида метавонем ва фарҳангномаҳои А. Троянский [229], Ш. Габделгазиз [134], М. Юнусов [234], А.О. Хашабъ [232], П.Е. Кузнетсов [153] ва диг., аз он ҷумлаанд. Мураттибони мазкур дар фарҳангномаҳояшон маълумоти мухтасари грамматикаи забони форсиро бо такрору такмил дарҷ кардаанд, ки сатҳу дараҷаи мухталиф доранд.

Шарқшиноси рус В.П. Наливкин, ки бо таҳқиқи забони форсӣ ва таҳияи луғати тарҷумавии форсиву русӣ машғул буд, соли 1903-юм бо мақсади расонидани кумаки амалӣ ба корифтодагони забони форсӣ таҳти унвони «Руководство к практическому изучению персидского языка» дастуре тартиб дода, «дар он вижагиҳои алифбо ва овозҳои форсиву тоҷикӣ, тарзи талаффузу сабт, умумият ва фарқи онҳоро аз овозҳои забони русӣ ишора карда, аз чоп бароварда буд ва дар он низ нишондоди В.В. Григорев ба кор рафтааст» [155, 69]. Муаллиф қайд кардааст, ки ин кор барои ба онҳое, ки ба омӯзиши забони тоҷикӣ мароқ зоҳир кардаанд [155, с. 3]. Ҳарчанд ки асар «Роҳнамои омӯзиши амалии забони форсӣ» ном дорад, маводди он аз ғӯиши мардуми аҳли Бухоро

чамъоварӣ шудааст. Аз ҷумла, мусанниф зимни шарҳи аломатҳои алифбои арабӣ ишора намудааст, ки «чунин андӯхтани мушоҳидаҳо боиси тадриҷан муқаррар шудани тафовути фонетикаи забонҳои форсӣ ва тоҷикӣ гардид, ки дастоварди асосии марҳилаи аввали таҳқиқи фонетикаи тоҷикӣ дар ин банд буд. Алиф дар бисёр манотиқи Осиёи Миёна мисли **О** талаффуз мешавад» [155, с.16]. В.П. Наливкин барои шарҳи алифбои арабӣ транскрипсияро истифода кард. Ҳамин тавр, *ӯ* оид ба таносуби овози тоҷикӣ-форсӣ *o//ā, e//ī* барои хонанда маводди арзишманд додааст.

Ҳамон сол (1900) асари А.А. Семёнов «Материалы для изучения наречий горных таджиков Центральной Азии» аз нашр мебарояд [174], ки аз чанд очерк оид ба ғӯиши мардуми Қаротегину Дарвоз иборат буд. Дар рисола калимаҳои тоҷикӣ бо транскрипсияи русӣ сабт шуда, талаффузи тоҷикӣ ва русии онҳо дода шудааст. Он аз очерки грамматикӣ В.В. Григорев фарогиртар буда, нахустин маводди нисбатан мукамал дар бораи фонетикаи забони тоҷикӣ махсус меёбад. Муаллиф дар сабти вожаҳои тоҷикӣ транскрипсияи русиро истифода кардааст.

Асари дигаре, ки маводди фонетикӣ дорад, китоби П.Е. Кузнетсов - «Сравнительный грамматический очерк таджикского и сартского наречий» [153, с. 27-43] мебошад. Муаллиф дар ин асар муқоисаи мухтасари забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекиро дар асоси ғӯиши мардуми шимоли Тоҷикистон овардааст. Ӯ, асосан, ба ҷанбаи синтаксисии масъала таъкид кардааст, вале оид ба фонетика ишора мекунад: «дар муқоиса бо забони форсӣ лаҳҷаи тоҷикӣ бо талаффузи фонетикӣ кушоду амиқтари садонокҳо фарқ мекунад» [153, с.27]. Бояд гуфт, ки чунин ишора умумӣ ва сатҳӣ буда, наметавонад дар бораи тафовути вокализми тоҷикӣ ва форсӣ маълумоти кофӣ диҳад, аммо П.Е. Кузнетсов дар транскрипсияи додаш барои очерки грамматикӣ матнҳои мувоҷиҳаи тоҷикӣ ва ӯзбекиро илова сохтаст, ки хусусияти муқоисавӣ дорад. Вижагиҳои овой, лағавӣ, сарфию нахвӣ ғӯишҳои забони тоҷикиро аз дидгоҳи забоншиносии асри XIX мавриди таҳқиқ қарор додани муаллифони мазкур, асосан, ҷанбаи амалӣ дорад.

Давраи дуҷум ва ҷиддии омӯзиши фонетикаи забони тоҷикӣ, тавре ки дар боло қайд кардем, аз ибтидои асри XX ва пас аз Инқилоби Октябр шуруъ гардидааст.

Соли 1920-ум С. Ализода нахустин алифбои тоҷикиро бо номи «Китоби нахустин» [3], «Дабистони тоҷик» [4] таҳия кард. Соли 1926-ум нахусткитоби дарсии забони тоҷикии замони Шуравӣ иборат аз се қисм таҳти унвони «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ барои мактаби ибтидоӣ ва миёна» [5] дар шаҳри Самарқанд ба таърифи расида, аз ҷониби С. Ализода таҳия гардидааст. С. Ализода оғози китоб аввал оид ба фонетикаи забони тоҷикӣ маълумот дода, аз хусусиятҳои ҳуруфи арабӣ ёдрас шуда, муттасила ва мунфасила гаштани онҳоро таъкид доштааст. Ҳамчунин, бо истилоҳи ҳуруфи **мусаввита** садонокхоро, бо **сомита** ҳамсадохоро ифода намуда, дар бораи ҳаракатҳои имлоии арабӣ маълумот додааст. Садонокхоро аз чор овоз иборат (о, э, у, а) доништа, ҳаракатҳои арабиро бо номи **забар, зер** ва **пеш** зикр кардааст.

Соли 1927-ум маҷаллаи АФ ИҶШС матни ҳисоботи экспедитсияи этнологии Осиёи Марказиро, ки баҳори 1926-ум таҳти роҳбарии И.И. Зарубин сураи гирифта буд, нашр менамояд [146]. Дар он аввал дар бораи раванди корҳои сафари илмӣ маълумоти мухтасар дода шуда, шарҳи мухтасари системаи грамматикаи забони тоҷикӣ, аз ҷумла фонетикаи он ба таҳқиқ гирифта шудааст. Солҳои 1925-1926-ум профессор И.И. Зарубин ба Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон ду экспедитсияи этнологӣ ташкил карда, дар натиҷаи сафари хизматиаш зимни сафорат дар гуиши забони тоҷикӣ мавҷуд будани шаш фонемаи садонок (о, э, ў, а, и, у)-ро муайян мекунад. Даре нагузашта, И.И. Зарубин бо истифодаи маводди ҳамин сафар оид ба забони яҳудиёни Самарқанд очерки грамматикӣ бо номи «Очерки разговорного языка самаркандских евреев» манзур менамояд [147], ки ҷанбаи фонетикӣ дорад. Муаллиф дар он андешаҳояшро роҷеъ ба фонетикаи забони тоҷикӣ инкишоф дода, баробари таркиби овозӣ хусусиятҳои шаш садоки ин забонро низ тафсир медиҳад.

Маъмулан, забон аз шеваю лаҳча ва гӯишҳо иборат аст, ки дар ҳамаи онҳо, пеш аз ҳама ва беш аз ҳама, тафрикаи фонетикӣ ба назар мерасад. Масалан, забонҳои форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ решаи ягона дошта бошанд ҳам, фарқҳои алоҳида зухур кардааст ва чунин тафриқа бештар дар фонетикаи онҳо ба назар мерасад. Муаллифи мазкур ҳангоми таҳлил нишон додааст, ки дар гӯиши онҳо талаффузи фонемаҳои ξ и h аз таллаффузи тоҷикони ин маҳал фарқ мекунад. Умуман, И.И. Зарубин дар ин китобаш муайян кардааст, ки «фонемаҳои тоҷикӣ бо форсӣ ҳамгун буда, хусусиятҳои вокализми тоҷикӣ равшантар падида меоянд. Садонокҳо аз ҷиҳати физиологӣ танҳо бо бардошти худ фарқ карда, кушодтаранд. Ҳамсадоҳои q , Y , x дар забони форсӣ бештар хусусияти пасизабонӣ доранд ва ξ ва h ҳалқии чуқуртаранд; тарзу дараҷаи (диапазон) талаффузи садонокҳо дар чараёни нутқ ва ҳолатҳои ба вучуд омадани гунаҳо (вариантҳо)-и баъзе фонемаҳо ба мисли садонокҳои **а** ва **э**; дар оғози ҳиҷо ба ҳодисаи редуксия (кӯтоҳшавӣ), садоноки **а** (андар, азиз) ва фонемаҳои **и** ва **1** (ирода, иштирок, иваз) дучор меоянд»[146, с. 54].

Садонокҳо аз ҷиҳати акустикӣ бо ҳамгунҳои забонҳои дигар муқоиса карда шудаанд. Бояд гуфт, ки ин қайдҳои олим бо хулосаҳои Е.Д. Поливанов мувофиқ меояд, зеро чунин нишондоди И.И. Зарубинро ин олим низ дар асарҳои «Вокализм говора Самарқанда» [159], «Образцы иронизированных говоров узбекского языка. Каршинский говор» [160] таъкид карда, муқаррар намудани таркиби фонетикии вокализми тоҷикиро натиҷагирӣ кардааст. Е.Д. Поливанов садонокҳои забони тоҷикиро дар асоси гӯиши тоҷикони Самарқанду Қаршии Ўзбекистон таҳқиқ карда ба хулосае расидааст, ки онҳо омили тағйири талаффузу истифодаи садонокҳои забони ўзбекӣ гардидаанд.

Дар муайян кардани шеваҳо $\bar{u}$ истилоҳи «гӯиши эронишуда»-ро истифода бурдааст [160, с. 93]. Е.Д. Поливанов дар асараш таҳти унвони «Узбекская диалектология и узбекский литературный язык» [161] вижагиҳои садонокҳои лаҳчаҳои эронишударо муайян намуда, доир ба вижагиҳои садонокҳои тоҷикӣ афзудааст: «Бояд қайд кард, ки дар тағйир ёфтани садонокҳои забони тоҷикӣ

кори лабҳо мақоми асосӣ доранд, яъне на ҳолати пешизабониву пасизабонӣ, балки лабиву ғайрилабӣ ҳосил шудани овозҳо саҳми асосӣ дорад» [161, с. 36].

Нақши фонологии дарозу кӯтоҳии овозҳо дар низоми садонокҳои тоҷикӣ аз ҷониби Е.Д. Поливанов хеле возеҳ баён шудааст [161]. Ё бар он аст, ки дароз шудани садонокҳои забони тоҷикӣ мустақиму мустақил сурат нагирифта, балки ба таркиби онҳо вобастагӣ дорад. Аз ин лиҳоз, вай онҳоро ба се гурӯҳ тасниф намуда таъкид мекунад, ки чунин мансубияти гурӯҳӣ ба хусусияти таркиби онҳо нисбат дорад.

Соли 1927-ум асари А.А. Семёнов «Краткий грамматический очерк таджикского языка» низ ба таъъ расид [175, с. 58], ки дар он муаллиф мисли И.И. Зарубин [147, с.103] таносуби садонокҳои тоҷикӣ ва форсиро нишон дода, кайд кардааст, ки дар забони тоҷикӣ шаш фонемаи садонок ҳаст ва садонокҳои о, и, е хусусияти тоҷикӣ доранд, яъне талаффузи онҳо фарқ мекунад.

Аз таҳлилу қиёси нигоштаҳои олимони мазкур ба чунин натиҷаҳо расидан мумкин аст: 1. Таркиби овозии забони тоҷикӣ муқаррар карда шудааст; 2. Шаш овози садонок, ки ҳар кадоме бо хусусиятҳои фонетикашон аз дигаре фарқ мекунанд; 3. Дарозиву кӯтоҳии (давомнокӣ) овозҳо чун унсури фарқкунандаи онҳо муайян карда шудааст; 4. Аз ҷиҳати дарозӣ ё давомнокӣ садонокҳо ба дароз ва кӯтоҳ (И.И. Зарубин) ё дароз, миёна ва кӯтоҳ (Е. Д. Поливанов) тақсим мешуданд; ба садонокҳои кӯтоҳ ҳодисаи коҳиш ёфтан (дедуксия) дар ҳиҷоҳои беада (устувориву ноустуворӣ) хос аст (дар Зарубин – а, у, и; дар Поливанов – у, и). Ин ҳама шаҳодати он аст, ки таҳлили ин олимони ҷанбаи фонетикиву фонологӣ дошт. Осори номбаршуда чун таркибии забоншиносии муосири тоҷик бар заминаи фонетикаи муосири тоҷик хизмат кардаанд. «Соли 1928-ум ба муносибати гузаштан ба алифбои тоҷикии лотиниасос байни олимони Тоҷикистон доир ба таркиби овозии ин забон баҳси зиёде сурат гирифт» [13; 124]. Махсусан, оид ба садонокҳо ва ҳамсадоҳои дугуна ба мисли «т»-и итқӣ ва «з»-и изғӣ, «ҳ»-и ҳавваз ва ҳуттӣ ва ғ. дар ҷаласаҳои мухталиф ва саҳифаҳои матбуот баҳсу талоши зиёд сурат гирифта, мазмуну мухтавои бархе дар шумораҳои «Раҳбари дониш» [1928, №1-2, 10, 11-12] ба таъъ расидааст.

Бинобар дар китоби проф. Т. Ваҳҳобов мавҷуд будани маводди фаровон [129], мо ин масъаларо муфасссал баррасӣ накарда, илова менамоем, ки алифбои латинӣ соли 1929-ум қабул ва аз соли 1930-юм ҷорӣ гардида, дар он 8 садонок - ī, 1, e, a, o, ū, ū̄, u қабул шудааст.

Нахусткитоби дарсии забони тоҷикӣ бо алифбои латиниасос ба қалами О.А. Сухарева дахл дорад, ки соли 1929 таҳти унвони «Пособия по изучении таджикского языка» аз нашр баровард [179].

Б. Ҳочизода, Л. Бузургзода ва А. Деҳотӣ низ дар «Китоби кор» ҳашт садонок нишон додаанд [57].

Худи ҳамон сол муаллифони дигар К.Д. Громатович, М.А. Дмитриевский, Ҳ. Ҳошимов «Китоби дарсии забони тоҷикӣ»-ро дарҷ карданд [140], ки аз китоби О.А. Сухарева фарқи зиёд надошт. Аммо ҳамагӣ ду сол баъд алифбо аз нав тарҳрезӣ ва бар асоси шаш вокализм таълиф шуд, яъне дар забони адабӣ садонокҳои у ва и-и дарозу кӯтоҳ сарфи назар шуд.

Яке аз зиёиёни тоҷики ибтидои асри XX А. Фитрат роҷеъ ба масъалаҳои алоҳидаи забони тоҷикӣ дар шумораҳои 1-2-юми «Роҳбари дониш» мақолаи пурарзише бо номи «Дар гирди алифбои тоза» дарҷ карда, онро дар шакли китоби алоҳидае низ аз ҷоп баровард. «Дар гирди алифбои нав» [44], «Қоидаҳои забони тоҷикӣ» [45], «Сарфи забони тоҷикӣ» ном асарҳоро низ офаридааст. Ӯ китобҳои дарсии «Наҳв» (Самарқанд-Тошкент, 1930) ва «Сарф» (Самарқанд-Тошкент, 1930)-ро низ ба хонандагон тақдим намуда, дар онҳо ба масоили фонетика дахл кардааст.

Дар китоби Т. Зехнӣ ва Қ. Баҳлулзода (Самарқанд, 1936) садонокҳои забони тоҷикӣ ҳафт адад (а, у, ū, и, ī, э, о) зикр шудааст [20, с. 15].

Соли 1940-ум забоншинос Л. Бузургзода дар ФЗАТ пешниҳод мекунад [9], ки овозҳои хориҷкардашуда барқарор карда шаванд ва ҳудаш дар асараш садонокҳоро ҳашт адад нишон медиҳад. Китоби Л. Бузургзода нахустин асари сирф фонетикӣ буда, ҷанбаи назариявӣ амалӣ дорад, зеро бисёр ақидаҳои муаллиф дар асоси унсурҳои шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ташаккул ёфтаанд. Он аз ду қисм иборат буда, ҷузъи аввал дар бораи фонетикаи умумӣ, ҷузъи

дуюм оид ба фонетикаи забони тоҷикӣ баҳс мекунад. Дар қисми дуюм ҳамсадоҳои дугона, ҳичобандӣ, зада, ҳодисаҳои коҳиш, афзоиш, ҷойивазкунии овоҳо, ассимилятсия, диссимилятсия ва масъалаҳои дигар баррасӣ гардидааст. Дар қисмати ҳамсадоҳо талаффуз ва истифодаи 19 адади онҳоро дар шеваҳои тоҷикӣ таҳлил кардааст.

Профессор Хаскашев Т. навиштааст, ки «Л. Бузургзода дар ФЗАТ, ки соли 1940-ум бо ҳуруфи лотинӣ чоп шуда буд, тибқи маълумоти мавҷуда оид ба вазъи фонетикаи забони тоҷикӣ таҳлили фарогир анҷом дода, системаи садонокҳо ва ҳамсадоҳои забони тоҷикиро баррасӣ намуда, нуқтаи назари худро оид ба ҳар як воҳиди фонетикӣ баён кардааст. Масалан, ин олим умумияту фарқи «и»-и кӯтоҳ ва «и»-и дароз (й)-ро нишон дода, дар забони адабии тоҷикӣ мавҷуд будани на шаш, балки ҳашт фонемаи садонокро муайян мекунад» [47, с. 16].

Соли 1956-ум китоби Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмамадов «Грамматикаи забони тоҷикӣ» ба нашр расидааст [11], ки қисми фонетикаи он ба қалами Л. Бузургзода мансуб буда, асоси қисми фонетикаи онро асари соли 1940-ум офаридаи олим ташкил додааст.

Соли 1949 китоб «Фонетика таджикского языка» аз нашр баромад, ки дар он В.С. Соколова ташаккул ва инкишофи фонетикаи забони тоҷикиро бо усули таҷрибавӣ муфасссал ба таҳқиқ гирифта буд [177]. Дар ин асар бо тарзу усулҳои алоҳида ба вучуд омадани ҳар як овоз низ ба таҳлил расидааст. Ҳангоми таълифи асари мазкур муаллиф бо соҳибони забони модарӣ суҳбатҳо анҷом дода, ҳатто нутқ ва талаффузи онҳоро барои коркард дар лабораторияи махсус сабт кардааст.

Соли 1954-ум ба «Луғати тоҷикӣ-русӣ» «Краткий очерк грамматики таджикского языка» замима гардид [164, с. 529-570], ки муаллифаш профессор В.С. Расторгуева мебошад ва дар он аз ҷумла оид ба фонетикаи забони тоҷикӣ маводди ҷолиб метавон дарёфт.

В.С. Расторгуева соли 1955 дастури таълимие баровард, ки «Краткий очерк фонетики таджикского языка» унвон дошта, чанд сол ба донишҷӯёни факултети

суханшиносии мактабҳои олии ҷумҳурӣ хизмат кард [165]. Дар он хусусиятҳои фарқкунандаи талаффузи садонокҳо ва ҳамсадоҳо дар забони тоҷикӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст. Соле пас (1956) дар таҳияи нахустин «Грамматикаи забони тоҷикӣ барои мактабҳои оӣ» роҳбарӣ кард [11]. Дастури мазкур масоили фонетика ва морфологияро фарогир буда, то наشري китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» чун ягона дастур истифода мешуд. Ҳамин муаллиф рисолаи «Опыт сравнительного изучения таджикских говоров»-ро нашр намуд [166], ки то имрӯз яке аз мукамалтарин асар оид ба низоми садонокҳо ва ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Дар ин асар ҳамчунин баробари муқоисаи садонокҳои шеваҳои забони тоҷикӣ оид ба хусусиятҳои талаффузи воҳидҳои фонетикии забони адабии тоҷикӣ низ маълумот оварда шудааст, ки то имрӯз яке аз муҳимтарин таҳқиқот дар ин соҳа мебошад.

Соли 1973-юм ба таъъ расидани китоби дарсие барои донишҷӯён таҳти унвони «Забони адабии ҳозираи тоҷик» иборат аз ду қисм дар ҳаёти илмиву маорифи ҷумҳурӣ ҳодисаи хотирмон ва арзишнок гардид. Китоби аввали он масоили овой ба мисли олости нутқ, овозҳои нутқ ва таснифи онҳо; таснифи овозҳои садонок, хусусиятҳои овозии садоноки алоҳида, таснифи овозҳои ҳамсадо, ба вучуд омадани овозҳои ҳамсадои алоҳида, овозҳо дар ҷараёни нутқ, зада, ҳамчунин ассимилятсия, диссимилятсия, метатеза барин масоили фонетикаи умумиро фарогир буд [19, с. 72-108].

Дар омӯзиши фонетикаи забони тоҷикӣ саҳми олим ва забоншинос Ш. Бобомуродов низ кам нест. «Ӯ дар асару мақолаҳояш хусусиятҳои фонетикии системаҳои вокализм ва консонантизми забони тоҷикӣ, аз ҷумла мақоми садоноки Ӯ-ро дар низоми вокализми забони тоҷикӣ, вижагии Ӯ-ро дар калимаҳои душворталаффузи тоҷикӣ ва фарқи онро аз дигар садонокҳои умумӣ, ҳамсадоҳои такрор, роҳи муайян сохтани фонемаро таҳқиқ кардааст» [63, с. 74]. Ин олим дар таҳқиқоташ «Як роҳи муайян кардани фонема» [6]; «Садоноки «ӯ» ва мақоми он дар системаи вокализми забони тоҷикӣ» [7]; «Ҳамсадоҳои такрор дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [8]

(ҳаммуаллиф бо В. Капранов) масъалаи дар баъзе калимаҳо мушоҳида шудани ҳамсадоҳои такрор ва хусусияти маънодигаркунӣ доштани онҳоро муайян кардааст.

Овошинос А. Неъматов ҷуфтҳои тернарӣ (сеаъзогӣ)-и ҳамсадоҳо (-XXX-)-ро дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ (Тернарные пары согласных в современном литературном таджикском языке) [156] пажӯҳиш намудааст. Он ба забони русӣ матбуъ шуда, хусусиятҳои фарқкунандаи ҷуфтҳои номбурдaro дар забони муосири тоҷикӣ, тарзи талаффузи онҳоро аз ҳамсадоҳои ғайриҷуфт баррасӣ намуда, мавқеашонро дар таркиби калимаҳои мураккаб муайян карда бар он расидааст, ки ин гуна ҳамсадоҳо дар мобайн ва охири калима бо тарзи гуногун талаффуз мешаванд.

Солҳои 70-уми асри XX баъзе ҷанбаҳои фонетикаи забони тоҷикиро донишмандони тоҷик Ш. Бобомуродов, Р.М. Убайдуллоев, А. Неъматов, Т.Н. Хаскашев, М. Шаҳобова ва М. Файзов дар рисолаҳои диссертатсионии худ таҳқиқ кардаанд [125; 182; 156; 191; 194; 187]. Минбаъд дар таҳлили масоили ташаккул ва инкишофи фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пажӯҳишгарони фонетикаи муқоисавӣ С.С. Ҷоматов [143; 144], Д.И. Холназаров [193], Д.Н. Каримова [149] ва диг. низ саҳмгузорӣ карданд. То имрӯз кори мукаммале, ки пас аз Л. Бузургзода ба фонетика бахшида шудааст, асари Т. Хаскашев ФЗАТ мебошад [46; 47; 189-191].

Солҳои 1983-1984-ум забоншинос Т.Н. Хаскашев матни рисолаи номзадиашро бо иловаи тақмилҳо ба забонҳои русиву тоҷикӣ аз нашр бароварда, оид ба фонетикаи забони тоҷикӣ андешаҳои тозаашро ибраз дошт. Ӯ аввал «Фонетическая природа словесного ударения в таджикском современном литературном языке»-ро интишор дод, ки пурра ба масъалаи зада дар забони тоҷикӣ дахл дорад [191]. Ҳамин муаллиф чанде пас таҳти унвони «Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» китобе иборат аз ду қисм ба забони тоҷикӣ аз чоп баровард. Қисми якуми он бо номи «Садонокҳо ва ҳамсадоҳо» нашр гашта, ҷиҳатҳои гуногуни фонемаҳои забони тоҷикиро фаро гирифтааст [47]. Пажӯҳишгар дар ин қисм баробари масъалаҳои умумии овошиносӣ вижагиҳои

муҳимтарини садонокҳо ва ҳамсадоҳои забони тоҷикиро аз қабili шумораи фонемаҳо, гурӯҳбандӣ, вижагиҳои низомнокӣ, тавсифу тағйири онҳо дар раванди гуфтор, рухдодҳои овоии вобастаи онҳоро ба таҳлил гирифтааст.

Қисми дуюм – «Просодика» номгузорӣ гашта, «...ба шарҳи масъалаҳои асосии фонетикаи фразаи тоҷикӣ оид аст. Он зада, қолабҳои заданокӣ, мафҳуми оҳанг, анвоъ, вазифаҳо, унсурҳои онҳо, воситаҳои ташаккули оҳанги муҳимтарин намудҳои муҳобироти тоҷикиро фаро гирифтааст. Ҳичо, хелҳои он, воситаҳои ҳичосозию ҳичочудокунӣ низ шартан дар ҳамин ҷо баррасӣ гаштаанд» [46, с. 14].

Соли 1985-ум чилди аввали асари дастаҷамъии «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» таҳия ва нашр гардид, ки муаллифи қисми фонетика профессор Т. Хаскашев буда, дар он нусхаи мухтасари китоби мазкурро ҷой додааст. Соли 1989-ум нусхаи мукаммали пажӯҳиш чун китоби дарсии донишҷӯёни мактабҳои олии ҷумҳурӣ аз нашриёти «Маориф» дар ҳаҷми 200 саҳифа аз ҷоп баромад, ки аз пешгуфтор ва 7 боб иборат аст [47].

Дар он масоили фонетика чун илм оид ба сохтмони овозии забон, ҷиҳатҳои воҳидҳои фонетика (тавлидӣ, акустикӣ, лингвистӣ), низоми (системаи) фонемаҳо (садонокҳо, ҳамсадоҳо), занҷираи гуфтории фонемаҳо, ҳичо, задаи калима, оҳанги гуфтор ва ғ. бо диди нав баррасӣ шудаанд.

Яке аз мушкиливу мураккабиҳои фонетикаи забони тоҷикӣ дар солҳои 60-70-уми садаи XX мавҷуд набудани бисёр истилоҳоти муосир буд. Профессор Т. Хаскашев менависад, ки, мутаассифона, дар забоншиносии тоҷикӣ истилоҳоти ифодагари мафҳумоти фонетикӣ нокифоя аст. Ё махсус қайд кардааст, ки камбудии маълумоти зарурӣ, норавшании мафҳумҳо ва категорияҳои асосии фонетикаи тоҷикӣ дар масъалаи истилоҳ ҳам душворӣ пеш овард. Теъдоди истилоҳоте, ки дар адабиёти методӣ лингвистии тоҷик истифода мешавад, аз 40-50 беш нест (масалан, дар ЛТЗ-и Х. Ҳусейнов ва К. Шукурова [218] ҳамагӣ 39 истилоҳи фонетика тафсир ёфтааст). Табиист, ки бо ин миқдор истилоҳ ҳамаи мафҳумҳо ва категорияҳои ин илмро шарҳ додан номумкин аст. «Бинобар сабабҳои мазкур муаллиф бо нияти пайдо кардани истилоҳоти

даркорӣ ночор ба маъхазҳои пешина (луғатҳо, асарҳои оид ба адабиёту адабиётшиносӣ, мусиқӣ, тиб ва ғ.) ва ҳозираи ватанию хориҷӣ (адабиёти илмию методӣ) мурочиат намуд. Дар мавридҳои пайдо нашудани истилоҳоти даркорӣ даст ба иқтибос ва истилоҳсозӣ зад, аммо дар ҳама мавридҳо кӯшиш шуд, ки истилоҳи интихобшуда хилофи қолабҳои калимасозӣ ва хусусиятҳои фонетикию талаффузи тоҷикӣ набошад» [47, с.4].

Аз ин ҷост, ки зимни баррасии масоили мазкур баробари истифодаи истилоҳоти фонетикии мавҷуда муаллиф қариб 100 истилоҳи гуногунсохтеро ба кор гирифтааст, ки дар забоншиносии тоҷик мустаъмал набуданд ё ба нудрат ба кор мерафтанд.

Истилоҳоти дар ФЗАТ корфармудаи профессор Т. Хаскашевро аз лиҳози сохтор ба **сода** (*просодика, синтагма, тахфиф, наво, танфис, суръат, танин, фраза, палатограмма (комченкунӣ), палатография, лингвограмма, одонтограмма, остилография, спектрография, сонография, лаҳн, тамдид, тонограмма*), **сохта** (*акустикӣ, лаҳннокӣ, системанокӣ, равиш, ҳамоиш, раҳоиш, афзоиш, коҳиш, пурсиш, ангезиш, ҳамнишинӣ, вариантнокӣ*), **мураккаб** (*ҳалқамонанд, забоншакл, кафлезшакл, сарпӯш*), **мураккаби омехта** (*монандшавӣ, бадалшавӣ, ҷойивазкунӣ, овозҳосилишавӣ*) ва **иборастилоҳ** (*ҳайати фонемаҳо, нишонаҳои тафриқӣ, оҳанги ахбор, хусусиятҳои системанокӣ, хусусиятҳои ҳамнишинию вариантнокӣ, тавсифи акустикию тавлидии фонемаҳо*), **сатҳи гуфтор** (*ҷумла*), **оҳанги талаффуз**, **воситаҳои фонетикӣ**, **мавзунияти гуфтор**, **задаҳои фразая синтагма**), **унсурҳои оҳанг** (*навъҳои гуногуни наво ва ғ.*

Пойгоҳи талаффуз, пойгоҳи овозсозӣ гуфта низом, ҳолату вазъият, кори узвҳои гуфтор ва малакаҳои талаффузро меғўянд, ки барои соҳибони як ҷамъияти забонӣ хос аст, *фишори овозӣ, садонокҳои устувору ноустувор, тазоди садонокҳо, фонемаҳои уфуқӣ, амудӣ, марҳалаи кори узвҳо* ва ғ. ҷудо кардан мумкин аст.

Ба таъб расидани асари забоншинос Т. Хаскашев ФЗАТ [47] ва диссертатсияи ӯ «Табиати фонетикии задаи калимаҳои забони адабии ҳозираи

точик» [189]; «Ташаккул ва инкишофи меъёрҳо дар талаффузи адабии тоҷик» [190] ба рушди овошиносии тоҷик такони бузург бахшид. Муаллиф дар ин китобҳо аксари масъалаҳои марбут ба фонетикаи муосири забони адабии тоҷик, аз ҷумла системаҳои вокализм ва консонантизмро муфасссал баррасӣ намуда, ба хулосаҳои муҳимми илмӣ расидааст. Ӯ ташаккул ва инкишофи меъёрҳои талаффузи овозҳои забони адабии тоҷикиро муфасссал нишон додааст.

Забоншинос М. Файзов низ хусусиятҳои садонокҳои забони адабии тоҷикиро аз таҳлили акустикиву басомадӣ гузаронида, дастрасчашро соли 1985-ум таҳти унвони «Овозҳои садонокҳои забони адабии тоҷикӣ» ба нашр расонд [186].

Натиҷаи таҳқиқоташро оид ба талаффузи забони адабии тоҷикӣ ӯ дар рисолаи доктории худ «Современное таджикское литературное произношение: Экспериментальное фонетическое исследование» [187] ба ҷамъбаст гирифтааст. Олим усулҳои талаффузро бодиккат омӯхта, вижагиҳои тафриқавии талаффузи ғайриадабиро аз талаффузи адабии забони тоҷикӣ муқаррар сохтааст. Бояд гуфт, ки муаллиф таваҷҷуҳи асосиашро махсусан, ба таҳқиқи овозҳои хоси тоҷикӣ равона карда, вижагиҳои ҳосилшавиашонро нишон додааст [187, с.7-8].

Профессор М. Шаҳобова зимни таҳқиқи сохтори забонҳои тоҷикиву англисӣ ба масъалаи фонетикаи ин забонҳо низ назар афканда, андешаҳоиашро ибраз доштааст [194].

Таҳқиқот оид ба муқоисаи фонетикаи забони тоҷикӣ бо забонҳои дигар пайваста идома дорад. Пажӯҳишгарони муқоисаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ П. Ҷамшедов, Р. Убайдуллоев, С. Мухторова, М. Азимова, К. Усмонов оид ба типологияи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ очерки коллективие нашр намуданд [59], ки умумият ва фарқи овозҳои ин ду забон яке аз мавзӯҳои баҳси он аст. «Соли 2003-юм монографияи профессор А. Ҳасанов «Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвии осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ)» аз нашр баромад, ки муаллифи он зимни масоили луғавӣ, сарфӣ, нахвӣ бархе аз қазияҳои фонетикии забони тоҷикиро ба мисли

ходисаҳои фонетикӣ дар муқоисаи таърихӣ баррасӣ карда, ақидаҳои тоза ибраз намудааст» [56, с.12].

Забоншинос К. Усмонов дар васоити таълимиаш «Стилистика английского языка и его сравнения с таджикским» [185] зимни таҳқиқи масоили услубиёти забони англисӣ хусусиятҳои вокализмҳои ин забон тасниф карда, мухтасар чанд андешаи умумиро низ ибраз доштааст. Соли 2013-ум ӯ бо Д. Муминова барои дарсҳои амалии донишҷӯён оид ба фонетикаи забони англисӣ дастуре омода намуда, хусусиятҳои талаффуз ва истифодаи садоноку ҳамсадоҳои забони англисиро дар нутқ нишон додааст.

С.С. Ҷоматов аввал низоми истилоҳоти фонетика ва баъдтар умуман, забоншиносии англисӣ ва тоҷикиро ба муқоиса гирифта, ба хулосае расидааст, ки дар истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ сарчашмаи арабӣ ва дар забоншиносии англисӣ вожаҳои латиниву ҷунунӣ бартариат доранд [143; 144].

Забоншинос Р. М. Убайдуллоев дар мақолаҳову рисолаи номзadiaш вижагиҳои танини садонокҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисиро ба таври муқоисавӣ муфасссал баррасӣ карда, ба хулосае омадааст, ки низоми садонокҳои забони тоҷикӣ нисбат ба садонокҳои забони англисӣ пуртанинтаранд [40; 182; 183].

Бояд гуфт, ки дар аксари таҳқиқоти муқоисавии забонҳо муаллифон ба унсурҳои фонетикӣ низ дахл мекунанд, ки чанде аз онҳоро баррасӣ кардем.

Соли 2016-ум забоншинос З. Қўрғонов бо номи «Забони адабии ҳозираи тоҷикӣ (овошиносӣ)» комплекси таълимию методиро барои донишҷӯёни факултаҳои филологияи тоҷики макотиби олий ба нашр расонд [25], ки дар асоси китоби профессор Т. Хаскашев ФЗАТ бо диди нав таҳия шудааст. Мусаннифи китоб кўшидааст, ҳадафи фанни овошиносӣ, вижагиҳои он, робитаи овошиносӣ бо илму фанҳои дигар, дараҷаи омӯзиши мавзӯ, аз таърихи пайдоиши хат ва алифбо, овонависӣ ва сабти ҳарф, ҷанбаҳои сегонаи воҳидҳои овой, хусусиятҳои садоноку ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ, фонема ва корбасти он дар нутқ, ҳичо ва ҳичочудокунӣ, зада ва қолабҳои он дар вожаҳои асливу иқтибосӣ, оҳанг ва анвои онро ба таҳлил расонад. Ҳамчунин, дар охири китоб назари

хешро роҷеъ ба чандандешӣ дар корбурди истилоҳоти овошиносӣ ва таснифоти фонемаҳои забони тоҷикӣ ибраз намуда, дар бораи мактабҳои овошиносӣ маълумот дода, ду замима ҷой додааст, ки яке ба чехраҳои намоёни илми овошиносӣ бахшида шуда, дигаре фарогири шарҳи 91 истилоҳи овошиносӣ мебошад [25, с. 134-145].

Соли 2016-ум Ш. Бобомуродов, З. Мухторов асаре бо номи «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» (ФИЗ) таҳия ва нашр карданд [213]. Фарҳанги мазкур нахустин манбаъи нисбатан мукаммали истилоҳоти забоншиносии тоҷик буда, вожаҳои муҳимми забоншиносии даврони гуногуни таърихи дар бар гирифтааст. Истилоҳи ин фарҳанг аз лиҳози маъно, ифода ва вижагиҳои лингвистиашон дар асоси манобеи илмиву амалӣ тавзеҳу тафсир шудаанд. Дар он 300 истилоҳи фонетикӣ шарҳу эзоҳ дода шудааст, ки бархе дар ЛТЗ-и Х. Ҳусейнов ва К. Шукурова мавҷуд набуд [218].

Оид ба низоми садонокҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ Д.Н. Каримова низ рисолаи диссертатсионӣ навишта, дар се боби рисолааш асосҳои назариявии омӯзиши муқоисавии системаи фонетикии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, хусусиятҳои талаффузи ин овозҳоро дар забонҳои муқоисашаванда баррасӣ кардааст [149].

М.Н. Неъматуллоева нахустин дастуреро роҷеъ ба сохтори фонетикаи забони англисӣ бо забони тоҷикӣ навишта, дар он назарияи низоми овоиҳои ин забонро шарҳу тафсир додааст. Дар он ҳамчунин системаи фонемаҳо, вижагиҳои онҳо дар занҷираи гуфтор, ҳичо, зада, оҳанг, вазифаҳои онҳо дар сабки гуногуни гуфтор ва гунаҳои овоиҳои воҳидҳои мазкур дар забони англисӣ баррасӣ шудааст [29].

Забоншинос Ш. Кабиров нахустбоби рисолаи докторӣ ва монографияи илмиашро, ки «Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор унвон дорад, «ба ҳалли масоили умумӣ, зуҳури падидаҳои савтӣ (монандшавӣ, афзоиш, таҳфиф, ихтисоршавӣ, ҷойивазкунӣ, имола, ташдид, сукун), ҷилоҳои маъноии ҳуруфи арабиасоси забони тоҷикӣ бахшидааст» [21, с. 15].

Таҳлилу тасниф ва муқоисаи пажухишу таҳлили сарчашмаҳои гуногун аз даврони қадим то кунун собит намуд, ки: 1. Масоили фонетика ва фонология яке аз ҷанбаҳои мубрами забоншиносии тоҷик буда, дараҷаи омӯзишаш аз ишораҳои иҷмолӣ то ба таҳқиқоти махсус расидааст.

2. Фонетикаву фонология дар ташаккул ва рушди забон саҳми бориз дошта, яке аз соҳаҳои рушдбахши он маҳсуб меёбад.

3. Дар забоншиносии тоҷик таваҷҷуҳи пажухишгарон бештар ба фонетика равона гашта, аҳаммияти назарию амалии зиёдтарро соҳиб шудааст.

4. Фонетика ва фонологияи тоҷик баробари унсурҳои умумизабонӣ дорон як қатор унсурҳои миллӣ низ мебошад, ки дар раванди таҳлил баррасӣ гардиданд.

1. 4. Аз таърихи фонетика ва фонология дар забоншиносии ўзбек

Роҷеъ ба омӯзиши таърихи фонетикаву фонологияи забони ўзбекӣ нахустин унсурҳоро мо дар «Девону луғотит-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ мебинем. Забоншиносии ўзбек С. Рустамӣ хусусиятҳои лингвистии фарҳангномаҳои туркиро дар мисоли ин асар таҳқиқ карда ишора доштааст, ки мураттиб «зимни тафсири калимаҳо барои нишон додани тарзи талаффуз ва навишти онҳо ба хусусиятҳои фонетикию фонологии онҳо дар хатти арабӣ низ аҳаммият дода, татбиқи қоидаву қавонини онро баррасӣ кардааст» [96, с. 95]. Минбаъд, махсусан, аз асри XV фарҳангшиносии забони ўзбекӣ рушд кард. Дар ин давра «Бадоеъ-ул-луғот» (XV1), фарҳанги туркию ўзбекии қадим «Абушка луғати» (XV1), «Саглах» (XV111), «Луғати ҷиғатой ва туркии усманӣ», Фарҳанги ўзбекии қадим-арабӣ («Мунтахаб-ул-луғот») ва ғ. таҳия шудаанд, ки оид ба вижагиҳои фонетикии забони туркиву ўзбекӣ ишораву таъкидҳои алоҳида доранд, вале онҳо ишораҳои иҷмолианд.

Умаров Э. А. қайд мекунад, ки Алишер Навоӣ таҳти унвони «Муҳокимат-ул- луғатайн» оид ба тарзи талаффузи калимаҳо асаре таълиф намуда, роҳу усул ва талаботи талаффузи дурусти овозҳои таркиби калимаро хеле амиқ нишон додааст [184, с. 285].

Бинобар мансуби даврахои гуногун буданашон фарҳангҳо аз лиҳози тафсиру чихатҳои фонетикиву фонологиашон фарқ доранд ва вижагии муқоисавӣ касб кардаанд. Забоншиноси рус А.К. Боровков қайд мекунад, ки «онҳо хусусиятҳои фонетикӣ, луғавӣ ва грамматикӣ забони қадими туркиро таҷассум мекунанд» [127, с. 5].

Соли 1544-ум яке аз пайравони Алишери Навоӣ (в. 1501) Ҳафиз Аҷемотлу Ниёзӣ бо унвони «Абушқа луғати» фарҳангномаи ашъори шоирро мураттаб намуда, бо мақсади осон намудани хониши китоб хусусиятҳои фонетикӣ ашъори шоирро мухтасар қайд кардааст, ки он ҳам маводди хуби фонетикӣ дорад [221, с. 56]. Бояд қайд кард, ки бинобар дар ибтидо маълум набудани муаллифи луғат номи онро аз нахустин калимаи асар «Абушқа» яъне «пир, калонсол, бузург» гирифта, чунин номидаанд.

Забоншиноси ўзбек Э.А. Умаров вижагиҳои овой, фонологӣ, луғавӣ ва сарфиву нахвии «Бадоеъ-ул-луғот»-ро омӯхта, ин асарро яке аз асоситарин авомили даврабандии забоншиносии ўзбек донистааст [184].

Маълум аст, ки забони ўзбекӣ бо забонҳои дигари туркӣ, аз ҷумла бо забони тоторӣ, умумияти зиёд дорад. Оид ба хусусиятҳои забони тоторӣ ва муқоисаи он бо забони русӣ ва забонҳои дигари хешу ғайрихеш дар забоншиносии Россияи подшоҳӣ, Иттиҳоди Шуравӣ таҳқиқоти зиёд ба анҷом расидааст, ки аз онҳо метавон роҷеъ ба системаи фонетикиву фонологии забонҳои туркӣ маводди зарурӣ пайдо кард.

Ҳанӯз соли 1804-ум И. Гиганов «Словарь российско-татарский»-ро дар Санкт-Петербург нашр карда, оид ба овозҳои фарқкунандаи забони тоторӣ аз забонҳои дигари туркӣ маълумот дода буд [223].

Соли 1833-юм А. Троянский фарҳангномае бо номи «Словарь татарского языка» [229, Т.1, с. 5-9] таҳия карда аз ҷоп баровард, ки дар муқаддимаи он ишораҳои фонетикӣ ҷой доранд. Дар фарҳангномаҳои В.В. Веляминов-Зернов «Словарь жагатайско-турецкий» [222], В. Наливкин «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь» [226] низ қайдҳои ишораҳои фонетикӣ мавҷуданд. Бояд қайд кард, ки дар туркшиносӣ (туркология)-и Россия мактабҳои

забоншиносии Қазон ва Санкт-Петербург саҳми бориз доранд. Аввал устодону профессорони Донишгоҳи Қазон, баъд Донишгоҳи Санкт-Петербург омӯзишу таҳқиқоти забонҳои туркӣ (туркӣ, тоторӣ, бошқирдӣ, ўзбекӣ)-ро дар маркази фаъолияти худ қарор додаанд. Академикҳо В.В. Бартолд [121, с. 31] ва А.Н. Кононов [152, с. 52] Мирзо Муҳаммад Алӣ Қосимбек [148]-ро, ки дар Россия бо номи (Александр Қосимович Қосимбек - Казымбек, 1802-1870) машҳур аст, асосгузори туркологияи рус ҳисобидаанд. Александр Қосимович Қосимбек соли 1833-юм грамматикаи забонҳои туркию тоториро навишта, аз рӯйи он дар Донишгоҳи Қазон дарс меод ва онро соли 1846-ум бо номи «Общая грамматика турецко-татарского языка» [148] чоп кард, ки он то ҳол нахустин ва беҳтарин дастури таълимии муқоисавию амалӣ маҳсуб меёбад.

Саҳми В.В. Радлов (1837-1918) низ дар туркшиносӣ бузург аст. Ӯ дар қисми аввали нахустчилди китоби ҷаҳорчилдааш «Опыт словаря тюркских наречий» [163, с. 1-XV111] фарҳангномаҳои забони туркиро таҳлил карда, хусусиятҳои фонетикиву лексикографияи онҳоро нишон додааст. Ҷамчунин, оид ба забони туркӣ асари зиёд таълиф гардида, дар «Образцы народной литературы тюркских племен» иборат аз 10 ҷилд ба нашр расидаанд.

Солҳои 1848-1851-ум асари шарқшинос О.Н. Бётлингк (Bohtlingk O.N.) иборат аз 2 ҷилд ба таъб расид, ки қисми якуми он ба масъалаҳои фонетика ва фонологияи забонҳои туркӣ оид буда, умумият ва фарқи онҳоро дар заминаи таҳқиқи забонҳои қазоқиву қирғизӣ нишон додааст [202]. Ӯ, махсусан, ба тафрикаи талаффузи овозҳо дар байни ин халқҳо аҳамияти аввалиндараҷа додааст. Солҳои 1894-1897-ум ин асарро ба забони русӣ тарҷума карда, бо номи «Краткая грамматика казак-киргизского языка» ба таъб расонидаанд.

Соли 1915-ум А.Н. Самойлович ва Ҳ.Н. Ҳодизода дар 2 қисм таҳти унвони «Руководство для практического изучения османско-турецкого языка» дастури омӯзиши амалии забони туркии усмонӣ таҳия карда, дар нахустчилди он вижагиҳои овоии ин забонро нишон додаанд. Соле пас (1916) ӯ таҳти унвони «Опыт краткой крымско-татарской грамматики» (барои муҳассилини губернияи Таврия) дастуре таҳия карда, баробари масоили синтаксис,

хусусиятҳои умумӣ ва миллии фонетика ва фонологияи забони ин мардумро ба таҳлил гирифтааст [172].

Бояд қайд кард, ки то солҳои 20-уми садаи XX муаллифон, асосан, забони туркиро таҳқиқ карда, умумияту фарқи забонҳои дигари туркиро бо он муқоиса кардаанд.

Нахустин асарҳои махсуси муқоисавӣ оид ба омӯзиши забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ китоби П.Е. Кузнецова «Сравнительный грамматический очерк таджикского и сартовского наречий» [153] мебошад ва дар он ҷиҳатҳои умумиву фарқи фонетикӣ, морфологӣ ва синтаксисии ин ду забони ҳамсоя дар асоси ақидаҳои В.В. Григорев, В.П. Наливкин ба таври мухтасар нишон дода шудааст.

Шарқшиноси шуравӣ Е.Д. Поливанов доир ба вижагиҳои садонҳои лаҳҷаҳои Самарқанд ва Қаршӣ пажӯҳиш анҷом дода [159;150], маводди иловагӣ дар ҳаммуаллифӣ бо И. А. Батманов дар «Материалы по грамматике узбекского языка» бозчоп кардааст. «Дар ин корҳо садонку ҳамсадоҳои тоҷикӣ, форсӣ ва ўзбекӣ аз лиҳози талаффузу истифода баррасӣ шудааст» [163, с. 529].

Олимони ўзбек низ аз ибтидои асри XX шуруъ карда, ба масъалаҳои забони модариашон, ки дар он вақт бо номи имрӯзааш маъмул набуд, таҳти унвони умумии туркӣ мақолаву асарҳо ва дарсномаҳо таҳия кардаанд, ки дар сароғози он китоби М.М. Фахриддинов «Туркча қоида» [98] қарор мегирад. Ибтикори ин олими равшанфикрро минбаъд дигарон пайравӣ карданд. Масалан, Элбек китоби «Битик йўллари» [109], «Ёзув йўллари» [110]-ро таълиф намудааст. М. Қорӣ, Қ. Рамазон, Ш. Зуннун бо номи «Ўзбек тили сабоқлиги» [91], Шорасул З. «Ўзбек тили қоидалари»-ро [108] чун китобҳои таълимӣ офарида, хусусиятҳои овозҳои миллии забони ўзбекиро нишон додаанд.

Қоршиносон хизмати А. Фитратро махсус қайд мекунанд, ки ӯ китоби дарсии «Ўзбек тили қоидалари бўйича бир таҷриба»-ро навишта, ба масъалаҳои морфология ва синтаксис аҳамияти хоса додааст [100]. Китоби мазкур то соли 1930-юм якҷанд маротиба нашр гардидааст.

Соли 1974-ум К. Юсупов оид ба робитаю таъсири байниҳамдигарии забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ пажӯҳиши диссертатсионӣ анҷом дода, монографияи онро низ бо номи «Ўзбек ва тоҷик тилларининг ўзаро таъсири» [115] ба ҷоп расонид. Муаллиф таъкид доштааст, ки «таъсири садонокҳои забони тоҷикӣ ба низоми садонокҳои забони ўзбекӣ муассир аст» [115, с. 26]. Ў дар таркиби луғавии забони ўзбекӣ зиёд будани калимаҳои тоҷикиро ба эътибор гирифта менависад, ки «дар дунё дигар забоне наметавон дарёфт, ки бо вучуди мансуби оилаҳои дигари забонӣ буданашон чунин наздик шуда бошанд» [115, с. 114].

Соли 1982-юм А. Иброҳимова «Келурнома» ном китоби Муҳаммад Яъқуби Чингиро бо пешгуфтори муфасссал, ҳуруфгардонӣ, тарҷумаву баргардони матн, глоссарияи асар барои ҷоп тайёр кардааст. Доир ба вижагиҳои он очерки луғавию грамматикӣ ва феҳрасти грамматикӣ навиштааст. Дар мавридҳои зарурӣ таъсирпазирии забони ҷағатоиро аз забони тоҷикӣ низ таъкид сохтааст [233, с.5, 7, 9, 35, 46, 52 ва ғ.].

Забоншиноси ўзбек Ҳ. Ғ. Ғуломов оид ба робитаҳои таърихии забонҳои ўзбекиву тоҷикӣ таҳқиқоти луғавию этимологӣ анҷом дода, дар ташаккули фонетикаи ўзбекӣ саҳми забони тоҷикиро махсус қайд кардааст [142, с. 12, 36, 54, 125 ва ғ.].

Соли 1986-ум асари олимони таърихи забонҳои туркӣ Б.А. Серебрянный ва Н.З. Гаджиева «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» аз ҷоп баромад, ки «дар он муаллифон хусусияту талаботи таҳқиқоти муқоисавиро муайян намуда, таъсирпазирии забони ўзбекии ҷағатой ва забони муосири ўзбекиро аз забони тоҷикӣ дар қисми фонетика чун таъсири самарабахш таъкид кардаанд» [176, с. 24].

Дар замони истиқлол ҷанбаи муқоисавии таҳқиқоти забоншиносӣ, аз ҷумла дар сатҳи фонетика, аҳаммияти хосса пайдо кард.

Соли 2013-ум дар Тошканд «Луғати эзоҳии истилоҳоти забоншиносӣ» аз ҷоп баромад, ки фарогири зиёда аз 450 истилоҳоти фонетикиву фонологӣ мебошад [219].

Забоншинос Ж.В. Ғаниев дастури таълимиаш «Контрастивная фонетика русского языка в сопоставлении с узбекским и таджикским языками»-ро ба таҳқиқи садоноку ҳамсадоҳои забони русӣ, ташаккули ҳиҷои ин забон ва сохтори он бахшида, ҳамзамон ҳамгунҳои ўзбекиву тоҷикиро бо онҳо муқоиса намудааст [136, с. 12-16].

Дар ин давра, махсусан, фаъолияти профессор А. Бердиалиев дар таҳқиқи муқоисавии забонҳои ўзбекиву русӣ ва ўзбекиву тоҷикӣ назаррас арз меёбад. Ў дар асару мақолаҳои масъалаҳои фонетикаю фонология, робитаи мутақобилаи онҳо, асосҳои грамматикаи муқоисавӣ ва хусусиятҳои он, асосҳои грамматикаи синхрониву меъёрии забонҳои ўзбекиву русӣ ва тоҷикӣ, меъёрҳои грамматикаи муқоисавиро баррасӣ карда, суҳанҳои тоза гуфтааст [72-77; 122-124].

Бояд қайд кард, ки омӯзиши фонетикаи таърихӣ ва муқоисавии забони ўзбекӣ бо мурури замон қавӣ ва гуногунҷабҳа сурат гирифта, барои рушди забоншиносии ўзбек ҳарчи бештар саҳмгузор шуда истодааст.

1.5. Таҳқиқоти муқоисавии низоми фонетикаву фонологияи тоҷик ва ўзбек

Забон дар шароити муътадил доимо рушду такомул ёфта, пеш меравад. Форсизабонони қадим барои истифода аз ин забон роҳу усули мухталифи беҳдошташро омӯхта буданд. Барои баёни фикр яке аз асоситарин воситаҳо овоз маҳсуб меёбад. Ҳанӯз дар даврони бостон овозҳои забони форсии қадимро (солҳои 600 то м. –700 м.), ки давраи калонро дар бар мегираду дар навбати худ ба марҳалаҳои рушд ҷудо мешавад, ҳамчунин ба садонокҳо ва ҳамсадоҳо ҷудо кардаанд [36; 51; 52; 149; 159; 164; 177; 185 ва ғ.]. Овоз низ чун воҳиду воситаи фонетикаву нутқ пайваста дар такомул ва дигаргуниву тағйирот буда метавонад.

Роҷеъ ба мавҷудияти садонокҳо дар порсии бостон ақидаи ягона нест. Дар асоси як ақида дар забони порсии қадим даҳ садонок тибқи ақидаи дигар шаш садонок шаш садонок вучуд дошт [149, с. 37-42]. Онҳоро ба кӯтоҳ ва дароз ҷудо

карбаанд. Садонокҳои кӯтоҳ *í, a, y* – дароз *ī, ā, ū*. Илова бар ин, чаҳор овози дифтонг будааст, ки бо *a1, ā1, au, āu* ишора мекардаанд.

Дар форсии миёна ба як овоз табдил ёфтани дифтонгҳо (монофтонгизатсия) ба амал омада, аз *a1, ā1* садонокӣ *ē*; аз *au, āu* садонокӣ *ō* ба вучуд омадааст. «Дар форсии миёна хатти инкишофи забони форсии бостон идома ёфтааст. Ҳамин тавр, ҳашт садонок – монофтонгҳо ба вучуд омадаанд: *í, ī, a, ā, y, ū, ē, ō*» [149, с. 31].

Дар забони форсии миёна то ба охир системаи вокализм боқӣ монд, аммо минбаъд дар таърихи инкишофи вокализми забонҳои эронӣ мақоми фонологии садонокҳо суст шудан мегирад. Ин ҳодиса дар ҳамаи забонҳои эронӣ якранг сурат нагирифтааст. Масалан, дар натиҷаи тағйир ёфтани дараҷаи болошавии забон дар забони форсии бостон аз садонокҳои кӯтоҳи *1, u* садонокҳои *e, o* ба вучуд омаданд, садонокҳои кӯтоҳи *u* ғайрилабӣ шуд. Дар натиҷаи ба пеш бисёр ҳаракат кардани забон аз садонокҳои кӯтоҳи қадим – *u* дар забони тоҷикӣ садонокҳои *ū* ба вучуд омад.

Ҳоло дар забонҳои эронӣ бар ивази муқобилгузории садонокҳои дароз муқобилгузории садонокҳои устувору ноустувор роиҷ гашт, ки мисолашро дар забонҳои форсӣ ва тоҷикӣ дида метавонем. Дар забони курдӣ, ки он ҳам яке аз забонҳои умумиэронист, садонокҳоро ба редуксияшудаву редуксиянашуда чудо мекунанд. Ҳамсадоҳои забони умумиэронӣ асоси ҳамсадоҳои забонҳои эронии муосир (махсусан форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ)-ро ташкил додаанд: зич (*в, р, т, к*); роғ (*д, г, ф, с, ш, х, ҳ, ғ, в, з*); аффрикатҳо (*ҷ, ҷ*; чарангдор (*з, ж*); димоғӣ (*м, н*); ларзон (*Р*) [135, с. 95].

Дар консонантизми забони авестой ҳамон ҳамсадоҳои умумиэронӣ (ба чуз *Л*), инчунин фонемаҳои *w, š, δ, ʏ, f, ɣ* истифода мешуданд. Овозҳои *δ, ʏ* дар забони авестиӣ нав (дар давраи охир) пайдо шуданд. Пажуҳишгари таърихи забони курдӣ навиштааст, ки аз овози *Л*, ки дар забонҳои муосири эронӣ мавҷуд аст, дар ин забон фонемаҳои қадимаи - *R d, R, d* ё *δ* ба вучуд омаданд [135 с. 97].

Дар таҳқиқи системаи фонологии забонҳои эронӣ саҳми профессор Ч. Эделман назаррас аст. Ӯ аз нимаи дуюми солҳои 50-ум ва, махсусан аз солҳои 60-уми садаи XX, ба таҳлили масоили фонологияи забонҳои эронӣ машғул шуда, натиҷаашро дар рисолаи докторӣ (1979) ҷамъбаст намуда буд. Соли 1986-ум пажуҳишашро оид ба фонологияи муқоисавии забонҳои эронӣ ва соли 1990-ум роҷеъ ба морфология ва унсурҳои нахвӣ ин забонҳо дар шакли китобҳои алоҳида ба таъъ расонида, соли 2009-ум маҷмуаи монографияҳояшро дар китоби «Грамматикаи муқоисавии забонҳои шарқии эронӣ» бо зерсарлавҳаҳои «Фонология» ва «Морфология. Унсурҳои синтаксис» аз нашр бароварда [197], вижагиҳои онҳоро бо мисолҳои таърихӣ собит намуд. Дар ин маҷмуа бори нахуст таҳлили муқоисавии таърихӣ вожаҳои аслии забонҳои азҳамдуршудаи (зинда ва матрук, аз Қафқоз то Осиёи Миёна пахншуда) гурӯҳи бузурги генетикии оилаи забонҳои эронӣ сурат гирифтааст. Ҳамчунин таҳлили таҷаддуди ҷузъҳои асосии системаи луғавӣ модарзабони эронӣ ва баъдан адоти лексемаҳои қадим ва тағйироти онҳо дар забонҳои эронии шарқиро баррасӣ кардааст.

Масъалаҳои марбут ба изоглоссҳои луғавӣ барои муайян кардани мувофиқат ва мутаносибии таҷзияи ирсии оилаи забонҳои эронӣ таҳқиқ шудаанд [197, с. 16-21].

Дар Ғарб низ масъалаи омӯзиши вижагиҳои забони форсӣ ба таҳияи фарҳангномаҳои тарҷумавӣ вобаста буда, аз охирҳои садаи XV¹¹ ва махсусан аз ибтидои асри XV¹¹ рушд ёфтааст. Фарҳангшиносон маъмулан дар аввал ё охири фарҳангномашон маълумоти мухтасари грамматикӣ ва фонетикӣ ҷой медоданд, ки ба онҳо Т.Б. Николас [209], В. Иоаннис Вуллерс [212], С. Квијард [210], А. Казимирский [207], Ф. Стейндас [211] мисол шуда метавонанд.

Ҳамаи мураттибони мазкур ишораи махсус кардаанд, ки фарҳангномашон шомили маълумоти мухтасар оид ба муҳимтарин масоили грамматикаи забони форсӣ (точикӣ – Ю.З.), баъзе ибораҳои махсус ва таъбироти ин забон мебошад.

Аз ибтидои асри XIX таҳқиқи масъалаҳои фонетикаву фонология дар Ғарб ҷанбаи муқоисавӣ гирифт. Роҷеъ ба таҳқиқи масоили мазкур дар забоншиносии

муқоисавии охири асри XIX ва ибтидои асри XX чандин пажухиши арзишманд аз ҷоп баромаданд.

Аз ҷумла соли 1875-ум Бодуэн-де Куртене дар таҳқиқоти хеш саҳми забонро дар пешрафти ғаъолияти одамон таҳлил намуда, қайд кардааст, ки «барои муқаррар намудани мақоми нутқ дар ин воситаи муоширати одамон омӯхтани забонҳои зинда ва лаҳҷаҳо зарур аст» [126, с. 23]. Дар воқеъ, дурустии назарияҳои забоншиносиро ҳамин тавр усули кори забонро муайян кардан имконпазир мегардад. Маҳз бо ташаббуси ҳамин олим таҷрибаҳои экспедитсионии забонҳоро лаҳҷаҳои славянӣ сураат гирифта, фарқи фонетикии онҳо ба қайд гирифтаанд [126, 50]. Ин қабил дастовардҳои таҳқиқии ӯ дар соҳаи таҳлили типологии забонҳои славянӣ ақидаҳои тоза ба тозаеро ба вуҷуд оварданд, ки минбаъд дар таҳқиқотҳои Р.О. Якобсон мукамалтару равшантар таҷассум гардиданд. Ин тадқиқотро Бодуэн-де Куртене дар «Опыт фонетических чередований» (1895) чун «назарияи фонемаҳо ва алтернативаҳои фонетикӣ» пешниҳод намудааст [126, 50]. Аз ин лиҳоз, Бодуэн де Куртене асосгузори назарияи фонология эътироф шудааст.

Дар забоншиносии муосири тоҷик масъалаи мазкур дар осори забоншиносон ва овошиносон аз қабил Фитрат, Л. Бузургзода, В.С. Соколова, В.С. Расторгуева, Т.Н. Хаскашев, М. Файзов, Ш. Бобомуродов, А. Неъматов, М. Шаҳובה, Д.И. Холназаров, Д. Саймиддинов, Д.Н. Каримова ва диг. мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

«Нахустин унсурҳои муқоисавии истифодаи овозҳои ҷудогона дар забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ дар асари «Девону луғот-ит-турк» ба назар мерасад [95, с. 97]. Мусаннифи китоб талаффузи овозҳои ҳамсадои *g*, *q*, *χ*,-ро дар ин ду забон қайд карда таъкид доштааст, ки онҳо дар забони форсӣ аниқтар талаффуз мешаванд [84, с. 16-17, 36, 47-56; 95]. Умуман, ишораҳои алоҳида ва иҷмолӣ кам ба назар намерасанд. Масалан, мураттиби «Абушқа луғати», ки Ҳ. А. Ниёзӣ соли 1544-ум барои тафсири вожаҳои ашъори Алишери Навоӣ таҳия карда буд, доир ба мақоми калимаҳои форсӣ ибрози андеша намуда қайд мекунад, ки «бояд ба талаффузи калимаҳои арабӣ ва форсӣ дар забони туркӣ аҳаммияти

чиддӣ дода шавад, ки танҳо талаффузи дуруст метавонад омили дарки дурусти мазмуни шеър гардад» [96, с. 92]. Бояд ишора кард, ки мураттиби ин асар аниқ нест. А. Вамбери тахмин кардааст, ки мураттиби китоб Ҳ.А. Ниёзӣ буда, онро соли 1544-ум таҳия кардааст (130, с.15-324). В.В. Веляминов-Зернов бар он аст, ки Алаи бини Муҳибби аш-Шариф тақрибан соли 1560-ум дар ҳаҷми 453 саҳ. тартиб додааст [222, с. 22-24].

Дар асарҳои олимону фарҳангшиногонҳои рус В.В. Григорев, А.В. Старчевский, В.П. Наливкин, И.И. Зарубин, А.А. Семёнов, А. Фитрат, Элбек ва диг. ҳамчунин ҷанбаҳои муқоисавии омӯзиши забонҳои мазкур ба назар мерасанд. В.В. Григорев низ дар очеркаш дар мавридҳои зарурӣ забонҳои форсӣ, тоҷикӣ ва сартиро муқоиса кардааст [139, с. 156, 162], вале аввалин асари алоҳида барои муқоисаи хусусиятҳои грамматикӣ ва забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ба соли 1915-ум рост меояд, ки дар он муаллифи китоб унсурҳои фонетикӣ, калимасозӣ, иборабандӣ ва ҷумласозиро дар ин забонҳо баррасӣ намуда, маводди фактологӣ ва забони шимоли Тоҷикистонро бо забони ўзбекӣ муқоиса мекунад. П.Е. Кузнетсов забони ўзбекиро бо номи **сартӣ** ёд кардааст [153]. Дар сарчашмаҳои дигари он давра забони ўзбекони шаҳришинро сартӣ мегуфтанд [227, с. XV1-X111]. Муаллифони номбаршуда хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ ва луғавӣ гӯишҳои забони тоҷикиро мавриди тадқиқ қарор додаанд.

Дар забоншиносӣ овоз ва фонема дар аввал ҳамчун як ҳодисаи забонӣ ба ҳисоб мерафтанд ва дар боби фонетика омӯхта мешуданд, истилоҳи фонология ва мафҳуми забонии он мавҷуд набуд [185, с. 19].

Дар давраҳои минбаъда ду марҳалаи омӯзиши ҳодисаҳои забон ва ташреҳи он эътироф гашт: а) марҳилаи эмпирикӣ; б) марҳилаи илмӣ (назарӣ).

Оид ба ду марҳалаи омӯзиши ҳодисаҳои забон дар забоншиносии ўзбек аз солҳои 70-80-уми асри XX паҷуҳишҳо оғоз шуда, аз ҷумла таълифоти таҳқиқотӣ-илмӣ Ҳ. Неъматов [92; 155], А. Нурмонов [93], Н. Маҳкамов [87], Н. Маҳмудов [88, 89], А. Бердиалиев [72-77], О. Бозоров [79] ва дигарон рӯйи қарор омадаанд.

Бояд қайд кард, ки пажухишҳои фонетикӣ ва фонологии асри XX дар забоншиносии тоҷикӣ ӯзбек дар асоси назарияи забоншиносии Ғарб ташаккул ёфт ва тақсими омӯзиши падидаҳои забонӣ ба марҳилаҳои эмпирикӣ ва илмӣ қорӣ гардидани таълимоти забоншиносии фаронсавӣ ва швейтсарӣ Фердинанд де Соссюр чун падидаи иҷтимоӣ дар забоншиносии ҷаҳонӣ, аз ҷумла забоншиносии тоҷикӣ ва ӯзбек қарор гирифт. Асарҳои забоншиносони барҷастаи рус ба монанди Ф. Фортунатов, А.А. Шахматов, В.В. Виноградов, В.А. Пешковский то ҳозир қимат ва аҳаммияти илмӣ худро гум накардаанд. Алалхусус, тадқиқоти академик А.А. Шахматов оид ба фонетика ва синтаксиси забони русӣ ҳанӯз ҳам дар доираҳои илмӣ ба таври шоиста қадр карда мешаванд. «Ғайр аз ин, дар илми забоншиносӣ ҳодисаҳои забонро бо роҳи мушоҳидаи бевосита, ба тарзи эмпирикӣ наомӯхта, ба марҳалаи илмӣ-назарии он гузаштан ғайриимкон аст. Марҳалаи эҳсосӣ, ки бо мушоҳидаи бевосита руҳ медиҳад, вазифаи «пойдевор»-и марҳалаи илмиро адо менамояд» [175, с. 34].

Ҳангоми таснифи забон ва нутқ фонетика ва фонология, инчунин воҳидҳои онҳо аҳаммияти муҳим доранд. Дар асоси фарқи мазкур фонология ба мақоми соҳаи мустақили фанни забон соҳиб шуд. Ҳамчунин, дар фарқи бевоситаи фонетика ва фонология ҷанбаҳои забонии функционалӣ ва физиологӣ-акустикӣ овозҳои нутқ нақши муҳим мебозанд. Дар таълимоти «Мақтаби грамматикашиносони ҷавон», ки фаъолияти забоншиносон - К. Бругман, Т. Остгоф, Б. Делбрюк, Г. Пауло дар бар гирифтааст, овозҳои нутқ ба сифати ҳодисаи акустикӣ нигаронида шудааст, аммо ҷиҳати иҷтимоӣ-функционалии онҳо ба эътибор гирифта нашудааст. Ҷиҳати физиологӣ-акустикӣ овозҳои нутқ ҷанбаи воқеии эҳсосӣ ва нутқии онҳо мебошад, ки дар мушоҳидаи бевосита ба амал меояд. Хусусияти физиологии садоҳо аз он иборат аст, ки онҳоро узвҳои нутқ ба вуҷуд меоранд, яъне талаффуз мешаванд (ҷиҳати физиологӣ), ҷиҳати акустикӣ дар ҳамин аст, ки онҳо шунида мешаванд (ҷиҳати физикӣ). Ин хусусият ҷиҳати ҳиссиётӣ, яъне эҳсос шудани овозҳои нутқ мебошад. Ҳамчунин, дар таълимоти «Мақтаби грамматикашиносони ҷавон» ба

чанбаи диахронии овозҳои нутқ аҳаммияти имтиёзнok дода шуда, чиҳати синхронии онҳо ба ҳисоб гирифта нашудааст [143, с. 65; 167, с. 64-66].

Дар ин ҷода равияи «ичтимоӣ»-и Фердинанд де Соссюр асос шудааст [178, с. 236-237], на чиҳати физиологӣ-акустикий овозҳои нутқ, балки чиҳати иҷтимоӣ-функционалии онҳоро дар маркази диққат гузоштааст. Чиҳати иҷтимоӣ-функционалии овозҳои нутқ ба туфайли фонемаҳо ва тавассути онҳо тасаввур карда мешавад. Ин ду чиҳати овозҳои нутқ омили дар асоси фарқи бевоситаашон ба миён омадани истилоҳоти «фонетика» ва «фонология» гардид. Дар айни замон, чанбаи физиологию акустикий овозҳои нутқи фонетикӣ соҳаи омӯзиши равандҳои бо он алоқаманд доништа мешавад. Воҳиди асосии ин соҳа овозҳои нутқи воқеӣ мебошанд. Онҳо чун хурдтарин воҳидҳои сегментии таксимнопазири нутқ тавсиф мешаванд. Фонология овозҳоеро меомӯзад, ки онҳо дар хотира ташаккул меёбанд. Аз ин ҷост, ки фонемаҳо ҳамчун муодили типикӣ овозҳои воқеии нутқ ҳисобида мешаванд.

Хулоса, фонема ҳамчун хурдтарин воҳиди сегментии аломати зехнӣ (характери психикӣ)-и забон эътироф шудааст.

Ҳангоми маънидодӣ мафҳуми «фонетика», ки овозҳои нутқ ва амали онҳоро меомӯзад ва «фонология», ки алтернативаҳои хоси ғайривоқеии овозҳои нутқро баррасӣ мекунад, каме норавшанӣ низ ба мушоҳида мерасад. Гарчанде онҳо ду чанбаи як ҳодиса, яъне соҳаҳои ҷудонопазир ҳастанд, баъзе забоншиносон, масалан Л. Елмслев, фонетикаро ба қатори фанҳои табиӣ, фонологияро ба қатори фанҳои иҷтимоӣ мансуб медонад [145, с. 66-68].

Асосҳои назариявии фонология аз ҷониби яке аз намояндагони барҷастаи мактаби забоншиносии Прага Н.С. Трубетской таҳқиқ карда шудааст. Назарияҳо оид ба фонемаҳо дар асари машҳури ӯ «Основы фонологии» ифодаи худро ёфтаанд [180]. Бинобар ин, дар забоншиносӣ фонология ҳамчун боби алоҳидаи фонетика эътироф шуда, ба мундариҷаи барномаҳои муассисаҳои таҳсилоти олии низ ворид карда шудааст.

«Муҳим он аст, ки ин ду соҳаи ба ҳам наздики забоншиносӣ, ки низоми овозҳои нутқро меомӯзанд, аз ҳам ҷудо карда шуданд. Сарфи назар аз он ки

амали онҳо муштарак аст, дар шарҳи мафҳуми «фонема» дар онҳо назарияҳои гуногун мавҷуданд. Дар асоси назарияҳои мазкур равия ва мактабҳои аз якдигар тафовутдошта ба вуҷуд омадаанд» [76, с. 23]. Дар ИҶШС мактаби фонологии Ленинград, ки ба он Л.В. Шерба асос гузоштааст (намояндагонаш А.Н. Гвоздев, Л.Р. Зиндер, М.И. Матусевич, Л.В. Бондарко, Л.Л. Буланин, Л.А. Вербитская ва диг.), ҳамчунин мактаби фонологии Москва (намояндагонаш Р.И. Авенесов, П.С. Кузнетсов, А.А. Реформатский, В.Н. Сидоров, А.М. Сухотин, М.В. Павлов ва диг.) мисол шуда метавонад.

Дар мактаби фонологии Ленинград фонемаро «навҳои овоз» мешуморанд, ки садҳо овози воқеиро бо як қатор тобишҳои гуногуни хусусиятҳо умумӣ мегардонад. Сифатҳои фарқкунандаи ҳар як овози нутқ тобиши овоз ҳисобида мешавад. Дар калимаҳои ўзбекии *иш*, *йил*, *қиш*, *хил*, *ғилдирак* ба назар расида, тобиши фонемаи «и», яъне тобиши он маҳсуб меёбад. Инчунин, намояндагони мактаби фонологии Ленинград таъкид доштанд, ки фонема ҳамчун воҳиди мустақили лингвистӣ ба таркиби фонетикии калимаҳо ва морфемаҳо вобастагӣ надорад.

Мактаби фонологии Москва бо унвони ДАРС машҳур аст, ки аз сарҳарфи олимони Е.В. Дмитриев, Р.И. Авенесов, А.А. Реформатский, В.Н. Сидоров гирифта шудааст. Дар таълимоти ин мактаб фонема ҳамчун унсури таркибии калимаҳо ва морфемаҳо баррасӣ карда мешавад. Агар мо назарияи ин мактабҳоро дар бораи фонема ба далелҳои лингвистии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ татбиқ намоем, садоноки калимаҳои *ахирон* ва *англа* чунин тасниф мешавад: нахустин садоноки вожаи тоҷикии *охирон* овози «о» талаффуз мешавад. Ба андешаи намояндагони мактаби фонологии Ленинград, ин бояд ифодагари овози «о» бошад, зеро гунаи аслии калима *охир* // *охирон* // *ахирон* буда, асли садонок «о» маҳсуб меёбад. Дар вожаи ўзбекии «*англа*» (дарк намо) бошад, садоноки аввали «о»-и таркиби калимаи «англа» ҳамчун овози воқеии фонемаи «а» мебошад. Овози «а»-и ин мисоли зикршуда бошад, дар мактаби фонологии Ленинград ҳамчун овози воқеии фонемаи «о» ба назар гирифта мешавад (чунки решаи калимаи «англа» —«онг» (шуур) буда гунаи аслиаш

онгла) аст. Маҳз чунин муқоиса фарқи байни таълимоти мактабҳои фонологии Ленинград ва Москваро нишон медиҳад [149, с.136].

Хулоса, вобаста ба он ки овоз (овози нутқ) ва фонема ҳамчун ду паҳлуи як падида аз ҳам фарқ доранд, фонетика, ки овозҳои нутқ ва хусусиятҳои онҳоро меомӯзад ва фонология, ки алтернативаҳои типикӣ ва абстрактии овозҳои нутқро аз ҷиҳати иҷтимоӣ-функционалӣ меомӯзад, чун шохаҳои мустақили забоншиносӣ низ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Фонология воҳиди хурдтарини забонро меомӯзад.

1.6. Робитаи хоси забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ дар сатҳи фонетика ва фонология

Мафҳуми забони овозӣ, одатан, нисбат ба забони табиӣ, яъне, забони инсон истифода мешавад. Таркиби ҳама гуна забон (табиӣ, забони инсон) аз овозҳо иборат аст. Аз ҳамин сабаб маҷмуи овозҳои нутқ ҷанбаи ифодаи забони муайянро ташкил намуда, вазифаи маводд (материал)-и сохтори ҳақиқии онро иҷро мекунанд. Тамоми воҳидҳо аз қисми маънодори хурдтарини забон – морфема то матн, аз овозҳо, аз ҳамроҳшавии лингвистии онҳо ташкил меёбанд. Овозҳои ташкилдихандаи сохтори забон ба туфайли фаъолияти узви инсон ба вучуд меоянд. Ин узв забон ном дошта, фаъолтарин узви дастгоҳи нутқ ба ҳисоб меравад. Дастгоҳи нутқ, албатта, узвҳои дигаре низ дорад, ки дар фаъолияти забон ҳиссагузоранд, зеро овоз ва низоми он дар натиҷаи амали физиологии узвҳои нутқ ҳосил мегардад. Ҷараёни ҳосилшавии овоз ба ҳодисаҳои табиӣ алоқаманд аст, барои ҳамин нисбат ба забони инсон истилоҳи «забони табиӣ» истифода мешавад. Ғайр аз ҷиҳати физиологии овозҳо, ки ҷанбаи ифодаи забонро ташкил менамоянд ва онҳоро ташаккул медиҳанд, ҷиҳатҳои физикӣ, руҳӣ-равонӣ (психикӣ) низ мавҷуданд. Аз ин ҷост, ки ҳам аз ҷониби олимони физика ва ҳам аз тарафи равоншиносӣ ҷанбаҳои тобиши овоз омӯхта мешавад. Фанни забоншиносӣ бо таҳқиқи ҷиҳатҳои дигари ба вучуд омадани овозҳои воҳидҳои лексикӣ машғул аст, зеро овози инсон бидуни луғат (лексика) тасаввурнопазир аст.

Яке аз ҷиҳатҳои муҳими овозҳо дар хотири инсон нақш бастанӣ онҳост. Чунин хусусияти овозҳо ба ҳодисаи руҳӣ-равонии онҳо мансуб аст. Рамзҳо (символҳо)-и дар хотири инсон нақшбастаи овозҳо бо фонема (фонемаҳо) ёд мешавад. Фонемаҳо воҳидҳои ба шумор мераванд, ки ҳодисаи иҷтимоӣ будани забонро муайян менамоянд. Аз ин рӯ, ба зиммаи онҳо вазифаи иҷтимоӣ гузошта мешавад. Ба воситаи фонемаҳо маънои калима ва морфемаҳоро аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Овозҳои нутқ дар хат низ ифодаи худро меёбанд. Шакли хаттии онҳо *ҳарф* ном дорад. Нисбат ба маҷмуи низомии муайяни ҳарфҳо истилоҳи «*алифбо*»-ро истифода мебаранд. Дар алифбо аломатҳои шартии ҳарфҳо истифода гардид. Шаклҳои типикии дар алифбо инъикосёфтаи ҳарфҳо бо истилоҳи *графема* ифода мешавад. Ҳарф ва графемаҳо дар доираи соҳаи графикаи забоншиносӣ омӯхта мешаванд.

Графика бо соҳаҳои фонетика ва фонологияи забоншиносӣ алоқаманд аст. Фонетика ва фонология овоз ва низомии онро меомӯзад. Дар навбати худ графика дар бораи шакли хаттии овозҳо баҳс мекунад. Дар объекти фонетикаву фонология ва графика овоз ва низомии он нақши муҳим дорад. Дар хусуси истилоҳи мазкур Т. Хаскашев дар ФЗАТ чунин навиштааст: «Дар графика як ҳарф метавонад, ки фонемаҳои гуногунро ифода кунад, вале дар транскрипсия хатман бояд як ҳарф як овозро ифода кунад; як овоз дар хат метавонад бо ҳарфҳои гуногун ифода шавад, вале дар транскрипсия бояд як овоз ба воситаи як ҳарф ифода шавад» [47, с. 25].

Ҳар як ҳарф ифодакунандаи шартии овозест. Он ҳамчунин баъд аз овозҳо бо роҳи сунъӣ пайдо шудаанд. Ҳодисаи шартӣ будани ҳарфҳо дар ин аст, ки як овози муайян дар забонҳои гуногун соҳиби шаклҳои ҳарфии мухталиф буда метавонад. Масалан, овози «В» (вэ) дар низомии графикаи яке аз забонҳо дар шакли «**В**», дар низомии графикаи дигар забонҳо дар шакли «**Б**» (бе) кор фармуда мешавад. Қимати овозии фонемаи «**В**» дар ҳама забонҳо як хел ифода мешавад.

Дар боло оид ба мафҳумҳои истилоҳоти *овоз, фонема* фикру ақида иброз карда шуд. Ин истилоҳот мафҳумҳои илмӣ соҳаи овошиносӣ буда, аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Овозҳо ба тарзи муайян талаффуз ва шунида мешаванд, ки мавзӯи омӯзиши фонетика аст. Фонемаҳо ба тарзи муайян (воқеӣ) талаффуз намешаванд. Тамоми хусусиятҳои забонии фонемаҳо ва низоми яклухти онҳо дар фонология омӯхта мешавад.

Воҳидҳои забонӣ, ки фонетика меомӯзад, ба нутқ тааллуқ доранд. Воҳидҳои забонӣ, ки фонология меомӯзад, ба забон тааллуқ доранд ва вобаста ба ин забон ва нутқ аз ҳамдигар фарқ доранд. Чунин хусусиятҳои фарқкунанда, бешубҳа, дар муносибати мафҳумҳои ҳарф ва графема низ ба мушоҳида мерасад.

Ҳамаи афкори баёншуда маълумоти мухтасар оид ба фонетика ва фонология буда, чунин хусусиятҳо ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ баробар тааллуқ доранд. Масъалаҳои воқеияти фонетикӣ ва графикаи забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ҷолибанд. Қайд кардан зарур аст, ки аз нимаи дуюми солҳои 40-уми садаи XX ҳам хатти ўзбекӣ, ҳам тоҷикӣ дар асоси алифбои русӣ ташаккул ёфта буданд. Дар оғози асри XX1 хатти ўзбекӣ ба хатти лотинӣ мувофиқ карда шуд, лекин хатти ўзбекии шакли алифбои лотинӣ танҳо дар ҳудуди Ўзбекистон амал мекунад. Дар кишварҳои ҳамсоя, аз ҷумла, дар Тоҷикистон ҳоло ҳам алифбои русиасос бо номи кириллӣ истифода бурда мешавад. Дар алифбои забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ, ки дар асоси графикаи русӣ ташаккул ёфтааст, муносибияти «ба як овоз як ҳарф», ё худ «ба як ҳарф як овоз» ба назар намерасад. Дар алифбои ҳар ду забон низ графемаҳо (ҳарфҳо)-и «е», «ё», «ю», «я» мавҷуданд. Графемаҳо (ҳарфҳо)-и мазкур вазифаҳои сершумор доранд. Вазифаи асосии онҳо муаррифии маҷмуи фонемаҳои «э», «а», «о», «у» мебошад, ки ба ҳамсадои «й» ҳамроҳ шудаанд: ду овозе, ки аз ҳамсадо ва садонок иборатанд, бо як ҳарф ифода меёбанд ва онҳоро йотбарсарҳо меноманд. Вазифаи дигари ҳарфҳои «е», «ё», «ю», «я» нишон додани меъёри ҳамсадохое мебошад, ки дар таркиби калима пеш аз онҳо меоянд.

Ба ақидаи Ғуломов Х.Г. «Тафовути хатти ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар масъалаи алифбо дар он аст, ки ду фонемаи ҳамсадо дар забони ўзбекӣ бо як ҳарф – графема ифода меёбад» [142, с. 23]. Масалан, дар забони тоҷикӣ калимаҳои **чудо** ва **журнал** бо ду фонемаи алоҳидаи **Ч** ва **Ж** ифода мешаванд. “Дар забони ўзбекӣ фонемаи **Ж**-и калимаҳои *жӣйда, жӯда, журнал, жи́рафа* бо як ҳарф-графема **Ж** ифода мегардад” [68, с. 16]. Дар калимаҳои *ҷаҳон /жаҳон, ҷавоб/жавоб; ҷумъа/жума* бошад, фонемаи мазкур аз ҷиҳати шакл аз муодилаш дар забони ўзбекӣ фарқ мекунад ва бо графемаи **Ж** навишта мешавад.

Дар низоми фонологии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ низ баъзе фарқҳо мавҷуданд. Низоми садонокҳои забони тоҷикӣ бо шаш фонемаи мазкур **и, э, а, у, ӯ, о** бо ҳамгунҳои забони ўзбекӣ умумияту фарқи муайян дорад. Дар забони тоҷикӣ ин фонемаҳо бо 4 хусусияташон: қатор, бардошт, иштироки лабҳо ва устуворию ноустувориашон аз ҳам фарқ доранд. Фонологияи забони тоҷикӣ муқаррар кардааст, ки барои фарқи садонокҳо қатор ва бардошти онҳо хеле муҳиманд. Маҳз ҳамин ду нишона садонокҳоро аз ҳам ҷудо карда, дар айни замон яқлухтии низомро таъмин карда метавонад [47, с. 66-68; 213, с. 25].

Тафовут бештар дар низоми фонемаҳои садонокӣ ин ду забон ба назар мерасад. «Дар низоми фонемаҳои садонокӣ забони тоҷикӣ шаш воҳиди фонологӣ мавҷуд аст: [а], [э], [и/ӣ], [о], [у], [ӯ]» [67, с. 16]. Низоми фонемаҳои садонокӣ забони ўзбекӣ низ аз шаш воҳиди фонологӣ иборат аст: [и], [у], [ӯ], [а], [о], [э], аммо забони тоҷикӣ фонемаи «и» дар ду вариант истифода мешавад: «и»-и муқаррарӣ ва «и»-и дароз (*ӣ*). Дар ҳар ду забон фонемаҳо аз рӯйи се хусусият тасниф карда мешаванд (иштироки лабҳо, дараҷаи кушодани даҳон, пешизабонӣ ва пасизабонӣ будани овоз).

Дар масоили низоми фонемаҳои ҳамсадо дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ тафовути ҷиддӣ ба назар намерасад. Фонема, ки ҳумчун хурдтарин воҳиди овозии забон дигар ба ҷузъҳо тақсим намешавад, метавонад ба ҳайси чун морфема ва вожа ифодагари хусусияти нозуки воҳидҳои маънодор ба қор равад. Мисол:

– **Оям ё наоям?**

– О [63, с. 9].

Дар чавоб як морфемаи «о» истифода гардида, чаҳор вазифаро иҷро кардааст. Якум овози садонок аст. Дуюм, ҳарф аст. Сеюм, калима ва чаҳорум ба вазифаи ҷумла омадааст, яъне биё.

Фонема чун мафҳум дар забоншиносӣ овозҳои нутқро аз лиҳози тавлидию акустикӣ чудо (фарқ) карда, вазифаҳои онҳоро нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат он имконияти тавассути овозҳо фарқ кунонидани калима ва шаклҳои онро дошта, вазифаи маънофарқкуниро иҷро менамояд. Гоҳе, дар забони ўзбекӣ дар як мавриди фонетикӣ фонемае метавонад чун ду овози баробарҳукуке истифода гардад (масалан, ҳамсадоҳои **ҷ, ж**: чола-жола, қадум-қадум). Дар ин сурат он омили ба вучуд омадани калимаҳои душакла мешавад. Чунин овозҳо тобишҳои озод (факултативӣ) доранд. Аз ин лиҳоз, фонема ду нишона дорад, яъне нишонаи фонемагӣ (дифференциалӣ) ва тобишӣ (интегралӣ). Нишонаи фонемагӣ барои фарқ кардани фонемаҳои забон истифода мешавад. Масалан, аз ҷиҳати тарзи талаффуз фонемаҳои **б, д** фонемагӣ махсуб меёбад ва бо ҳамин нишона онҳо аз ҳамсадоҳои димоғии **м, н** фарқ мекунанд.

Барои нишонаҳо тобиши бечарангии ҳамсадои «қ»-ро дар забони тоҷикӣ мисол овардан мумкин аст. Азбаски овози мазкур дар забони тоҷикӣ ҷуфти ҷарангноки дигар надорад, ин хусусият (нишонаи ҷарангдорию бечарангӣ)-и он аз арзиши фонологӣ маҳрум аст. Ин гуна нишона барои забони тоҷикӣ хос аст, вале дар забони муқоисашаванда низ вежагиҳои муайянеро дорост ва бояд мавриди пажӯҳиши алоҳида қарор дода шавад.

Дар ҳар ду забон заминаи артикулятсионии ҳамсадоҳо як хел, яъне бидуни фарқ аст. Инак, оид ба баъзе ҳолатҳои масъалаи таъсири бевоситаи низоми фонетикӣ-фонологии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ибрози назар менамоем. Далелҳо собит менамоянд, ки хусусиятҳои алоҳидаи низоми фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ дар низоми фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ мавқеи муносибро ишғол намудаанд. Дар забони тоҷикӣ баъзе хусусиятҳои шабеҳи низоми фонетикӣ-фонологии ўзбекӣ ба назар мерасанд. Дар навбати

худ, дар низоми фонемаҳои таърихӣ ҳамсадои забони тоҷикӣ фонемаи [к] мавҷуд набудааст.

Чанде бар онанд, ки ин фонема дар натиҷаи иқтибоси калимаҳои *қабурға*, *қабчуқ*, *қайроқ*, *қаймоқ*, *қайчӣ* ва ғ. дар забони тоҷикӣ пайдо шудааст [74, с. 49]. Вале профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) дар асоси таҳлили таърихи таҳаввули ин овоз ба андешае расидаанд, ки ҳамсадои бостонии «х» дар натиҷаи гардиши зиёд ба «қ» бадал шудааст [54, с. 69]. Унсурҳои мазкур дар масъалаи задаи калима низ зухур мегардад. Зада дар забони тоҷикӣ хусусияти зиёд дорад. «Дар зери мафҳуми зада тавассути воситаҳои фонетикӣ (тавлидию акустикӣ) фарқ карда шудани яке аз ҳиҷоҳои калимаро мефаҳманд. Ин воситаҳо инҳоянд: а) вақте, ки дар тавлиди овозҳои ҳиҷо сарф мешавад (тамдиди овозҳо); б) суръати ҳаракати узвҳои овозсоз (ё лаҳннокӣ); в) қувваи ҳаракати узвҳои овозсоз (ё интенсивӣ); г) шакли ҳаҷми резонаторҳо ҳангоми овозсозӣ (ё танин). Мавҷудияти ин ё он навъи зада дар забонҳо низ тавассути ҳамин воситаҳо муайян карда мешавад. Ҳамин тавре ки дар ФИЗ омадааст, 4 хели задаи калимаро фарқ мекунанд: микдорӣ, лаҳнӣ, қуввагӣ ва сифатӣ. Воситаи асосии ташаккули ҷудо кардани ҳиҷои заданокӣ забони тоҷикӣ лаҳн аст, зеро ҳиҷои заданок нисбат ба ҳиҷоҳои беада бо лаҳннокӣ бештар гуфта мешавад» [213, с. 123]. Бояд қайд кард, ки калимаҳои иқтибосии арабӣ аз қолаби заданокӣ миллии худ дур шуда, мувофиқи меъёри талаффузи тоҷикӣ истифода мегарданд. Бинобар ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ мансуб будани забони тоҷикӣ, он бо забони русӣ аз ҷиҳати пайдоиш қаробат дорад. Дар забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ ҷойи задаи калима озод мебошад: аввали калима, мобайни калима, охири калима (ба мавқеи дилхоҳ зада меояд). Азбаски забони тоҷикӣ ба ин оила мансуб аст, ҷойи зада бояд озод мешуд, аммо дар забони тоҷикӣ зада, мисли забони ӯзбекӣ, маъмулан ба ҳиҷои охиринаи калима меафтад. Профессор З. Қўрғонов менависад, ки «Агар дар шакли луғатӣ унсурҳои луғавии ҳиҷои охир зада қабул кунад, пас дар ҷараёни гуфтор зада метавонад ба мавқеҳои гуногуни калима афтад» [25, с. 84]. Ин падида низ дар ҳар ду забон айният

дорад. Аз ин ҷиҳат, дар низоми фонетикӣ-просодикии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ айният ба назар мерасад.

Наздикии ин забонҳоро дар амали дискретии сатҳи фонетикӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар низоми ҳамсадоҳои забони адабии тоҷик овози [ж] хусусиятҳои хоси просодикии ба овози таркандаи [ж]-и забони ўзбекӣ айнияти зиёд дорад, вале истифодаи овози таркандаи [ж] дар шакли «ч» дар забони тоҷикӣ устувор аст. Низоми ҳамсадоҳо баробари айният тафриқа низ дорад. Дар низоми ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ аз 24 фонемаи ҳамсадои забони адабии муосири тоҷикӣ (**б, п, м, в, ф, д, т, з, с, ж, ш, н, л, р, ч, ҷ, й, г, к, ғ, х, ҳ, қ, ъ**), барои ошкор сохтану нишон додани маҳраҷи тавлид; иштироки резонаторҳо; иштироки лаҳн ва шавшув басо муҳим аст. Шабоҳат ва тафовути ҳамсадоҳо тавассути нишонаҳои мазкури онҳо ва иштирокашон дар тазодҳои гуногун муайян мегарданд. Масалан, маҳраҷи нишонаи фарқкунандаест, ки моҳияти ҳамсадоҳоро ҳамчун овозҳои маҳраҷдор муқаррар месозад. Аз рӯйи ин нишона ҳамсадоҳои тоҷикиро ба чор гурӯҳ: 1) лабӣ (**б, п, в, ф, м**), 2) забонӣ (**д, т, з, м, л, ш, с, ҷ, ч, р, н**), 3) забончагӣ (**ғ, х, қ**) ва 4) ҳалқӣ (**ъ, ҳ**) ҷудо кардан мумкин аст. Дар навбати худ ҳамсадоҳои забониро ба зергурӯҳҳои пешизабонӣ (**д, т, з, м, л, ш, с, ҷ, ч, р, н**), байнизабонӣ (**й**) ва пасизабонӣ (**г, к**) тақсим кардаанд [213, с. 241]. Муносибати фонемаҳои ин гурӯҳҳо дар тазодҳои зерин зуҳур мекунад, ки мурағбии ФИЗ онҳоро чунин гурӯҳбандӣ кардаанд: «Тазоди лабузабонӣ даҳ фонемаи ҳамсадоро аз ҳамдигар фарқ мекунад. Ба воситаи ин тазод дар гурӯҳи бечарангҳо фонемаҳои *п:т* (пар:тар), *ф:с* (фол:сол), дар гурӯҳи сонориҳои (лаҳниҳои) *м:н* (мон:нон) фарқ мекунад» [213, с. 241]. Ҳамсадоҳои ж, ш, ҷ, ч, р, л бинобар дар гурӯҳи лабиҳо ҷуфти мувофиқ надоштанишон ба ин тазод шомил нестанд.

Ҳамин тавр, тазодҳои забонӣ-забончагӣ, забончагӣ-ҳалқӣ, пешизабонӣ-байнизабонӣ, пешизабонӣ-пасизабонӣ низ мансуби тазоди лабузабонӣ буда, аз рӯйи нишонаи маҳраҷи тавсиф мешаванд.

Бояд таъсири низоми фонетикӣ-просодикии забони тоҷикиро ба забони ўзбекӣ қайд намоем. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ шаш фонемаи садонок:

и, э, а, ў, у, о дар якчоягӣ низоми садонокҳо ё худ вокализмҳоро ташкил менамоянд. Низоми фонемаҳои садонокро вежагиҳои умумии онҳо таъмин менамоянд, ки тавассути нишонаҳои фарқкунандашон тасниф мегарданд.

Мавриди ёдоварист, ки садонокҳои забони адабии тоҷикиро дар низоми мазкур ду нишонаи тафриқавӣ: **бардошт** ва **қатор** муттаҳид месозад. Ин нишонаи тафриқии садонокҳо омили тазодҳои гуногуни низоми вокализм мегардад.

Нишонаи қатор (ҳаракати уфуқии забон) тазодҳои зеринро ба вуҷуд меорад, ки тавассути онҳо садонокҳои тоҷикӣ ба се гурӯҳ (қатори пеш, омехта, қафо) ҷудо шудаанд. Ҳамчунин аз ҷиҳати бардошт ба бардошти боло, миёна ва поён ҷудо кардаанд. Онҳоро дар ҷадвалҳои поён муқоиса мекунем:

Нишонаҳои фарқкунандаи садонокҳои тоҷикӣ чунин аст [46, с. 67]:

Ҷадвали № 1.

Қатор бардошт	Пеш	Омехта	Қафо
Боло	И		У
Миёна	Э	Ў	О
Поён		А	

Ҷойгиршавии садонокҳои забони ўзбекӣ чунин аст [219, с.154]:

Ҷадвали № 2.

№	Tilning vertikal (tik) harakatiga ko`ra	Tilning gorizonta (yotiq) harakatiga va lablarning ishtirokiga ko`ra.	
		Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
1.	Yuqori tor unlilar	I	U
2.	O`rta keng unlilar	E	o`
3.	Quyi keng unlilar	A	O

Дар забоншиносии тоҷик истилоҳи **нимсадо** низ интишор ёфтааст. Зери ин мафҳум овозе, ки «хосияти фонетикаш ба садонок қаробат дошта, вале вазифаи ҳичосозӣ надорад, мисли сонанти миёнизабонии русии **Й** дар интиҳои

калима, ки пас аз садонок меояд: май, лой. Ҳамчунин садонокеро гӯянд, ки унсури дифтонг буда, қобилияти ҳичосозӣ надорад» [213, с. 243].

Дар низомҳои фонетикӣ-просодикии забони ўзбекӣ баъзе хусусиятҳои хоси низомҳои фонетикӣ-просодикии забони тоҷикӣ ба вуҷуд омадааст, ки ин сараввал бо тағйироти дар сохти грамматикӣ ва низоми луғавии забони адабии ўзбекӣ баамаломата алоқаманд аст. Тағйироти ҷиддӣ ва хоси низоми фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ мантиқан натиҷаи чараёнҳои таҳаввули низоми оҳангии (вокализм) забони ўзбекӣ мебошад. Дар низоми садонокҳои забони адабии ўзбекӣ дар аввал мисли забони тоҷикӣ (8 садонок) миқдори садонокҳо аз ҳашт-нуҳ кам набудааст, онҳо ба сингармонизм майл доштанд. Бар асари забони тоҷикӣ фонемаҳои садонокӣ забони адабии ўзбекӣ ихтисор шуда, миқдори онҳо ба шаш расида, сингармонизм тамоман аз байн рафт.

Камшавии фонемаҳои садонокӣ забони ўзбекӣ дар наздикшавии садонокҳои пешизабониву пасизабонӣ ва ҳаммавқеии онҳо аён мешавад. Чунин тағйироти ҷавобии низоми фонетикӣ-просодикии забони ўзбекӣ дар натиҷаи таъсири амалии чараёни конвергенсия, ки ба алоқаи забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ дахл дорад, рӯй додаанд [75, с. 57-62].

Маълум аст, ки дар чараёни таълими мактаб забони модарӣ фанни таълимии аз ҳама муҳим ва асосӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамчунин дар чараёни омӯзиши фанҳои дигар низ забони модарӣ вазифаи воситаи асосиро адо мекунад: малакаи саводомӯзии насли наврас низ бо омӯхтани меъёри забони модарӣ ҳосил мешавад. Агар омӯзиши амалии забони модарӣ аз хонавода ибтидо ёбад, омӯзиши илмӣ он аз мактаб, дар чараёни таълими мактаб оғоз мешавад. Унсурҳои забоншиносӣ аз давраи таҳсил дар муассисаи томактабӣ ба назар мерасад. Дар ин марҳила илми забон моҳияти амалӣ дорад, ки тавассути он насли наврас ба малакаи дуруст сухан кардан соҳиб мешавад.

Барои муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ аз ҷониби муаллифони гуногун бо забони ўзбекӣ дар даҳсолаи аввали асри гузашта навишта шудааст. Масалан, китоби М.М. Фаҳриддинов «Туркча қоида» соли 1913-ум дар Тошкент аз чоп баромад [98]. Баъдан, китоби «Битик йўллари» ва «Ёзув йўллари»-и Элбек [108;

109], «Ўзбек тили сабоқлиги»-и М. Қорӣ, Қ. Рамазон, З. Шорасул [94], «Ўзбек тили қоидалари»-и З. Шорасул [108] ва китобҳои дигари таълимӣ таълиф шуданд. Дар байни онҳо, алахусус, китоби дарсии «Ўзбек тили қоидалари бўйича бир таҷриба»-и А. Фитрат [100], ки ба морфология ва синтаксис бахшида шудааст, аҳамияти муҳимро касб кардааст. Китоби мазкур соли 1925-ум чоп шуда, он то соли 1930-юм якчанд маротиба бознашр шудааст. Муаллиф инчунин дар бораи масъалаҳои алоҳидаи забони тоҷикӣ «Қоидаҳои забони тоҷикӣ (сарфу нахв)», «Дар гирди алифбои тоза» [43] «Дар гирди алифбои нав» [45] ном асарҳоро офаридааст. Дар натиҷаи чунин саъйи кӯшиши ғаёбол Фитрат китобҳои дарсии «Нахв» (Самарқанд-Тошкент, 1930) ва «Сарф» (Самарқанд-Тошкент, 1930)-ро таҳия намуд. Он соли 1931-ум таҳти унвони «Қоидаҳои забони тоҷикӣ» бозчоп гардид [44]. Асарҳои мазкур ва дигар хизмати А. Фитратро таҳлил намуда, муҳаққиқи таърихи истилоҳоти забони ўзбекӣ И. Эрматов менависад, ки А.Фитрат дар тамоми тули умри худ барои тозагии забони ўзбекӣ мубориза бурд, онро аз таъйиқи забонҳои дигар ҳимоя намуд. Дар ин ҷода ӯ пас аз мутафаккири бузурги халқи ўзбек Алишери Навоӣ дар мавқеи дуҷум қарор дорад. Орзуву ормонҳои А. Фитрат оид ба забон бо афкори Навоӣ ҳамоҳанг мебошанд [198, с.181]. Дар асари И. Эрматов «сухан на дар бораи давраи ташаккули забоншиносии ўзбек, навишта шудани китобҳои дарсӣ доир ба забоншиносии ўзбек, маълумот дар бораи мазмуну мундариҷаи онҳо, балки оид ба истилоҳоти сатҳи лингвистии фонетика ва фонологияи забони ўзбекӣ ва хусусиятҳои забонии онҳо меравад» [198, с. 182].

Элбек, ки офаридани истилоҳоти забоншиносии ўзбекро барои худ мақсади асосӣ донистааст, бар ивази вожаҳои арабӣ истилоҳоти ҳамаҷанбаи туркиро ҷамъ оварда, китоби «Луғат ва атамалар»-ро чоп намуд [112].

Маълум аст, ки фонетика яке аз соҳаҳои мустақили забоншиносӣ буда, дар он овозҳои нутқ ва тамоми ҷараёнҳои ба он вобаста омӯхта мешаванд. Фонетика ба сифати истилоҳ воҳиди луғавие мебошад, ки дар ибтидои асри XX дар забоншиносии тоҷик ва ўзбек расман амал менамояд. Дар забоншиносии ўзбек садонокро бо истилоҳи *унли* ёд мекарданд. Мафҳумҳои лингвистии

истилоҳи мазкур дар китобҳои дарсии қаблӣ чун истилоҳоти ҳозираи марбут ба забон шарҳ дода нашудаанд. Масалан, дар боби фонетика: **«ассимилятсия»** темсилъ, **«бӯғиз товуши»** дамакъ сеси, **«лаб товуши»** дудакъ сеси, **«тиш товуши»** диш сеси, **«ундошлар»** самите, **«унлилар»** саети, **«унли товуш»** седалы сес, **«тиш товуши»** диш сеси, **«фонетика»** савтий ва ғ. гуфта шудааст [219].

Калимаҳои одии маъмул ва воҳидҳои луғавии аз забонҳои дигар иқтибосшуда низ чун манбаи асосии сатҳи истилоҳшиносии забон хизмат мекунанд. Масалан, истилоҳоти хоси сатҳи фонетикии забоншиносии ўзбек - **товуш, бӯғиз, тил, тўхтам, урғу** (калимаҳои аслии таркиби луғавии забони ўзбекӣ), **фонетика, фонология, фонема, интонатсия, интонема, редуксия, метатеза, пауза, проклиза, ассимилятсия, диссимилятсия** ва диг.(русиву байналмилалӣ ба воситаи забони русӣ ворид шудаанд.

Ба маънои **атама** калимаи **терминология** низ истифода мешавад. Бинобар ин, **терминология** чун боби истилоҳоти ифодагари мафҳумҳои соҳаи муайян муаррифӣ карда мешавад [72, с. 12-14; 76, с. 16].

Як қисми муайяни соҳаи истилоҳшиносӣ дар хазинаи калимаҳои одии серистеъмол пайдо карда мешавад. Дар бораи пайдо кардани истилоҳот аз байни калимаҳои серистеъмол О. Усмонов чунин менависад: «Калимаҳое, ки одатан дар муомилаи умумӣ қарор доранд, дар соҳаи фан ва техника метавонанд чун номи ягон мафҳум хусусияти истилоҳӣ касб намоянд.

Калимаи маъмул вақте ки чун истилоҳ қабул карда мешавад, ҳамон калима ягон аломати муҳимми мафҳум ё ашёро ифода мекунад. Дигар аломатҳо ё ки маъноҳо ба ҳисоб гирифта намешаванд. Масалан, калимаҳое, ки ба соҳаи ботаника мансубанд: **«гул, шох, реша, раг, мағз (ядро), чанг (пыльца)** ва истилоҳоти дигар калимаҳои маъмул мебошанд» [97, с.19]. Ин гуна вазъиятро дар соҳаи фонетика низ дидан мумкин аст: **овоз, забон, шуш, лаб** ва ғ. Ҳамчунин, истилоҳоти мазкурро дар таркиби ибораҳои озоди синтаксисӣ ва фразеологӣ низ дидан мумкин аст: **овоз набаровардан, забон нигоҳ доштан,**

ба даҳон нигоҳ карда гап задан ва ғ. Масъалаи мазкур соли 1987 аз ҷониби В.В. Даниленко баррасӣ шуда буд.

Гуфтан ҷоиз аст, ки ҳангоми ба мақоми истилоҳ гузаштани калимаҳои умумистеъмоли онҳо аз хусусиятҳои образнокӣ, эҳсоснокию муассирӣ маҳрум мегарданд, зеро чунин вижагиҳо ҷанбаҳои маъноҳои услубӣ-прагматикии калима буда, барои тобиши маъноии «ҳисса»-и лингвистӣ зиёдатианд. Бо ҳамин сабаб, «калимаи маъмулӣ, ки ба истилоҳ табдил ёфтааст, орӣ аз маъноҳои иловагӣ мегардад. Масалан, калимаи тоҷикии **овоз** ва ўзбекии **товуш**, ки мансуби ҳодисаи фонетикист, тобиши маъноии истилоҳи ин соҳаро касб мекунад ва ҷанбаи маъноии услубӣ-прагматикии он дур мешавад. Дар акси ҳол, хусусияти лингвистии ҳоси соҳаи истилоҳшиносии он барҳам меҳӯрад» [67, с. 54].

Дар соҳаи истилоҳшиносӣ аксари истилоҳот ба воситаи омилҳои дохилии ҳуди ҳамин забон низ ба вучуд меоянд. Дар ин ҷараён ба воҳидҳои луғавии мавҷуда бо роҳҳои илова кардани вандҳои калимасоз ва воҳиди луғавии дигар истилоҳоти нав ҳосил карда, соҳаи истилоҳшиносиро ғанӣ гардонидан мумкин аст (**пеш-ванд**, **вожа-гон**). Миқдори истилоҳоти бо ин усул ҳосилшуда дар соҳаи истилоҳшиносии фонетикии забонҳои тоҷикию ўзбекӣ низ кам нест. Масалан, *садонок (садо+нок), унли (ун+ли); ҳамсадо (ҳам+садо), ундош (ун+дош); ҷарангнок (ҷаранг+нок), жарангли (жаранг+ли); бечаранг (бе+ҷаранг), жарангсиз (жаранг+сиз)* бо роҳи вандбандӣ ҳосил шуда бошад, *овози садонок//унли товуш; овози ҳамсадо // ундош товуш; ҳамсадои ҷарангдор // жарангли ундош; ҳамсадои бечаранг // жарангсиз ундош; овози забон // тил товуши; овози лаб // лаб товуш; овози ҳалқ // бўғиз товуши; овози садоноки пешизабонӣ // тил олди унли товуш; овози садоноки миёнизабонӣ // тил ўрта унли товуш; ҳиҷои кушода // очик бўғин; ҳиҷои пӯшида // ёпик бўғин* ва ғайраҳо бо роҳи таркиббандӣ (синтаксисӣ) ҳосил карда шудааст. Ҳангоми сохтани истилоҳоти композитсионӣ ба талаботи муайян риоя бояд кард. Дар ин бора О. Усмонов чунин менависад: «Истилоҳ бояд аз калимаҳои ниҳоят кам иборат бошад. Масалан, истилоҳоте, ки М.В. Ломоносов

офаридааст, аз ду ё се калима зиёд набуд. Сода будани истилоҳот дар истифода мувофиқ буда, худ низ имконияти истилоҳсозӣ дорад» [97, с. 11].

Г.О. Винокур чунин навиштааст: «Калимаҳои мураккаб на танҳо барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷ ба калимаҳои нав, балки барои ду мафҳумро бо як калима ифода кардан низ заруранд» [133, с. 59].

Асоснокии ақидаҳои мазкурро истилоҳоти зерини фонетикаи забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ низ тасдиқ менамоянд: *вожаи якҷичой // бир бўгинли сӯз; ҳичои дорои задаи динамикӣ // динамик ургули бўгин; вожаи бисёрҷичой//кӯпбўгинли сӯз; овози садоноки лабӣ // лабланган унли товуш; овози садоноки ғайрилабӣ // лабланмаган унли товуш* ва ғ.

Тарҷумаиноси тотор Ш. Габдулгазизов гуфта буд, ки «Истилоҳоти мураккаб низ ба монанди калимаҳои забони худӣ, метавонанд аз маводди забони дигар ё дар натиҷаи бо ҳам омадани ҳар ду манбаъ пайдо шаванд» [134, с. 59].

Дар забони тоҷикӣ истилоҳоти мураккаби аслий ва омехта, яъне тоҷикию иқтибосӣ ва таркибӣ кам нестанд: *ово+шинос+ӣ, ҳичо+банд+ӣ, ташдид+дор, лаб+у+лаб+ӣ; аз сатр ба сатргузаронӣ, ҳамсадои ҷарангнок* ва ғ.

Дар истилоҳшиносии фонетикӣ ӯзбекӣ чунин ибораистилоҳот бисёр дида мешавад: *ургули бўгин, ургусиз бўгин, ўрта-кенг унли, жарангли ундош, жарангсиз ундош (ӯзбекӣ+ӯзбекӣ), лаб товуши (тоҷикӣ+ӯзбекӣ), динамик ургу (русӣ+ӯзбекӣ), фонетик жараён (юнонӣ +арабӣ)* ва ғ. Таркиби ибораи мазкур ва ҳамқолабҳои дигари онҳо аз калимаҳои сода, сохта ва мураккаб иборат шуда метавонанд: *ўрта унли, кенг унли, лаб товуши* чузъи муайянкунанда сода бошад, дар *ургули бўгин, жарангли товуш, жарангсиз ундош* ундош сохта буда, калимаи сода бо иловаи пасванди *-ли, -сиз* ташаккул ёфта, дар сохтани ибора ширкат меварзанд. Гуфтан бамаврид аст, ки чузъҳои истилоҳоти мураккаб, таркибӣ ва ибораистилоҳот аз рӯйи маводди генетикӣ (модарӣ) метавонанд гуногун бошанд.

Истилоҳоти соҳаи фонетика аз рӯйи таркиби морфемаҳо ба гурӯҳҳои истилоҳоти содаи якморфемагӣ, ду ё серморфема, истилоҳоти мураккабе, ки ба

воситаи ба ҳам омадани лексемаҳо ҳосил шудаанд ва ибораистилоҳот тасниф карда мешаванд, ки дар фасли минбаъда баррасӣ хоҳем кард. Дар хулосаи фасл гуфтан ҷоиз аст, ки хусусиятҳои забонии умумии истилоҳот ба истилоҳоти сатҳи фонетикии забон низ вобастагии қавӣ доранд.

ХУЛОСАИ БОБИ 1

1. Дар забоншиносӣ овоз ва фонема дар ибтидо ҳамчун як падида ҳисоб шуда, дар боби фонетикаи забоншиносӣ омӯхта мешуданд, фонология ва мафҳуми забонии он вучуд надошт. Дар давраи охир ду марҳилаи омӯзиши ҳодисаҳои забонӣ ва тафсири онҳо эътироф гардид: а) марҳилаи эмпирикӣ;

б) марҳилаи илмӣ (назариявӣ).

2. Омӯзиши падидаҳои забонӣ чун марҳилаҳои эмпирикӣ (амалӣ, ҳиссӣ) ва илмӣ (назариявӣ) аз таълимоти забоншинос Фердинанд де Соссюр оғоз ёфт, ки ворид шудани он ба забоншиносии халқҳои ҷаҳон, аз ҷумла ба забоншиносии тоҷик ва ўзбек таваҷҷуҳи махсус пайдо кард.

3. Дар фарқ кардани забон ва нутқ фонетика, фонология ва воҳидҳои онҳо нақши муҳим доранд. Дар заминаи ин тафовут фонология мақоми соҳаи мустақили забоншиносиро гирифт. Дар зухури фарқ байни фонетика ва фонология ҷиҳатҳои физиологӣ-акустикӣ ва функционалӣ-лингвистии овозҳои нутқ нақши муҳим доранд. Агар фонетика ҳамчун соҳа ҷиҳати физиологӣ-акустикии овозҳои нутқ ва равандҳои ба он алоқамандро омӯзад, фонология омӯхтани типи порсалии овозҳои нутқро ба зимма дорад.

4. Тавре ки овоз ва фонема ҳамчун ду ҷанбаи як падида аз ҳам фарқ мекунанд, фонетика ва фонология низ чун шохаҳои мустақили забоншиносӣ ҷудо карда мешаванд. Фонетика овозҳои нутқ ва хусусиятҳои онҳоро меомӯзад, фонология муқобилаҳои типикӣ ва абстраксии овозҳои нутқро, ки хусусияти иҷтимоӣ-функционалӣ доранд, баррасӣ мекунад.

5. Забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ «оламҳо»-и гуногунқутби забонӣ эътироф шудаанд. Мафҳуми забони нутқ, одатан, нисбат ба забони табиӣ, яъне забони

инсон истифода мешавад. Овози инсонӣ мақсаднок ҳосил карда мешавад, садои ҳодисоту воқеот чунин хусусият надорад.

6. Яке аз ҷиҳатҳои муҳимми овозҳо дар он зоҳир мегардад, ки онҳо дар тафаккури инсон нақш мебанданд. Чунин хусусияти онҳо ҳамчун падидаи руҳӣ-равонӣ фаҳмида мешавад. Рамзи овозҳои дар хотира ҷифзшуда фонема (фонемаҳо) номида мешавад.

7. Дар низоми фонологӣ (фонемаҳо)-и забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ баъзе тафовутҳо вуҷуд доранд. Дар низоми фонемаҳои садоноки ин ду забон фарқи назаррас мавҷуд нест. Низоми фонемаҳои садоноки забони тоҷикӣ низ аз шаш воҳиди фонологӣ иборат мебошад: [a], [э], [и/ӣ], [o], [y], [ӯ]. Низоми фонемаҳои садоноки забони ўзбекӣ низ аз шаш воҳиди фонологӣ ташкил ёфтааст: [a], [э], [o], [и], [y], [ӯ]. Дар забони тоҷикӣ фонемаи «и» дар ду гуна истифода мешавад: *и* / *ӣ*, яъне, «и»-и муқаррарӣ ва «и»-и дароз. Ҳамчунин овози *э* дар забони тоҷикӣ нисбат ба ўзбекӣ кушодтар талаффуз шуда, майли наздикӣ ба *и* дорад. Дар забони ўзбекӣ ба *е* наздиктар аст.

8. Хусусиятҳои алоҳидаи фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ таъсирпазири ҳамгунҳои тоҷикӣ шудааст. Овози *ч* ба забони ўзбекӣ бо таъсири алифбои арабӣ ва талаффузи тоҷикӣ ворид шудааст, собиқаи этнофонетикӣ надоштааст.

9. Дар низоми садонокҳои забони адабии ўзбекӣ қаблан миқдори садонокҳо аз ҳашт-нуҳ адад кам набудааст, онҳо тамоюл ба сингармонизм доштанд. Бо таъсири забони тоҷикӣ, ки он низ ҳашт садонок дошт, фонемаҳои садоноки забони адабии ўзбекӣ ихтисор шуда, сингармонизм пурра барҳам хӯрдааст.

БОБИ 2

НИЗОМИ ИСТИЛОҲШИНОСӢ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИКУ ЎЗБЕК ВА АСОСӢОИ ТАШАККУЛИ ОН

2.1. Маълумоти муқаддимотӣ. Низоми истилоҳот дониш ё фаъолиятро фаро мегирад, ки бо ҳам аз лиҳози муносибатҳои мантиқӣ ва маъноӣ алоқаманд шудаанд. Он низоми мафҳумҳои соҳаи муайянро санҷида, онҳоро бо додаву аломатҳои ҳосе ифода менамояд. «Истилоҳ дар низоми истилоҳот тавассути муносибату муқаррароти махсуси бисёрсатҳа ё алоҳида ба ҳам омада, барои инъикоси мафҳумҳои зарурӣ хизмат мекунад. Он мисли вожаи муқарарӣ дорои сохтори муайяност, ки аз лиҳози пайдоиш, доираву дараҷаи истеъмол, маҳсулноки, вижагиҳои маъноиву устуворӣ ва тағйирпазириаш фарқ мекунад» [63, с. 32]. Аз ин ҷост, ки он ягона буда наметавонад ва зернизомҳои худро низ дорад, ки онҳо аз аҳаммияту моҳияти фарогирии истилоҳот вобастагӣ доранд. Бинобар он ҳар як истилоҳ дар соҳа ба таври гуногун таҷассум ёфта, ба маъноиву ифодаҳои мухталифи умумӣ ё алоҳида хизмат мекунад. Масалан, истилоҳи **овоз** вижагии гуногунсоҳавиро дошта, баробари дар соҳаҳои физика, тиб, гидронимия, гидросфера, экология, кайҳоншиносӣ ва ғ. бо маъноҳои махсус истифода шуданаш, дар фонетика низ хусусиятҳои мухталифи маъноӣ гирифтааст, ки ба туфайли иддаи маъноиаш навъҳову гурӯҳҳо ба мисли **садонкҳову ҳамсадоҳо, садоники дарозу кӯтоҳ** ва ғ. тасниф шудааст ва чунин мислоҳоро бисёр метавон овард.

Бояд қайд кард, ки принципҳои рушду ташаккули низоми истилоҳоти фонетикиву фонологиро омилҳои забонӣ ва ғайризабонӣ муайян мекунанд.

Омилҳои забонӣ таъсири низоми забони адабиву ғӯишҳо, соҳаҳои муносибати ҷомеа, фарду кулли соҳибони забон ва таъсири мутақобила бо низоми забонҳои дигар, вижагиҳои овошиносӣ пайдо кардани овозҳо буда метавонад.

Омилҳои ғайризабонӣ – қонунҳои умумии рушди таърихӣ ва хусусиятҳои ташаккули ин соҳаи илм маҳсуб меёбанд.

Дар ин низом ду раванди вобаставу муқобили ҳамдигар хеле муҳим аст, ки онҳо истилоҳшавӣ ғайриистилоҳшавии воҳидҳои луғавӣ мебошанд. «Агар истилоҳшавӣ бештар асоси дохилӣ дошта, аз ҳисоби калимаҳои мавҷудаи забон ё дар натиҷаи калимасозӣ ба қатори истилоҳот гузаштани вожаро дар назар дошта бошад, ғайриистилоҳшавӣ баръакс аз хусусияти умумиистеъмоли пайдо карда, аз ин қатор дур шудан, ё ба соҳаи дигар гузаштан ва ҳатто баръакс ба ин соҳа ворид гадидани истилоҳро ифода мекунад, ки **садонокҳо** ва **ҳамсадоҳо** мисол шуда метавонанд» [220, с. 104].

Низоми истилоҳоти фонетикиву фонологӣ дар забон ё гурӯҳи забонҳо бо умумияту тафриқа зухур мекунад, ки ин низ барои ташаккули рушди низоми истилоҳоти дар фонетикаву фонологияи забонҳои муқоисашаванда ҳам мусоидат менамояд.

2.2. Масоили умуминазариявии истилоҳшиносӣ ва асосҳои ташаккули он дар забоншиносии тоҷик

Масъалаи умуминазариявии «истилоҳ» ва «истилоҳшиносӣ» дер гоҳ инчониб диққати олимониро ба худ ҷалб карда меояд. Миқдори муайяни таркиби луғавии забонро чунин воҳидҳои забон ташкил медиҳанд, ки дар аксар забонҳои олам маъно ва вазифаи муштарак доранд. Истилоҳот намуди таркиби луғавиест, ки хусусияти соҳавӣ дошта, дар забони умумӣ истифодаи ғайрифаъол дорад. Чунин низоми воҳидҳои луғавиро қишри ғайрифаъоли лексикии забон меноманд.

Бояд қайд кард, ки «то кунун таърифи ягонаи **истилоҳ** мавҷуд нест, вале ҳар як таъриф вижагиҳои умумии онҳоро ба мисли ягонагии маъно ва доираи махсуси истифода фарогир аст» [63, с. 32].

Маъмулан, истилоҳ мақоми стандартӣ ва низоми муайяни истилоҳӣ дорад. Низоми истилоҳот ба низоми муайяни мафҳумҳои марбут ба соҳаи муайяни хоҷагии халқ, илм, техника хос мебошад.

Истилоҳ дар шакли калима ё ибора, воҳиди луғавии функционалии хоси номгузории баъзе мафҳумҳои марбут ба соҳаи муайяни хоҷагии халқ, илм ва

техникаро ифода менамояд. Ҳар як соҳа: кишоварзӣ, илм ва техника низоми воҳидҳои луғавии функционалии худро дорад. Таҳқиқи маҷмуи чунин воҳидҳои луғавии функционалӣ мавзӯи баҳси истилоҳшиносӣ мебошад.

Истилоҳ низ мисли калимаи умумиистеъмол воҳиди луғавӣ буда, бо он мақоми ҳамгун дорад, аммо ин рухдод аз падидаҳои ба истилоҳ «калима» ва «лексема» бо он фарқ мекунанд, ки истеъмолашон маҳдуд аст ва хусусияти эҳсосиву муассирӣ надоранд. Ҳамин тавр, денотатсияҳо (ашё ва хусусиятҳои гуногуни тавсифии онҳо), ки бо номи «калимаҳо» ё «лексемаҳо» ёд мегарданд, хоси ҳамаи шохаҳои иҷтимоии забонанд.

Забоншиноси рус Р. А. Будагов истилоҳотро «асоси забони илм ва яке аз масъалаҳои басо мушкил ва печидаи забоншиносӣ» номидааст [128, с.11]. Дар бораи этимологияи термин бошад, онро ҳамчун як маҷмуи пайванде мешуморад, ки аз омезиши унсурҳои забони юнонӣ ва лотинӣ реша гирифтааст.

Мафҳуми истилоҳот чун термин дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекии даврони шуравӣ ба ҳамон гунае, ки дар забони русӣ маънидод мешавад, бидуни тағйирот пазируфта шуда буд. Ҳоло дар забони тоҷикӣ ба ин маънӣ вожаи *истилоҳот*, дар забони ўзбекӣ **атама** мустаъмал аст.

Истилоҳ ба ҳайси воҳиди луғавӣ, лексема аз ҷиҳати генетикӣ аз забони лотинӣ гирифта шудааст ва маънои «худуд» (*gran1tsa, predel*)-ро дорад. Тафовути истилоҳ аз калимаҳо ва лексемаҳои умумиистеъмол дар он аст, ки бархе аз онҳо маҳсули тафаккури ашхоси мушаххас буда, барои муоширати касбии як гурӯҳи иҷтимоӣ, ки дар соҳаи муайяни хоҷагии халқ, илм ва техника машғуланд, хизмат мекунанд. Муҳим он аст, ки бисёре аз истилоҳот дар асоси лексикаи забони халқ ба миён омадаанд. Масалан, дар забоншиносии рус, тоҷик ва ўзбек мафҳуми **реша** (*корень*) ҳамчун қисми асосӣ ва дорои мазмун дар таркиби калима маъхуз аз лексикаи забони халқӣ – **реша** гирифта шудааст, ки як қисмати дар зери хок сабзанда ва инкишофёбандаи рустаниро мефаҳмонад. Айни ҳамин матлаб дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ низ ба назар мерасад.

Истилоҳ ва низоми истилоҳот, яъне маҷмуи истилоҳот ба мафҳуми «номенклатура» як андоза шабоҳат доранд, аммо яке аз забоншиносони

номвари рус Г.О. Винокур байни «истилоҳот» ва «номенклатура» чунин фарқ мегузорад: «Дар мавриди номенклатура бошад, бар хилофи истилоҳот, онро ҳамчун як системаи аломатҳои комилан мавхум (абстракт) ва шартӣ фаҳмидан лозим аст, ки ҳадафи ягонаи он бевосита ифода намудани номи ашё ва мафхум мебошад» [133, с. 126].

Ин нуқтаи назари Г.О. Винокур дар мавриди муайян кардани фарқи мафхумҳои «истилоҳот» ва «номенклатура» аз ҷониби донишманди дигар А.А. Реформатский идома ёфтааст. Ин донишманд мафхумҳоеро ба монанди *Каспийское, Миссисипи, Элбрус* ба «номенклатура» ва мафхумҳоеро чун *море, река, гора* ба «истилоҳот» нисбат медиҳад [166, с. 35]. О.С. Ахманова «номенклатура»-ро чунин шарҳ додааст: «Номенклатура – маҷмуи вожаҳои махсус ё номи предмету мафхумҳост, ки баръакси истилоҳоти ифодагари мафхуму категорияҳои хоси ин ё он соҳа маҳз дар соҳаи муайяне ба кор меравад; номи махсуси объекти соҳаи муайяни илмро низ чунин меноманд» [221, с. 97]. Р.А. Будагов калимаҳои *агглютинатсия, флексия, фонема, грамматикаро* чун истилоҳи илми забоншиносӣ ба илм ворид кард ва имрӯз онҳо ғаёланд. Хусусияти асосии маънои семантикии истилоҳ ин аст, ки он на танҳо ба низоми луғавии забон, балки ба доираи мафхумҳои ин ё он илм низ тааллуқ дорад.

Фарқи байни калима ва истилоҳ дар он зоҳир мегардад, ки калима дар нутқ ҳам ба маънои **денотативӣ** (тавсифи ашё) ва ҳам **конотативӣ** истифода бурда мешавад.

Калима дар нутқ вазифаи ифода кардани мафхумро дорад. Ҳамин навъи ифодаи маъно ба воситаи калима маънои денотативӣ ном дорад, ки қисми аввали иттилоот маҳсуб меёбад. Қисми дувуми иттилоот ба маънои муошират мустаъмал аст ва паҳлуҳои гуногуни маъноӣ: эҳсос, баҳогузори, услуби калом ва тундиву оташинии онро ба ҳам марбут месозад. Дар натиҷа, ба ҷуз маънои денотативии калима, маънои иловагии он, яъне маънову мафхуми мавридӣ ба вучуд меояд. Дар чараёни нутқ доир ба ин ё он предмету ашё ва муносибати онҳо маълумот дода мешавад, яъне дар чараёни нутқ мубодилаи иттилоот ба

вучуд меояд. Лексема дар чараёни нутқ метавонад бо калимаҳои дигар алоқаманд гардад, ҳамчунин хусусияти дистрибутивӣ ва семантикиро низ соҳиб шавад. Калимаҳо дар чараёни нутқ аз рӯйи хусусияти маъноии худ бо калимаҳои дигар алоқаманд гардида, тобиши дигари маъноӣ гирифта метавонанд, ки ин яке аз хусусиятҳои матнӣ ва гуфтории он мебошад. Маъноӣ маҷозии калима дар нутқ маъмулан бо маъноӣ аслии он алоқаманд буда, барои таърифи моҳияти предмет хизмат мекунад. Масалан, вақте ки калимаи *рӯбоҳ* нисбат ба инсон истифода мегардад, на маъноӣ аслии калима, балки маъноӣ кӯчида ё маҷозии он дар назар дошта мешавад. Дар ин ҳолат лексемаи *рӯбоҳ* аз маъноӣ аслии худ, яъне номи **хайвон** дур мешавад. Тобиши маъноӣ «маккорӣ» дар калимаи *рӯбоҳ*, ки маъноӣ маҷозии асосии ин лексема аст, ба инсон гузашта, муайянкунандаи хислати манфӣи ӯ мешавад. Ҳамин тариқ, ба воситаи маъноӣ маҷозии калима сермаъноии он таъмин карда мешавад.

Мусаллам аст, ки алоқаи синонимҳо дар аксари ҳолат дар асоси маъноӣ конотативии он ба вучуд меояд. Коннотатсия унсури забон буда, ба сохтори семантикӣ алоқаманд аст. Бояд таъкид кард, ки коннотатсия дар матн дар раванди ҳаммаъношавии вожаҳо ба вучуд меояд, аз ин ҷост, ки ин ҳодиса танҳо мутааллиқ ба нутқ мебошад, ки мо қисме аз сохтори семантикӣ ва истифодаи онро дар мисоли боло дидем. Бино ба хусусияти семантикаи истилоҳ бар ивази вожа омадани он низ ба назар мерасад.

Дар соҳаи муайян истифода шудани он яке аз хусусиятҳои мансубияти соҳавиаш мебошад, ки дар ин сураат алоқамандӣ ва муносибаташро ба эътибор гирифтани муҳим аст.

Истилоҳ ё ки истилоҳот бинобар якмаъно буданаш ҳамаи хусусиятҳои калимаро фаро гирифта наметавонад. Ҳамчунин унсурҳои бадеӣ ё нутқи образнокро низ дар бар гирифта наметавонад. Барои ифодаи образнок маҳдудияти маъноии истилоҳро бояд сарфи назар кард. Ин ҳолат дар эҷодиёти устодони суҳан бисёр ба назар мерасад. Масалан, Ф.Муҳаммадиев дар романи «Палатаи кунҷакӣ» зимни тасвири муносибати Иброҳимҷон ва Нигор истилоҳи **микроб** ва **микроскоп**ро хеле моҳирона истифода кардааст:

-Чӣ ин тавр менигарӣ?

Гӯё ман микроб бошаму ту микроскоп [26, с. 421].

Мафҳуми тавассути истилоҳ ифодашавандаро на танҳо бо воситаи истилоҳ, балки бо ёрии синоними функционалӣ-семантикии он низ ифода кардан мумкин аст. Дар ин ҳолат ба ҷойи истилоҳ истифода шудани синоними функционалӣ-семантикии он барои баёни эҳсосӣ ва муассирии нутқ ва афзудани арзиши бадеии асар хидмат хоҳад кард.

Ҳар як истилоҳ бояд мафҳуми ҳосе дошта бошад. Инчунин, ҳар як мафҳуми алоҳида бояд бо истилоҳи ҳоси ин мафҳум номгузорӣ шавад. Аз ин рӯ, семантика бемаврид чун ин падидаи функционалии маъноӣ низоми истилоҳотро таҳриф карда, боиси тобиши зиёдатӣ аз дисонанс мешаванд. Мутаассифона, синонимияи истилоҳот дар низоми истилоҳоти забоншиносӣ низ вучуд дорад. Масалан, *сермаъноӣ* - полисемия, *тил илми (илми забон)*, *лингвистика* - забоншиносӣ ва ғ.

Дар низоми истилоҳот ҳолатҳои номутаносибии шакл ва маъно низ ба назар мерасанд, ки ин падидаи омонимияи ҳоси низоми истилоҳист. Аммо, дар муқоиса бо синонимия, омонимияи ҳоси низоми истилоҳот дар номгузорию мафҳумҳои махсуси фанҳои гуногун ифода меёбад. Масалан, истилоҳи *мавзӯ* дар низоми илмҳои фалсафӣ, психологӣ ва забоншиносӣ барои номбар кардани мафҳумҳои мушаххаси ин фанҳо хизмат мекунад. Ё истилоҳи *морфология* дар як вазифаи маъмул дар забоншиносӣ ва илмҳои биологӣ истифода мешавад. Дар мавриди истилоҳи *реаксия* он барои истинод ба мафҳумҳои марбут ба химия, сиёсатшиносӣ, фалсафа ва психология истифода мешавад.

Истилоҳот ҳамчун воҳидҳои ҳоси луғавии лексика бо тарзҳои гуногун ташаккул меёбанд. Рушди онро дар мисоли чанд истилоҳ бо роҳҳои зерин муоина кардан мумкин аст:

а) дигаршавии маъноию семантикӣ дар калимаҳои ҷудогонаи забон ба мисли: **шумора (сон), ҷумла (гап), забон (тил), асос (асос), лабӣ (лабли), сохт (тизим), оҳанг (мелодика)** ва ғ;

б) робитаи мутақобилаи морфемаҳое, ки дар забон амал мекунанд, яъне истилоҳоте, ки ба тариқи морфологӣ пайдо мешаванд: **садонок (унли), ҳамсадо (ундош), шавшувдор (сирғалувчи), забонча (тилча), чойивазкунӣ (метатеза)** ва ғ.;

в) мафҳумҳое, ки бо усули синтаксисӣ таркиб ёфтаанд: **дастгоҳи нутқ (нутқ аппарати), коми боло, бардошти боло, қатори қафо, фонемаҳои кӯтоҳ** ва ғ.;

г) бо роҳи иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар, яъне бо усули лексикӣ ба вучуд омадани истилоҳот: **ассимилятсия, метатеза, дедуксия, инверсия** ва ғ.;

ғ) таҳтуллафзияҳо (калкаҳо), наввожаҳо, пайвандакҳо бо роҳи илова кардан: **садопарда, роҳи нафас, дастгоҳи нутқ** ва ғ.

Забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ тавассути ҳифз кардани як қабати алоҳида ва махсуси низоми истилоҳоти забоншиносӣ аз гунаҳои маъноӣ ва функционалии истилоҳоти забоншиносии рус ташаккул ёфтаанд. Барои намуна: *ундов белгиси // аломати хитоб* (восклицательный знак), *сӯроқ белгиси // аломати савол* (вопросительный знак), *боғловчисиз алоқа // алоқаи бепайвандак* (бессоюзная связь), *синтактик алоқа // алоқаи синтаксисӣ* (синтаксическая связь), *тенг алоқа // алоқаи пайваст* (сочинительная связь); *изоҳловчи // баёния* (приложение), *келишик қӯшимчаси // анҷомаи надежӣ* (надежное окончание), *икки нуқта // дунуқта* (двоеточие), *икки бӯгинли // дуҳичой* (двусложный), *адабий тил // забони адабӣ* (литературный язык), *тилунослик // забоншиносӣ* (языкознание), *урғу // зада* (ударение), *ӯтган замон // замони гузашта* (прошедшее время), *феълли сӯз бирикмаси // ибораи феълӣ* (глагольное словосочетание) [220] ва ғ.

«Истилоҳот метавонанд дар соҳаи муайяни ҳар забон мафҳуми фаъол ё ғайрифавол бошанд» [63, с. 8]. Масалан, дар низоми истилоҳоти забоншиносии ҳама забонҳо *мубтадо (эга), хабар (кесим), зарф (равиш), лексика, зада (урғу), калима (сӯз), ҳамгунаҳо (омонимлар), муродифҳо (синонимлар), мутақодҳо (антонимлар)* ва ғ. мафҳумҳои фаъол, *омофонҳо, эпентеза, гипероним, эквоним, функционим, супплетивизм, диереза* ва ғ. мафҳумҳои ғайрифавол

маҳсуб меёбанд, зеро мафҳумҳои дастаи дувум барои бархе аз мутахассисони соҳаи забон, хусусан барои онҳое, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёна кор мекунанд.

Аз гуфтаҳои боло маълум мешавад, ки истилоҳот метавонанд як қабати ғайрифаволи лексикаи ҳар як забонро ташкил диҳанд ва барои номбар кардани мафҳумҳои хоси соҳаҳои фарҳанг, санъат, кишоварзӣ, илм ва техника хизмат кунанд. Истилоҳоти тамоми соҳаро ба ҳамин ду даста чудо кардан мумкин аст. Ҳатто дар доираи як илм ин хусусияти истилоҳот нисбист. Фавол ё ғайрифавол будани истилоҳотро ҳатто дар соҳаҳои кишоварзӣ, илм ва техника низ метавон мушоҳида кард. Масалан, дар мавриди истилоҳоти лингвистӣ истифодаи истилоҳоти марбут ба соҳаи фонетика барои мутахассисони соҳаи фонетика фавол маҳсуб ёбад, аини ҳол истилоҳот метавонад барои мутахассисони соҳаи синтаксис ё морфология ғайрифавол ҳисобида шавад. Аз ин рӯ, истилоҳоти ҳар як соҳаи илм ва техника ба гурӯҳҳои соҳавӣ тақсим карда мешаванд.

«Истилоҳот ва низоми онҳо мутаносибан ба рушди илм ва техника дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ инкишоф меёбанд ва низоми онҳо аз ҳисоби истилоҳоти нав вусъат меёбад» [195, с. 16].

Дар забоншиносии тоҷик низ ба монанди забоншиносии ўзбек таърихи пайдоиш ва ташаккули истилоҳоти забонӣ ва низоми онҳо бо пайдоиши низоми таълим дар Тоҷикистон ва ба барномаи таълимӣ расман дохил намудани забони тоҷикӣ ҳамчун «забони модарӣ» алоқаманд аст.

Ҳоло мусаллам шудааст, ки илми забоншиносии тоҷик таърихи қадима дорад [49, с. 22-24], зеро робитаи Ҳиндустону Юнони қадим ва Арабистон ба забоншиносӣ бетаъсир намонда наметавонист. Ин ҳам аниқ аст, ки забоншиносии қадиму имрӯзаро муқоисаву мусовӣ кардан дуруст нест, вале маводди қадима заминаи илми имрӯза аст. Бинобар ин, агар ниёгонамон доир ба масъалае иброи назар карда бошанд, имрӯз он ғолибан мавриди баҳси соҳае гардидааст. Мисоли равшани ин иддао ҳамин буда метавонад, ки аксар тафсиру тавзеҳи фонетикӣ имрӯза дар фарҳангномаву рисолаҳои арӯзу калом бадеи даврони қуҳан ҷой гирифта буданд. Бинобар он, яке аз донандагони

забоншиносии таърихӣ П.Н. Хонларӣ қайд кардааст, ки «истилоҳи фонетикии муосир **садонок** ва **ҳамсадо** нахустин маротиба дар «Китоб-ул- мусиқӣ»-и Форобӣ ба гунаи арабии **мусаввит** ва **сомит** истифода шудааст» [48, с. 5], ки он аз қадимтарин сарчашмаҳои соҳа мебошад. Минбаъд истилоҳоти забоншиносӣ, аз ҷумла фонетикӣ, торафт бештар мустаъмал гардидаанд, чунки таваҷҷуҳи мутафаккирон ба ин масъала афзудааст. Дар марҳалаи аввали рушди забоншиносии тоҷик хизмати донишмандон Закариёи Розӣ, Абунасири Форобӣ, Ибни Сино, Шамси Қайси Розӣ, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ бузург мебошад. Бавижа, Абуалӣ ибни Сино бо ташаббуси барҷастааш ҳанӯз дар замони ҳукмронии забони арабӣ бисёр истилоҳоти забоншиносӣ, аз ҷумла истилоҳоти фонетики тоҷикӣ карда, дар қувват гирифтани ин раванд такони муассир бахшида буд. Ибни Сино ҳанӯз дар асарҳояш «Мантиқ», «Донишнома», «Шифо», «Начот» ва «Ишорат» ба нуктаҳои алоҳидаи забоншиносӣ дахл карда бошад, «Махориҷ-ул-хуруф ё асбоби худус-ул-хуруф» ном рисолаашро пурра ба фонетикаи арабиву тоҷикӣ бахшида, худро чун асосгузори забоншиносии форсӣ-тоҷикӣ муаррифӣ кардааст.

Олимони минбаъда ин ибтикорҳои ӯро дастгирӣ карда, ҷанбаи миллии истилоҳоти фонетикии забони тоҷикиро назаррас кардаанд ва чунин падида аз ҷониби қорбадастони асрҳои XX-XXI таъкид шудааст. Аз ҷумла, профессор Д. Хоҷаев навиштааст: «Хушбахтона, бисёр фузалову донишмандони форсу тоҷик дар таълифоти хеш дар қатори рисолаю дастурҳои сирф ба илми забоншиносии араб марбут бевосита ё зимни тадқиқи масъалаҳои мантиқу фалсафа, нақди адабию арӯз ва қофияву мусиқӣ оид ба асосҳои қавонини забони форсӣ-тоҷикӣ андешаҳои ҷолиби таваҷҷуҳе баён кардаанд...» [51, с. 7]. Ҳеҷ як асари олимони классики тоҷик оид ба ин масъала мисли рисолаи Ибни Сино маъруфияту эътибори илмӣ пайдо накардааст. Асари мазкурро олими немис М. Бравман ба забони олмонӣ (1934), шарқшиноси гурҷӣ профессор В.Г. Ахвледиани (1966), гурӯҳи олимони тоҷик (1983), донишманди маъруфи Эрон П.Н. Хонларӣ ба

забони форсӣ (1989) баргардон ва чоп кардаанд. Профессор В.Г. Ахвледиани ин асарро мавриди пажуҳиши ҳаматарафа низ қарор додааст [117-119].

Ибни Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ ва минбаъдиён истилоҳоти фонетикии **мураккаб, муаллаф, максур, мусаввит, мусаммат, мамдуд, мад, лафз, аҷзoi лафз, сомит, зер, забар, заммат, фатҳат, муҳаррик, сокин, муғайиотро** истифода бурдаанд, ки аслан арабӣ буда, нисбат ба ҳуруфи арабиву форсӣ ба кор рафтаанд, зеро алифбо арабиасос буд.

Ҳар як ҳарфу аломат ва ҳаракат вобаста ба вазифа, хусусият ва навъу намудаш якчанд ном гирифтааст: «**ҳарфи алифи атф // отиф, дуо // таманно, зоиd, иттисол, ишбоъ, касрат, лаёқат, мамдуда, чамъ, тасмия, масдария, максура, нидо, нудба, танвин, фоил, шикаста; «бо»-и зинат, иттисол // илсоқ, ҳамроҳӣ // маъа, қасамия, мусаммо, «то»-и манқута, марбута, адад; «шин»-и масдар, мозӣ, музореъ, амр, нисбат; «вов»-и маъдула, мамдуда, зоиd, нисбат, хикоят, маъруф, мачҳул; «ҳо»-и ҳавваз, ташбеҳ, мудаввара, доманадор, чашмадор, чамъ, зоиd, фоил, тасмия, миқдория, вақт, ташбеҳ, ҳолия, отифа, исмия, масдария, ғайрималфуз, мафтӯҳа; «фо»-и аҷамӣ, арабӣ; «коф»-и баён, таътил // таъйид, муфочот // фаҷоия, натиҷа, рабт, ташбеҳ, тамсил, тардид, дуо, таъриф, муътариза, атф, тафсил, кадомия, нафӣ // тафзалия // истифҳомия, тасғир, таҳқир, тараҳҳум, таъзим, мафъул, зоиd, тасғир; «мим»-и мутакаллим, изофат, наҳӣ, таъин, зоиd; «нун»-и нафӣ, тардид, масдар, истифҳом; «ҳо»-и ҳавваз, ҳуттӣ; «зол»-и аҷамӣ, арабӣ; «йо»-и нисбат, масдарӣ, фоил, муболиғ, ташбеҳ, мутакаллим, лаёқат, мамдума, таҳтонӣ, мачҳул, маъруф, хитоб, чамъ, ваҳдат, тавсифӣ // ишорат // сифат, имой, танқир, таъзим, миқдор, таҳсис, виқоя, шарт, зоиd, изофат, хикоят; ҳуруфи манқута, ғайриманқута, таҳтонӣ, фавқонӣ, мусаллас, мусаннӣ // мусаннат; овозҳои мамдуда, максура, маъруф, мачҳул, ҳодисаҳои савтӣ-имола, ибдол, идғом, муҳаффаф, аломатҳо-ҳаракат, фатҳа, замма, касра, сукун, мадд, ташдид, чарр, васла, насб, ҳамза, танвин; маҳраҷ, малфуз (ҳарфҳои талаффузшаванда), ишмом (садонокҳои лабӣ- о,**

у, ў), шимом // шафавӣ (овозҳои лабӣ- б, м, п), сомита, мусаввит, шамсӣ, қамарӣ ва ғ.» [24, с.3].

Бинобар баъди забти арабҳо дар қаламрави Эронӣ Хуросон қорӣ гардидани алифбову хатти арабӣ ва 1400 сол дар истифодаи расмӣ будани он табиист, ки таълим низ дар ҳамин замина ба роҳ монда шуда, дар мавридҳои зарурӣ унсурҳои форсӣву тоҷикии он низ таъкид мегардид, вале мутаассифона то ҳоло алоҳида таҳқиқ нашудааст.

Аз нимаи дуюми асри XIX ҳудуди Осиёи Марказӣ ба ихтиёри Россияи подшоҳӣ гузашт ва нуфузи маърифати русӣву аврупоӣ бештар шудан гирифт. Аз ибтидои асри XX ҳаракати ҷадидия бар асари сиёсату маърифати Эрон, Туркия, Россия ва Англия баробари соҳаҳои дигар ба таълиму тадрис низ ҷунбишҳои тарғиботӣ ворид намуда, бо ҳамгироии намоёндогони эшон ба қорӣ кардани тағйиротҳои ҷузъӣ муваффақ гашт. Дар ин давра дар Россия аллакай фарҳангномаҳои тарҷумавию дастурномаҳои таълимӣ барои омӯзиши забонҳои мардуми маҳаллӣ (тоторӣ, тоҷикӣ, туркӣ, ўзбекӣ дертар қароқазоқӣву қирғизӣ) таҳия ва ба таъъ расида буданд, ки дар боби яқум дар ин бора маълумот манзур намудем.

Аз солҳои 20-уми садаи XX, баъди ғалабаи Инқилоби Октябр болшевикони Россия ва барқарор гардидани мамлакати Иттиҳоди Шуравӣ масъалаи қорӣ намудани низоми тадриси россиявӣ боису омили ибтиқори олимони русу маҳаллӣ ва ба миён омадани дастурномаву дарсномаҳои гуногун гардид, ки зикраш дар боби аввал рафтааст.

Як хусусияти дарсномаҳои ин давра дар он аст, ки муаллифону мурағибон ба ҷанбаи миллии муҳассилин ва дастурҳо аҳаммият дода, усули таълими Россияро ворид мекарданд, аз ҷониби дигар, сол ба сол унсурҳои миллии забонҳои таълимдиҳандаро бештар мекарданд, чунки то ин вақт забонҳои мардуми маҳаллӣ дар қанор аз таълиму омӯзиш буд. Албатта, бартарияти забони тоҷикиро метавон дар он дид, ки зимни таълим осори форсӣву тоҷикӣ намунаву мисол ва мавриди омӯзишу таҳлил қарор мегирифт.

Дар ин ҷода саҳми устод С. Айнӣ [1, 335-386], А. Фитрат [43-45], С. Ализода [3-5], олимону фарҳангшиносон ва омӯзгорони рус В. Григорев [139], А.В. Старчевский [228], Хашаб [232], В.П. Наливкин [155; 226-227] ва диг. зиёд аст. Ҳар кадоме аз ин муаллифгон дар падидаи омадани истилоҳоти забоншиносии нав саҳмгузоранд.

Аз солҳои 30-юми асри XX дар Тоҷикистон ва Ёзбекистон баробари ҷорӣ гардидани алифбои лотинӣ зарурати таҳияи луғату дарсномаҳои махсус пеш омад ва табиист, ки он боиси пайдо шудани ҳарфу ном ва истилоҳоти нав гардид. Ҳамчунин бояд қайд кард, ки як қатор истилоҳоти хату алифбои арабӣ ном дигар карданд ё муодилу муродифи нав ба худ гирифтанд. Пеш аз ҳама, номи ҳарфҳои алифбо дигар шуд. Масалан, «**алиф**», ки дар хатти арабиасос қариб 20 навъ дораду вобаста ба вазифаю хусусияташ чунон номида мешавад, танҳо бо **а у, и, э** ишора карда мешавад, ки ин ҳам ҷиҳати мусбат ва ҳам манфӣ дорад» [23, с. 8].

Ҳарфҳо дар алифбои лотиниву кириллӣ бо шакли калону хурд (**Аа; Бб**) навишта мешаванд ва ин истифодаи онҳоро мушаххасу осон карда бошад, аз ҷониби дигар ҳарфҳо аз назокат ва санъати бадеӣ ӯрӣ шуданд. Масалан, дар имлои арабӣ исмҳои хос ва ҷинс як хел навишта мешаванд ва инро шоирон метавонанд чун санъати бадеӣ истифода баранд:

اواز تیشه امشب از بستون نیامد

گویا به خواب شیرین فرهاد رفته باشد.

Овози теша имшаб аз Бесутун наёмад,

Гӯё ба хоби Ш(ш)ирин Фарҳод рафта бошад.

Дар хатти арабӣ калимаи **ширин** чун исми хос ва сифат як тарзи навишт дорад, аммо дар имлои лотиниву кириллӣ исми хос бо ҳарфи калон (**Ширин**) ва сифат бо ҳарфи хурд (**ширин, хоби ширин**) навишта мешавад, маъно равшану ошкоро мегардад, вале назокати санъати бадеӣ аз байн меравад ва хонандаро ба фикр кардан водор намекунад.

Тартиби ҳарфҳои алифбо дигар шуд, миқдори ҳарфҳо тағйир ёфт. Ҳарфҳои алифбои арабиасос 32 адад буд, дар алифбои лотинӣ 26 адад шуд.

Аломату ҳаракатҳои хатти арабӣ пеш, зер, забар, фатҳа, касра, замма, сукун, мадд, ҷарр, васла, насб, танвин, ҳамза, мусаннат, мусаллас бинобар ба хатти дигар гузаштан аз истифода монданд.

Байни сабти ҳарфҳои хоси арабиву тоҷикӣ (те-и итқиву изғӣ, син-сод, «ҳо»-и ҳавваз, ҳо-и ҳуттӣ) фарқ гузошта нашуд, онҳо бо як т, с, ҳ навишта мешаванд.

Дар корбасти истилоҳоти фонетикӣ тағйирот ворид гардид. Масалан, бар ивази истилоҳи **махраҷ** калимаҳои **талаффуз** ва **артикулятсия** мустақиман гардид. **Ишмомро** садонокҳои лабӣ, **шимомро** овозҳои лабӣ, **сомитаро** консонант, ҳамсадоҳо, **мусаввитро** вокализм, садонокҳо ва ғ. иваз карданд. Чунин дигаргуниҳои фонетикӣ фонологӣ вобаста ба алифбои латиниву кириллӣ бисёр дароварда шуданд, ки аз солҳои 20-30-и асри XX то имрӯз баҳсноканд.

Бояд қайд кард, ки «аз нимаи дуҷуми садаи бистум дар илми забоншиносӣ истилоҳу мафҳумҳои «таксономияи лингвистӣ» ва «метатаксономияи лингвистӣ» роиҷ гардид, ки тибқи он таснифоти муайяни низоми забон чи дар сатҳи лингвистика ва чи дар сатҳи металингвистика, аз ҷумла дар низоми истилоҳоти илмӣ ба назар гирифта мешавад ва ин дар забоншиносии тоҷик бетаъсир намонд. Бинобар ин, таҳия ва тафсиру тавзеҳоти истилоҳоти илмӣ низ дар илми забоншиносӣ бояд тибқи таксономия (таснифот, зинабандӣ)-и махсус ба роҳ монда шавад» [198, с.36].

Асарҳои И.И. Зарубин [146-147], Е.Д. Поливанов [158-162], А.А. Семёнов [175] роҷеъ ба забони тоҷикӣ, китобҳои бо ҳуруфи латинӣ таълифкардаи О.А. Сухарева [179], Б. Ҳочизода, Л. Бузургзода, А. Деҳотӣ [57], К.Д. Громатович, М.А. Дмитриевский, Ҳ. Ҳошимов [140], Л. Бузургзода [9], В.С. Соколова [177], оид ба таълими забони тоҷикӣ дарҷ гардида буданд ва дар онҳо истилоҳоти замони шуравӣ ба мисли **фонетика**, **редуксия**, **дедуксия**, **вокализмҳо** ва ғ. ҷой дошта, шумораашон сол ба сол меафзуд. Махсусан, «аз солҳои 1937-1940-ум минбаъд дар як муддати кӯтоҳ бисёр истилоҳот, аз ҷумла истилоҳоти фонетикӣ дар «ҷомаи русӣ» ба кор гирифта шуд, ки омилҳои сиёсӣ дошт» [13, с. 6].

Дар ташаккул ва рушди низоми фонетикӣ-фонологии истилоҳоти забоншиносии тоҷик забоншиносон Л. Бузургзода, В.С. Соколова, В.С. Расторгуева, Ш. Бобомуродов, Т.Н. Хаскашев, М.Файзов нақши бузург доранд. Донишмандони тоҷик таҳқиқоти амиқ ва дастовардҳои назарраси олимони ин соҳаро ба монанди Н.С. Трубетской, Л.В. Шерба, Л.Р. Зиндер, М.И. Матусевич, Л.В. Бондарко, И.Г. Торсуева ва ғ. дар мавриди масъалаҳои умуминазариявии фонетика ва фонология дар забоншиносии Аврупо ва рус омӯхта, онро дар низоми фонетикӣ ва фонологии забони тоҷикӣ татбиқ кардаанд. Маҳз дар ин раванд низоми истилоҳоти фонетикӣ-фонологии забоншиносии тоҷик ташаккул ёфт.

Истилоҳоти фонетикӣ-фонологии дар забоншиносии тоҷик ташаккулёфта дар тадқиқотҳои илмӣ, китобҳои дарсӣ ва дастурҳо барои донишҷӯёни факултаҳои филологии мактабҳои олии Тоҷикистон инъикос гардидааст [25; 27; 47].

Соли 1973-юм нашриёти «Ирфон»-и Душанбе китоби дарсиро барои донишҷӯёни факултаҳои филология «Забони адабии ҳозираи тоҷик», аз ҷумла қисми 1-ум лексикология, фонетика ва морфология зери назари профессор Б. Ниёзмӯҳаммадов аз ҷоп баровард [19]. Дар китоби дарсии мазкур масъалаҳои фонетикаи забони тоҷикӣ оварда шудаанд. Дар ин асар оид ба истилоҳоти зерин маълумоти мухтасар дода шудааст: *«фонетикаи забони тоҷикӣ, фонетикаи умумӣ, фонетикаи таърихӣ, фонетикаи таҷрибавӣ, фонетикаи тавсифӣ; овозҳои нутқ, садонокҳо, овозҳои бесадо, овозҳои ҳамсадо; олатҳои болоии нутқ: коми нарм, коми сахт, холигии бинӣ; олатҳои мутаҳарриқи нутқ, олатҳои соқит (ғайри мутаҳаррик)-и нутқ, таснифи овозҳои нутқ, овозҳои ҷарангдор, овозҳои беҷаранг, садоноки қатори пеш ё нӯғизабонӣ, садоноки қатори ақиб ё пасизабонӣ; фонемаҳои камфарох, фонемаҳои нимфарох, фонемаҳои фарох; таснифи овозҳои ҳамсадо мувофиқи ширкати олатҳои ғаъоли нутқ, овозҳои ҳамсадоҳои зич, овозҳои ҳамсадоҳои рог; ҷараёни нутқ, ҳичо, зада, ассимилятсия, ассимилятсияи регрессӣ (чаппа), ассимилятсияи*

прогрессӣ (роста), ассимилятсияи куллӣ, ассимилятсияи ҷузъӣ, диссимилятсия, метатеза» ва ғ. [19, с. 83-108].

Дар китоби «Луғати мухтасари русӣ-тоҷикии истилоҳоти забоншиносӣ»-и Я.И. Калонтаров ва В.А. Капранов [226], 1440 истилоҳ зикр гардида, 329-тои он ба сатҳи фонетика (ва графика) тааллуқ дорад. Китоби ЛТЗ, ки аз ҷониби Х. Ҳусейнов ва К. Шукурова тартиб дода ва нашр шуд [219], дар бораи 175 истилоҳи марбут ба соҳаи фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ маълумоти лексикографӣ медиҳад.

Дар ҷилди аввали ГЗҲТ [16], ки муаллифи ин боб профессор Т. Хаскашев буда, матни рисолаи докториашро манзур доштааст, бештар аз 200 истилоҳи фонетикӣ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Соли 2016-ум дар таҳияи Ш. Бобомуродов ва З. Мухторов «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» ба таъъ расид [213], ки дар он қариб 300 истилоҳи фонетикӣ тафсир ёфтаанд.

Профессор З. Қўрғонов дар комплекси таълимию методиаш «Забони адабии ҳозираи тоҷик (овошиносӣ)» зиёда аз 300 истилоҳи овошиносиро ба қор гирифта, дар охири он таҳти унвони «Шарҳи истилоҳоти овошиносӣ» 91 истилоҳоти муҳимтарини соҳаро замима кардааст [24].

Соли 2018-ум наشري чоруми китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои синфҳои 5-уми мактабҳои миёна, ки бо ҳаммуаллифии Ш.Бобомуродов ва С.Набизода таҳия гардиданд, дар наشريёти «Маориф»-и Душанбе ба таъъ расид. Дар китоби мазкур ба ҷойи *фонетика* истилоҳи *овозишиносӣ* ҳамчун як истилоҳи дугуна истифода мешавад. Ҳамаи 31 истилоҳи соҳаи фонетика дар шакли калимаву ибораҳое омадаанд, ки дар заминаи забони тоҷикӣ сохта шудаанд. Масалан, *овозишиносӣ (фонетика), садо, талаффуз, садонокҳо, ҳамсадоҳо, ётбарсарҳо, ҳичо, зада, забон, забонча, ҳалқ; дастгоҳи гуфтор, узвҳои нутқ, ҳаракати узвҳои нутқ, овозҳои садонок, овозҳои ҳамсадо, овозҳои нутқ, ҳамсадоҳои лабӣ, ҳамсадоҳои пешизабонӣ, ҳамсадоҳои забончагӣ, ҳодисаҳои фонетикӣ, ҳамсадоҳои ҳалқӣ, ҳамсадоҳои димоғӣ, ҳамсадоҳои*

ҷарангдор, ҳамсадоҳои бечаранг, хелҳои ҳичо, мавқеи зада дар калима ва м. и. [8].

Дар «Қомуси забоншиносӣ» бештар **900** истилоҳи фонетикии умумиву милли тафсир шудаанд, ки дастоварди муҳимми забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбад.

Дар гурӯҳбандии лексикаи мазкур мансубияти соҳавӣ, ифодаи маъноӣ ва сохтору низоми онҳо дар забон ба назар гирифта мешавад. Истилоҳоти хоси лексикаи илмӣ чун системаи калимаҳои соҳавӣ танҳо дар соҳаҳои мушаххаси иҷтимоӣ, иқтисодӣ, илм ва техника интишор ёфта, барои қоршиносону мутахассисони соҳаи муайян фаҳмо буда, тобиши маъноии илмиро соҳиб шудаанд. Масалан, калимаҳои *овоз (товуш), реша (ӯзак), зада (урғу), пасванд (қўшимча), мубтадо (эга), хабар (кесим), муайянкунанда (аниқловчи), ҷумлаи пайрав (эргаш гап), алоқаи пайваст (тенг алоқа), алоқаи тобеъ (тобе алоқа)* ва ғ. хоси забоншиносианд.

Дар лексикаи истилоҳии забоншиносӣ низ воҳидҳои луғавии байналмилалӣ кам нестанд: *фонема, графема, фонетика, графика, морфема, аффикс, конверсия, суффикс, префикс, композитсия, морфемика, грамматика, пунктуатсия* ва ғ. решаи латинӣ ва юнонӣ дошта, тавассути забони русӣ қабул карда шудаанд. Аксари чунин истилоҳот дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ хусусияти умумиистеъмоӣ доранд. Ҳоло дар забоншиносии ўзбек онҳо мустаъмаланд, дар забоншиносии тоҷик бархе бо муодилҳои арабиву тоҷикӣ иваз гардидаанд. Масалан, фонетика имрӯз **овошиносӣ**, аффикс-**ванд**, префикс - **пешванд**, суффикс - **пасванд** номида шудаанд. Истилоҳоти илмӣ ба мисли **нутқи илмӣ, лексикаи матнҳои илмӣ, таҳлили илмӣ** воҳидҳои махсуси забон буда, сохтори синтагмавии онҳоро ташкил медиҳад.

«Истилоҳи илмӣ барои қонун кардани талабот ва ниёзҳои соҳаҳои илмӣ сохта мешавад ё қабул мегардад. Аз ин рӯ, он бояд мафҳумҳо ва андешаҳои илмӣ марбут ба ин ё он соҳаи илмро пурра, яқлук, возеҳ ва дақиқ ифода намояд. Ҳар истилоҳ бо зарурате дар матни илмӣ ё забони илмӣ ба вучуд меояд ва дар ҳамон муҳити забонӣ, фазои забонӣ арзи вучуд ва хизмат мекунад» [27,

с. 22]. Пас, меъёри асосие, ки моҳият, пайдоиш ва шароити мавҷудияти истилоҳоти илмиро муайян мекунад, муҳити забоншиносии илмӣ ва гуфтори илмӣ мебошад. Аз тарафи дигар, ҳамаи воҳидҳои забон, ки комилияти синтагматикии забони илмиро ташкил медиҳанд, истилоҳоти илмӣ ба ҳисоб намераванд, зеро дар матни илмӣ ба ҷуз истилоҳот калимаҳои умумиистеъмол ва воситаҳои ёридиҳандаи забон (вандҳо, пайвандакҳо, ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ) низ истифода мешаванд. Онҳо барои таъмини мукаммалии синтагмавии матни илмӣ хизмат мекунанд.

Калимаҳои соҳавӣ яке аз сарчашмаҳои муҳимми ғанӣ гардонидани истилоҳоти илмӣ маҳсуб меёбанд. Баъзе воҳидҳои забон аз истилоҳоти умумихалқӣ дар шакли сифатан нав ба истилоҳи илмӣ мегузаранд. Мисол, дар таркиби истилоҳоти фонетикаи тоҷикӣ *садо, ташидид, ҳичо* иқтибосии арабианд, муодилии узбекии онҳо *товуш, унли, ундош* аз забони умумиистеъмолианд ва истилоҳоти **морфология, синтаксис** аз забони русӣ ба ҳар ду забон ворид гардидаанд, вале аслан истилоҳи байналмилалианд.

Дар матни илмӣ онҳо мақоми ягонаи таксонимӣ ва функционалии худро касб карда, аз мақоми гуфтугӯӣ маҳрум шуда, доираи истифодаашон маҳдуд гаштааст.

Ҳар як ҳодисаи забонӣ сабабу омил, вазифа, натиҷа ва хусусияти худро дорад. Ин ҷиҳатҳо ба истилоҳоти илмӣ низ дахл доранд. Аз ин нуқтаи назар, вазифа ва талаботи забоние, ки дар назди истилоҳот гузошта мешаванд, зиёд буда, асосиашон инҳоанд: аз ҷиҳати шакл мухтасар, дорои сохтори одии синтагмавӣ, яклухт ва кӯтоҳ будан, доираи махсуси истеъмол доштан, якмаъноӣ ва ғ.

Чунин хусусиятҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ якранг нестанд. Дар забони тоҷикӣ бархе аз забони арабӣ ворид шудаанд: **воҳид, талаффуз, тавлид, таркиб** ва ғ. Дар забони ўзбекӣ бештари хусусиятҳои мазкур расман ҳоси воҳидҳои луғавии умумихалқӣ мебошанд ва системаи истилоҳот як қисми муайяни воҳидҳои луғавии худро аз забони гуфтугӯӣ мегиранд: *кесим, бўгин, от* ва ғ.

Яке аз хусусиятҳои муҳимми истилоҳотин аст, ки онҳо берун аз матн низ маънои мушаххаси худро маҳфуз медоранд. Дар истилоҳ номутаносибии шакли мазмун низ ба мушоҳида мерасад. Баъзе истилоҳот ҷанбаҳои гуногуни маъноӣ доранд. Масалан, истилоҳи «тахфиф» дар илми овошиносӣ дар таркибҳои тахфифи пасояндӣ ва «асоси тахфиф» вазифа ва маъноҳои гуногунро дорад. Ё ки истилоҳи «морфология» ба ғайр аз он ки дар соҳаи забоншиносӣ истифода мешавад, яке аз мафҳумҳои асосии илми ботаника, зоология ва анатомияро низ ифода мекунад.

Истилоҳоти фонетикӣ дар аксари ҳолат дорои хусусияти синонимии идеографӣ мебошад, ки онро дар забоншиносии ўзбек шартан дублет ва дар забоншиносии тоҷик «дугонанокӣ» меноманд. Дар муносибати синонимии истилоҳоти зерини забони ўзбекӣ ин нукта ба назар мерасад: **фонема, фонема тури, товуш мослашуви, бўғиз товуши урғу.**

Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи маънои истилоҳоти мазкур вожаҳои истифода мешаванд, ки ҳам аз ҷиҳати баромад, яъне мансубияти забониву ташаккули маъноӣ ва ҳам аз лиҳози шакли сохтор фарқ мекунанд. Масалан, дар забони ўзбекӣ яке ўзбекиву дигаре аврупоӣ бошад (фонема тури), дар забони тоҷикӣ арабиву тоҷикӣ (навъи овоз) ифода мешаванд. Ташаккули сохтории истилоҳоти дигар низ чунин фарқ дорад. Бинобар он, айнӣ чунин истилоҳотро дар ифодаи маъноӣ дидан раво аст.

Ҷиҳати дигари шабоҳати истилоҳоти фонетикӣ бо калимаҳо аз ҷанбаи маъноии забон бармеояд. Истилоҳот ба мисли калимаҳо дорои хусусиятҳои дугона, полисемия, эквонимияи наздик ба зидмаъноӣ, синонимӣ ва гипонимӣ мебошанд. Агар ин ақидаи худро дар мисоли истилоҳоти марбут ба илми забоншиносӣ далелнок карданӣ бошем, дар мазмуни ин фан воҳидҳои луғавии сермаъно ва сервазифа ба монанди *категория, гурӯҳ (гурӯҳ), гурӯҳбандӣ (гурӯҳлаш), тасниф (таснифлаш), таҳлил* ва ғ.; *садонокҳо ва вокализмҳо (унлилар ва вокализмлар), ҳамсадоҳо ва консонантизмҳо (ундошлар ва консонантизмлар)* барин дугонаҳо воҳидҳои луғавии гипонимӣ ба монанди *товуш (овоз, кесим (хабар) воҳидҳои фонетикии эквонимӣ ба монанди очик*

(*кушода*) ва *ётиқ* (*баста*) (*бӯгин*) дар мавриди ҳичо *қаттиқ* (*сахт*) ва *юмишоқ* (*наرم*) (*ундош*) дар мавриди ҳамсадоҳо *бир бош* *бӯлакли* ва *икки бош* *бӯлакли* (*ган*) *ҷумлаҳои* *яктаркиба* ва *дутаркиба* *тӯлиқ* ва *тӯлиқсиз* (*ган*) *ҷумлаҳои* *тафсилӣ* ва *хуллас* мавҷуданд.

Профессор А. Бердиалиев дуруст қайд кардааст: «Дар лексикаи умумихалқӣ як гурӯҳ воҳидҳои фонетикӣ (калимаҳои энантиосемӣ) ғайраро буда, дар системаи истилоҳот воҳидҳои мазкур, ки аз лиҳози денотативӣ фарқ мекунанд ва чун яке аз зергурӯҳҳои медиосохтори луғавӣ-маъноӣ (гипонимҳо, эквонимҳо, партонимҳо, функционимҳо) эквонимҳо шинохта мешаванд. Қазияи мазкур дар мисолҳои зерин боз ҳам аниқтар ва равшантар ба мушоҳида мерасад: *унли* ва *ундош* // *товуш* (*овози садонок ва ҳамсадо*), *жарангли* ва *жарангсиз* // *ундош* (*ҳамсадои ҷарангдор ва бечаранг*)» [77, с. 98]. Дар ин мисолҳо гипероними гипонимҳои садонок ва ҳамсадо - овоз, гипероними гипонимҳои ҷарангдор ва бечаранг - ҳамсадо мебошанд. Ҳамчун гипонимҳо истилоҳоти садонок ва ҳамсадо, ҷарангдор ва бечаранг низ ба ҳам баробаранд.

Истилоҳоти *садонок ва ҳамсадо* (*унли* ва *ундош*), *ҷарангдор ва бечаранг* (*жарангли* ва *жарангсиз*), ки дар мақоми гипонимҳо қарор доранд, яке нисбат ба дигаре *эквоним* ба шумор мераванд.

Дар системаи истилоҳот эҳтимоли дар ҳар як истилоҳ ба тарзи синхронӣ ифода ёфтани якчанд мафҳумҳои семантикӣ-функционалӣ ба назар мерасад ва ин ҳолати забониро «синкретизм» меноманд. Масалан, дар як парадигмаи эквонимӣ муносибатҳои хоси гипонимӣ ва гиперонимӣ ба мушоҳида мерасанд, ки ҳам мақоми гиперонимӣ ва ҳам гипонимӣ дошта, хусусиятҳои забонии худро доранд. Тавре ки дар боло баррасӣ кардем, дар низоми истилоҳоти забоншиносӣ «ҳамсадоҳо» гипероним бошад, ҳамсадоҳои «ҷарангдор» ва «бечаранг» гипоними он ба шумор мераванд. Ҳамсадоҳои «ҷарангдор» ва «бечаранг» бошанд, эквоними ҳамдигаранд. Ин хусусият дар ҳама сатҳи забон дида мешавад. Масалан, истилоҳи «исм» ҳамчун гипероним як қатор гипонимҳои хусусияти ибораविдоштаро соҳиб аст, ба монанди «исми хос», «исми ҷинс», «исми танҳо», «исми ҷамъ», «исмҳои шуморидашаванда» ва ғ.

Чунин муносибатҳои гиперонимӣ ва гипонимӣ барои низоми ҳиссаҳои дигари нутқ низ хосанд. Ин ҳама далели он аст, ки дар истилоҳот ва низоми он низ ба монанди воҳидҳои луғавии забони гуфтугӯӣ муносибати хоси семантикӣ амал мекунад. Чӣ тавре ки профессор А. Бердиалиев навиштааст, «байни истилоҳ ва калима «девори чинӣ» вучуд надорад. Истилоҳ низ мисли калима дар таркиби луғавии забон вучуд дорад ва инчунин воҳиди забоние мебошад, ки ба он вазифаи номбаркунандагӣ хос аст» [72, с. 5]. Баъзе истилоҳот аз калимаҳои мустақил таркиб ёфта, хусусияти воҳиди устувори луғавиро ба худ мегиранд. Аз ин нигоҳ истилоҳот низ яке аз шаклҳои функционалии калимаҳо мебошанд, ки барои ифодаи мафҳумҳои муайян истифода мешаванд.

Истилоҳот ва унсурҳои гуфтугӯӣ ҳамеша дар робитаи мутақобила буда, яке ба дигаре мегузарад. Дар натиҷа низоми истилоҳот ва лексикаи забони гуфтугӯӣ ба ташаккули ҳамдигар мусоидат мекунанд. Масалан, воҳидҳои фонетикии овоз ва **садонок (овоз)**, **ҳичо**, ки хоси забони гуфтугӯӣ низ ба ҳисоб мераванд, бинобар махсусияти маъноӣ касб кардан ба воҳидҳои системаи истилоҳоти забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ворид гардидаанд. Ҳамчунин низоми истилоҳоти космос, космонавт, киштии кайҳонӣ (космик кема), радио, телефон, машина, трактор, институт, телевизор, компютер ва ғ. дар ҳаёти иҷтимоӣ маъмул гашта, ба забони гуфтугӯӣ интишор ёфтаанд. «Дарачаи инкишофи забон агар, аз як тараф, аз рӯи шумораи воҳидҳои луғавии забони гуфтугӯӣ муайян карда шавад, аз ҷониби дигар теъдоди истилоҳот аз рушди илму техника дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоии ин забон гувоҳӣ медиҳад. Низоми истилоҳоти фонетикӣ низ мисли низоми воҳидҳои луғавӣ бо таъсири омилҳои дохилӣ ва берунӣ ғайи мегардад» [72, с. 5]. Дар раванди ғанигардони системаи истилоҳот, бахусус, омили беруна, нисбат ба омили дохилӣ фаъолтар аст. Масалан, дар низоми истилоҳоти забони ҳозираи тоҷикӣ як миқдори истилоҳот аз воҳидҳои луғавии умумихалқӣ бо роҳи касб кардани маъноӣ нав ба вучуд омадаанд: овозҳои халқӣ, садонокҳои лабӣ, ҳамсадоҳои чарангдор, ҳамсадоҳои бечаранг, ҳичо, зада, асос ва ғ.

Дар забони ӯзбекӣ низ ҳамин ҳодиса рух додааст: бўғиз товушлари, лаблашган унлилар, жарангли товушлар, жарангсиз товушлар, бўғин, урғу, асос ва ғ.

Пайдо шудани чунин истилоҳот далели он аст, ки истилоҳоти забонҳои муқоисашаванда аз сарчашмаи дохилӣ – заминаи омили дохилӣ, яъне тавассути калимасозӣ ғанӣ гардидаанд. Бисёре аз истилоҳот, аз қабili фонема, графема, фонетика, фонология, морфемика, дериват, дериватология, лексика, лексикология, фразеология, морфология, синтаксис, ки аз забони русӣ ва ё тавассути забони русӣ аз забонҳои лотинӣ ва ҷунонӣ гирифта шудаанд, омили беруна – сарчашмаи берунии инкишофи истилоҳоти ин забонҳо маҳсуб меёбанд.

Истилоҳот ҳам мисли воҳидҳои луғавии забони гуфтугӯӣ вобаста ба сатҳи забон ва нутқ фарқ мекунанд (масалан, истилоҳоти хоси забони илм, истилоҳоти хоси гуфтор). Вижагиҳои илмиву маъноии истилоҳот дар луғатҳои соҳавӣ оварда шуда, дар онҳо маъниҳое, ки истилоҳотиҳода мекунанд, шарҳ дода мешаванд. Истилоҳоти хоси гуфтугӯӣ хусусияти матнӣ (контекстӣ) пайдо мекунанд, маъмулан тавсифӣ буда, бештар дар қолаби ибора ва таркиб истиҳода мешаванд: **фонетик сатҳ (сатҳи фонетикӣ), фонологик сатҳ (сатҳи фонологӣ), фонема таснифи (таснифи фонологӣ), лаб товушлари (овозҳои лабӣ)** ва ғ.

Унсурҳои мазкур низ истилоҳ мебошанд, вале бо вучуди дар забони илмӣ истиҳода шуданашон дар луғатҳо бо гунаи мазкур сабт намешаванд. Аз ин рӯ, чунин истилоҳот «истилоҳоти хоси нутқ» номида мешаванд (на истилоҳоти хоси забон), зеро бо зарурати нутқ истиҳода мегарданд. Маъмулан, чунин истилоҳот моддаи асосӣ - тобеъкунанда доранд, ки вожаҳои **сатҳ, тасниф** ва **овоз** - и мисолҳои боло аз он ҷумлаанд. Аз ин муқоисаҳо ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки:

1.Калима воҳиди асосии забон аст. Забонро бе овозҳои нутқ, шаклҳои грамматикӣ ва берун аз раванди муоширатӣ (коммуникатсия) тасаввур кардан ғайриимкон аст. Системаи овозҳои нутқ, маҷмуи шаклҳои морфологӣ ва

воҳидҳои бавучудоварандаи ҷараёни муошират (коммуникатсия) - ҳама дар якҷоягӣ забон, сохтори комили онро ташкил медиҳанд ва нахустунсури онҳо **овоз** аст. Ин ҳама ба воситаи калима сохта мешавад. Аз ин рӯ, калима воҳиди асосӣ ва марказии забон ба ҳисоб меравад.

Яке аз вижагиҳои фонетикӣ дар шакли функционалӣ боқӣ мондани онҳост, дар ташаккули шаклу маъно сахмгузорию фонемаҳо зоҳир мегардад.

Истилоҳи фонетикӣ аз вожаҳои маъмуливу умумиистеъмоли забон аз лиҳози ифода фарқ мекунад, зеро истилоҳот дар натиҷаи таҷзию фонетикӣ метавонанд нисбат ба калима аз ҷиҳати синтагмавӣ мураккабтар гарданд. Раванди мазкур ҳамзамон хусусиятҳои фонетикию имлоии вожаҳоро мукаммал менамояд. Таҷзию фонетикӣ дар калимаҳои ташдиддор равшантар зоҳир мегардад: **му-рак-каб, та-зак-кур, та-вас-сут**.

«Фарқи байни овозу ҳичо, калима, истилоҳ танҳо бо ифодаи онҳо маҳдуд намешавад. Фарқи байни калима ва истилоҳ низ вобаста ба вазифаи мушаххаси онҳо дар мундариҷа муайян карда мешавад ва ин хусусият дар тафовути забонию калима ва истилоҳ меъёри асосӣ ва муҳим мебошад» [221, с. 213]. Ин тафовут, пеш аз ҳама, дар он аст, ки:

а) калима пеш аз истилоҳ ба вучуд омадааст;

б) калимаро халқ меофарад, яъне «офаридгор»-и калима мардум ва эҷодкоронанд, истилоҳро мутахассисони соҳаи муайян «меофаранд» (Масалан, эҷодкори **фонема, морфема** И.А. Бодуэн де Куртене, истилоҳи «**тамоси забонӣ**» «офарида»-и А. Мартинэ мебошад);

в) калима воҳиди забониест, ки дар микро, медио ва макросохтори забон истифодаи якрағ дорад, дар ҳоле ки корбурди истилоҳ дар макросохтори забон нисбатан маҳдуд аст, зеро дар системаи истилоҳот бисёрмаъноӣ падидаи нодири семантикӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, истилоҳоте, ки ба қабати макросохтори низоми истилоҳот тааллуқ доранд, на воҳидҳои луғавии сермаъно, балки ҳамчун воҳидҳои луғавии сервазифа эътироф шудаанд;

г) истилоҳ дар асоси калима сохта мешавад; дар заминаи истилоҳ ба вучуд омадани айни ҳамон калима имкон надорад;

ғ) калима аксаран хусусияти умумихалқӣ дошта, барои ҳамаи табақаҳои иҷтимоии забон як хел хизмат мекунад, истилоҳ хоси табақаҳои муайяни иҷтимоии забон аст;

д) агар дар калимаҳо шакли зидмаъноии муносибатҳо амал кунанд, дар истилоҳот шакли эквонимии онҳо нисбатан фаъолтар мебошанд;

е) мазмуни калимаҳоро маъноӣ луғавӣ ва муҳтавои истилоҳотро мафҳумҳо ташкил медиҳанд ва фонемаҳо чун унсури инъикоскунандаи овоз иштирок мекунанд. Маъноӣ луғавӣ ҷанбаи семантикии калима буда, дар забони гуфтугӯӣ маъмул аст. Масалан, **дарахт, санг (тош), об (сув)** ва ғ. калимаҳое ба шумор мераванд, ки бо таҳаввули фонетикӣ аз тарафи тамоми намояндагони забонҳои муқоисашаванда як хел фаҳмида мешаванд, вале маъноӣ истилоҳоти **оҳанг, наво, задаи мантиқӣ** чун воҳидҳои фонетикӣ танҳо барои мутахассисони забоншинос маълум асту бас. Масалан, **оҳанг** ва **наво** дар фаҳмиши умумиистеъмоли тобиши маъноӣ дигар гирифтааст ва чун истилоҳ дигар. Дар ифодаи шифоҳии онҳо овоз ва дар навишторӣ ҳарф истифода мешавад;

ё) денотатҳое, ки маъноӣ калимаҳо бар асоси он бунёд ёфтаанд, предметҳои воқеие мебошанд, ки дар зехну тафаккури мардум ба таври оммавӣ шинохта шудаанд. Маъноӣ истилоҳ мафҳуми ғайривоқеӣ аст, ки дар зехну хотираи гурӯҳҳои алоҳидаи одамон ба расмӣ дароварда шудааст. Масалан, дар калимаҳои дарахтзор, сангистон, обдор ҷузъҳои дарахт, санг (тош), об (сув) денотатҳое мебошанд, ки бар асоси онҳо маъноӣ калима сохта шудааст, онҳо предметҳои воқеии дар табиат вучуддошта мебошанд. Денотатҳое мисли **хаёл, оқибат, меҳр, некӣ (яхшилик), саломатӣ (саломатлик)** ғ. низ дар заминаи мафҳумҳои ғайримоддӣ ба вучуд омадаанд, ки аз тарафи ҳамаи соҳибони забон ба таври расмӣ шинохта шудаанд ва истифода мешаванд.

Денотатҳое, ки ба маъноӣ истилоҳот фаҳмида мешаванд, сарфи назар аз мансубияташон ба соҳаи хоҷагии халқ ва илму техника, номи «предмет ё ҳодисаҳо»-е мебошанд, ки дар тафаккури намояндагони гурӯҳҳои муайян ҷой гирифтаанд. Маъноӣ истилоҳоте, ки дар илмҳои ҷомеашиносӣ, бахусус

забоншиносӣ, истифода мешаванд, танҳо бо денотатҳои ғайримоддӣ асос ёфтаанд, ки онҳоро исмҳои маънӣ меҳисобанд. Масалан, денотатҳое, ки маънои истилоҳоти зерин бар онҳо асос ёфтааст, ба монанди: **ком, лаб, дандон, бинӣ** мафҳумҳои ғайримуқаррарию касбӣ мебошанд, ки дар зеҳни забоншиносон ба расмият дароварда шудаанд;

ж) қисмҳои функционалии таркиби калима хусусияти морфемаро доранд, зеро қисмҳои маънодори калимаҳои сохта ва мураккаб низ морфемаанд, яъне ҳамчун морфемаи реша шинохта мешаванд. Қисмҳои функционалии таркиби истилоҳот ҳам морфемаҳо ва ҳам шаклҳои калимаҳо (glosses-глоссема) шуда метавонанд. Масалан, дар забони ўзбекӣ таркиби морфемаи истилоҳоти зерин: ундов, белги, тенг, алоқа, фоне ва ғ. калимаҳои решагӣ буда, дар **атамалар, бўғинли, тўлдирувчи (пуркунанда), аниқловчи (муайянкунанда), унли (садонок), ундош (хамсадо)** ва ғ. дар қолаби реша+ванд ташаккул ёфтаанд. Дар забони ўзбекӣ бинобар дар шакли тайёр аз забони тоҷикӣ қабул карда шуданаш калимаи **равиш** низ решагӣ махсуб меёбад. Дар забони тоҷикӣ он сохтаи решагию пасвандист (**рав+иш**);

з) ҷиҳати дигари фарқкунандаи муносибати байни истилоҳ ва калима ба доираи маънои онҳо вобаста мебошад: доираи маънои истилоҳ аз доираи маънои калима тангтар аст. Масалан, дар илми овошиносӣ истилоҳи зиёде ба монанди ибораҳои фонетикии **дастгоҳи нутқ (нутқ аппарати), садонокҳои лабӣ, садонокҳои ғайрилабӣ роҳи нафас, хамсадоҳои шавшувдор, хамсадоҳои бечаранг, задаи қуввагӣ** ва ғ. истифода мешаванд. Онҳо аз лиҳози қолабу сохтор ба ибора ва аз нигоҳи маъно бо калимаи мураккаб баробаранд. «Истилоҳ новобаста ба сохт (сода ё мураккаб буданаш) мафҳуми мутааллиқ ба соҳаи муайянро ифода мекунад. Аз ин хотир, онҳоро дар ҳамин шаклу ҳолат ба калимаҳои одии забон баробар доништан низ чандон дуруст нест. Тафовут дар муносибати байни калима ва истилоҳ албатта танҳо бо ҳаминҳо маҳдуд намешавад. Ин тафовутҳо дар робитаи калимаву истилоҳот объекти алоҳидаи тадқиқот ба ҳисоб мераванд» [143, с.19].

Ҳамин тариқ, низоми истилоҳот як қабати алоҳида ва мураккаби луғавиест, ки дорои вижагиҳои хоси забонӣ мебошад. Онҳо барои ифодаи мафҳумҳои хоси соҳаҳои ҳоҷагии халқ, илм ва техника хизмат мекунанд.

2. Ин нуктаро низ бояд ёдовар шуд, ки дар муносибати истилоҳот ва калима шабоҳате низ вуҷуд дорад, ки дар воҳидҳои маънодор ба назар мерасад, вале истилоҳ на маъно, балки мафҳумро ифода менамояд. Мафҳум ва маъно ҳарчанд падидаҳои маъмулии марбут ба ҷанбаи мундариҷаи забон ҳастанд, аммо аз ҳамдигар фарқ доранд. «Доираи истифода»-и мафҳум нисбат ба «доираи истифода»-и маъно васеътар аст, зеро маъно як воҳиди идеалиест, ки ба доираи мафҳум шомил мешавад.

Шабоҳати истилоҳот ва вожаҳо аз ҷиҳати мундариҷаи забон дар он аст, ки истилоҳот мисли калима дорои хусусиятҳои дугонанокӣ, сермаъноӣ, гиперонимӣ, гипонимӣ, партонимӣ, градуонимӣ ва эквонимӣ мебошанд.

Доираи маънои истилоҳ нисбат ба калима маҳдудтар аст. Ҷанбаи шаклии калима на ҳамеша ба ҷанбаи шаклии истилоҳ мувофиқат мекунад. Масалан, дар истилоҳоти зерини фонетикии **садонокҳои қатори пеш, садонокҳои қатори омехта, низоми ҳамсадоҳо ҳамсадоҳои думаҳрача нишонаҳои фарқкунандаи садонокҳо, ҳамсадоҳои забонӣ, ҷойивазкунии фонемаҳо, ҳамнишинии фонемаҳо** ҷузъи тобеъкунанда омили ташаккули истилоҳ шудааст. Онҳо, пеш аз ҳама, бо роҳи тарҷума аз забони русӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ роҳ ёфтаанд. Дувум ин, ки таркиби онҳо аз як калима бештар буда, дар ҳар ду забон ҳам дар қолаби ибора сохта шудаанд. Сеюм, намуди садонокҳову ҳамсадоҳо ва хусусияти муайяни онҳоро номбар мекунанд. Чорум, истеъмоли онҳо барои ҳамаи табақаҳои иҷтимоӣ пешбинӣ карда нашудааст. Чунин хусусиятҳоро дар соҳаҳои гуногуни илм низ دیدан мумкин аст. Масалан, дар забоншиносии тоҷику ўзбек даҳҳо истилоҳ ба монанди: отнинг келишик шакллари (шаклҳои падежии исм), отнинг эгалик шакллари (шаклҳои соҳибияти исм); феъл замонлари (замонҳои феъл), узоқ ўтган замон феъли (феъли замони гузаштаи дур); боғланган қўшма гап (ҷумлаи мураккаби пайваст), боғловчили қўшма гапларни эслатувчи боғловчисиз қўшма гап

(ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандаки шабеҳи ҷумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдор) истифода мешаванд, ки маҳз хоси ҳамин соҳаанд.

Дар низоми истилоҳот ҳамгунии истилоҳот, яъне омонимия бо аломатҳои хоси худ фарқ мекунад. Ҳамгунии истилоҳот аз як нигоҳ бо мафҳумҳои хоси соҳаи илм, бо калимаҳои содаи забони гуфтугӯӣ монандӣ дорад. Масалан, воҳидҳои луғавӣ дар зери мафҳуми ассимилятсия дар соҳаи забоншиносӣ, ботаника ва этнография; мафҳуми ядро дар соҳаи физика, ботаника, математика, забоншиносӣ бо маъноҳои гуногун истифода мешаванд. Байни мафҳумҳое, ки дар ин воҳидҳои луғавӣ ифода ёфтаанд ва маънои онҳо ҳеҷ робитае ба назар намерасад.

Бо назардошти ин хусусиятҳо дар соҳаи лексикология риштаи махсусе вучуд дорад, ки хусусиятҳои истилоҳот ва системаи онро меомӯзад. Ин ришта истилоҳшиносӣ ном дорад.

Муҳим он аст, ки байни калима ва истилоҳ фарқи ҷиддие вучуд надорад, зеро истилоҳ низ яке аз шаклҳои функционалии калима аст. Калима ҳам, ки аз унсурҳои фонетикӣ иборат аст, чун истилоҳ воҳиди забонист, ки ба он вазифаи номбаркунандагӣ хос мебошад. Бинобар он, калима муҳимтарин воҳиди лингвистӣ маҳсуб ёфта, чун истилоҳ дар ҳар як соҳаи забон омӯхта мешавад. Фонетика барои ҳар ду баробар хизмат мекунад.

2.3. Асосҳои ташаккули низоми истилоҳоти умумилингвистӣ ва фонетикӣ дар забоншиносии ўзбек

Талабот ба истилоҳ ва низоми истилоҳот, асосан, бо муассисаҳои таълимӣ, соҳаи маорифи ҷомеа, ташаккул ва рушди он алоқаманд аст. Ба ин масъала дар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон ва Ўзбекистон ҳанӯз низоми маориф ва илми замони шуравӣ замина гузошта буд. Низоми маориф дар асоси ба миён омадани мактабҳои замонавӣ имкониятҳои навро, аз ҷумла, ба пайдоиш ва ташаккули низоми истилоҳот ба миён овард. Дар ин маврид профессор А. Ғуломов менависад: «Дар мадраса, дар мактабҳои усули кӯҳна забони модарӣ таълим дода намешуд. Хонандагони мактаб забони форсӣ,

арабӣ, таълимоти схоластикиеро, ки низомҳои онҳоро тавсиф мекарданд, аз бар менамуданд» [84, с. 11].

Чорӣ намудани таълими забони модарии ўзбекӣ ҳамчун як фанни махсус дар мактабҳо низ ба низоми таълими макотиби русӣ хос аст. Ба ҳайси фанни алоҳида чорӣ намудани забони модарӣ дар мактабҳо, омӯзиши асосҳои илмӣ, методикаи таълими онро ба тартиби рӯзмарра дохил кардан бо ихтилофоти шадиди солҳои 20-уми асри XX дар ин самт алоқаманд аст. Бинобар он дар омӯзиши масъалаҳои тамоми соҳаҳои илм хуб дониستاني забон, риоя намудани қонун ва қоидаҳои имлои он нақши муҳим дорад, зеро дониستاني масъалаҳои мазкур, бешубҳа, ба фаъолияти муассисаҳои таълимие, ки дар асоси низоми муосири таълим роҳандозӣ гардидаанд, алоқаманд мебошанд. Ба низоми таълим ворид намудани фанҳое, ки соҳаҳои гуногуни ҳаётро барои насли наврас меомӯзанд, вазифа ва масъулияти ин навъи муассисаҳои таълимӣ ба шумор меравад.

Маълум аст, ки дар омӯзиши таърихи ҳар як илм муайян кардани марҳалаҳои ташаккул ва рушди низоми истилоҳоти соҳа муҳим аст.

Дар аввали асри XX дар мактабҳои типӣ нава, ки дар Туркистон ба фаъолият пардохта буданд, таълими фанни забони ўзбекӣ ба барномаи таълимӣ ворид карда шуд ва муаллимон аз рӯйи китобҳои дарсӣ ва дастурҳои барои забонҳои туркӣ ва тоторӣ таҳияшуда қоидаҳои забонро барои донишҷӯён меомӯзониданд. Доир ба қоидаҳои забони ўзбекӣ дар он замон ҳанӯз ягон асари илмие таълиф наёфта буд.

Ҳарчанд як қатор дастур, луғатҳо ва маҷмуаҳо оид ба забони ўзбекӣ аз ҷониби олимони рус ва ўзбек дар ибтидои асри XX тартиб дода шуда бошанд ҳам, аммо онҳо талаботи донишҷӯёни ўзбекро қонеъ карда наметавонистанд, зеро грамматикаи онҳо дар асоси грамматикаи русӣ шарҳ дода мешуд.

Аввалин маротиба аъзои гурӯҳи «Чағатой гурунги» (Гуфтугӯи чағатой) бо сардории Фитрат дар асоси илмӣ ба омӯзиши забони ўзбекӣ шуруъ карданд. Онҳо дарк намуданд, ки қоидаҳои забон бояд на дар асоси грамматикаи русӣ ва арабӣ, балки дар асоси хусусиятҳои дохилии он забон фаро гирифта шаванд.

Дар солҳои 20-уми асри XX асарҳои навбатии Элбек [111], Қ. Рамазон [94], Ш. Раҳимӣ [95], Шорасул З. [108] дар соҳаҳои гуногуни забони ӯзбекӣ ба таъбириши расиданд. Соли 1919-ум Фитрат ва Қ. Рамазон дастури таълимиро бо номи «Битим йўллари» (Роҳҳои таълим) бо баррасии бархе аз масъалаҳои назариявии забони ӯзбекӣ ба нашр расониданд. Ин китоб агарчи ҳамчун роҳнамо барои омӯзгорон эҷод шуда бошад ҳам, китоби Элбек «Ёзув йўллари» (Усулҳои навиштан) дар шакли китоби дарсӣ навишта шудааст [110]. Ҳамин тариқ, рӯйи кор омадани асарҳо оид ба грамматикаи забони ӯзбекӣ заминаи ташаккули истилоҳоти забоншиносии он гардид. Дар ин бобат хидматҳои Фитрат, М. Қорӣ, Ш. Раҳимӣ, Элбек нақши хоса доранд. Аз сабаби набудани истилоҳоти забоншиносии ӯзбек байни муаллифон баъзан дар таҳияи истилоҳоти миллии дугунагӣ низ ба миён омад, ки боиси баҳси гуногун гардид.

Элбек, ки яке аз аввалинҳо шуда, дар ташаккули истилоҳоти забоншиносии ӯзбек хидматҳои шоиста кардааст, алтернативаҳои туркиро ба истилоҳоти форсӣ ва арабӣ гирд оварда, таҳти унвони «Луғат ва истилоҳот» интишор намуд [112]. Дар асоси низоми ин истилоҳот Фитрат солҳои 20-уми асри XX китобҳои дарсии худ «Сарфу наҳв» [101]-ро эҷод карда, манзури донишҷӯёни ӯзбек намуд.

Дар ин маврид хидматҳои М. Абдулқодириро низ бояд эътироф кард. Ӯ муаллифи аввалин китобҳои дарсии морфология ва синтаксиси туркӣ мебошад, ки дар ибтидои садаи XX ба нашр расидаанд. М. Абдулқодирӣ калимаҳои мустақилро бо номгӯи истилоҳоти зерин, ба монанди *исм*, *сифат*, *ҷонишин*, *феъл*, *адот* гурӯҳбандӣ кардааст. Ин донишманд истилоҳи **адот**ро ба низоми даврии ҳиссаҳои нутқ дохил менамояд ва ин гурӯҳ ҳоло фарогири ҳиссаҳои ёвари нутқ: *пешоянду пасоянд*, *пайвандак*, *ҳиссача ва нидо* мебошад. Ин истилоҳ чунин таъриф дорад: «*Адот* гурӯҳи калимаҳое мебошад, ки дорои маънои мустақил нестанд ва бо ёрии калимаҳои дигар ба маънои мушаххас далолат мекунанд» [68, с.16].

Дар ибтидои асри XX дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар Ўзбекистон, як чунбиши бедории миллии оғоз ёфт ва нахуст истифодаи

калимаҳо ва ибораҳои туркӣ дар осори бадеиву фарҳангӣ ва публицистии ҷадидон сураат гирифт.

Мусаллам аст, ки ҳар як истилоҳи мушаххас роҳи инкишофи худро дорад. Ин аст, ки «... ҳеҷ гуна фикр, аз ҷумла мафҳуме вучуд надорад, ки бо калима ифода наёбад. Ҳар як мафҳум дар калима ё гурӯҳи калимаҳо собит меёбад, ифодаи моддии худро меёбад ва бидуни калимаҳо мафҳумҳо ба вучуд намеоянд» [104, с.290]. То он даме, ки дар шуур ва тафаккури инсон мафҳуме вучуд надорад, калимае барои ифодаи он ба вучуд намеояд. Ниҳоят, «либос»-и лингвистии ҳама гуна мафҳум калима аст.

Илова бар ин, «дар дастурҳои забони ўзбекии он замон истилоҳи имрӯзаи *аффикс* // ванд бо истилоҳи *улашма сўз* ифода мешавад. Инчунин, ба хоҳири он, ки ин падидаҳои забонӣ воҳидҳои синтаксисиро низ ташкил медиҳанд, онҳоро бо истилоҳи *туташма* низ ном бурдаанд» [169, 44].

Азбаски дар забони ўзбекӣ ҳиссаҳои калимасоз (пасвандҳо) дар охири калима омада, аз нигоҳи грамматикӣ дорои хусусияти ташаккулдиҳӣ мебошанд, бо истилоҳи *тамомлиғ* низ маъмул аст [73, с. 23, с. 48].

«Дар китобҳои дарсӣ барои мактабҳои миёна, аз ҷумла «Сарфу наҳв» («Як таҷриба оид ба қоидаҳои забони ўзбекӣ»)-и Абдурауфи Фитрат то солҳои 40-уми асри XX истилоҳи *қўшимча* истифодаи васеъ дошт. Агарчи истилоҳи мазкур мафҳумро дуруст тавсиф мекунад, вале он аз тарси репрессия ибтидо аз китобҳои дарсии соли 1940-ум бо истилоҳи *суффикс (пасванд)* иваз карда шуд» [103, с. 24]. Ин ҳодисаро дар мисоли истилоҳоти соҳаи пунктуатсия низ дидан мумкин аст. Масалан, дар солҳои 30-юми асри XX истилоҳоти тирноқлар (*нохунак*), *нуқта (нуқта)*, *чизик (тире)* маъмул бошанд, солҳои 40-ум онҳо бо истилоҳоти *кавичка*, *точка*, *дефис* иваз карда шуданд.

Пас аз солҳои 50-уми садаи XX истилоҳи *қўшимча*, ки онро Элбек пешниҳод карда буд, дар китобҳои дарсӣ аз нав ба истифода даромад. Истилоҳи *қўшимча* дар китобҳои дарсии ҷории мактаб ба тариқи зайл тавсиф шудааст: «Он қисми калимаест, ки ба таври мустақил қорбаст намешавад, ба решаи

калима илова гардида, онро тобиши маъноии дигар медиҳад, ҳамчунин барои пайвастании калима хизмат менамояд» [104, с. 36].

Дар китобҳои дарсии мактабҳо низ гунаҳои мухталифҳо дар таснифи истилоҳи *қӯшимча (пасванд)* мушоҳида кардан мумкин аст. Ин истилоҳ дар ибтидо ҳамчун *калимаҳои ёрирасон* қорбаст гардад, аз солҳои 40-уми асри XX ба баъд ҳамчун суффиксҳои калимасоз ва шаклсоз тасниф карда мешавад. Солҳои 60-ум бошад, *пасвандҳо* аз рӯи вазифаҳои онҳо омӯхта шуда, ба 3 навъ, яъне пасвандҳои *калимасоз, шаклсоз ва пасвандҳое, ки шакли калимаҳоро тағйир медиҳанд*, гурӯҳбандӣ карда шуданд.

Пайдо шудани як истилоҳ, дар як давраи муайяни инкишоф бо номҳои гуногун истифода шудани он хоси истилоҳоти дигар низ буда метавонад.

Дар китобҳои дарсии замони истиқлол ба ду вазифа омедани истилоҳи *қӯшимча (пасванд)* ба назар мерасад: пасвандҳои *калимасоз* ва пасвандҳои *шаклсоз*. Пасвандҳои шаклсоз, дар навбати худ, ба *пасвандҳое, ки маънои калимаро тағйир медиҳанд* ва *пасвандҳое, ки дар дигаргун шудани шакли синтаксисии калима нақш доранд*, ҷудо мешаванд. Дар воқеъ, пасвандҳое, ки муносибатҳои синтаксисиро (падеж, соҳибият, шахсу шумора) тағйир медиҳанд, то андозае абстракт буданд ва маънои мафҳумро пурра қушода наметавонистанд, зеро ҳама гуна пасвандҳо метавонанд калимаро аз ягон ҷиҳат тағйир диҳанд.

Ба ҷойи хулоса, бояд қайд кард, ки як истилоҳи *қӯшимча* дар таърихи инкишофи худ алтернативаи гуногун ва таснифоти мухталиф дорад, ки метавон бад-ин тартиб қайд кард: 1) қисми калимасоз, ки мустақилона дар забон истифода намешавад; 2) ба асос ёри расони калима маънои нав ё тобиши дигари маъноӣ илова мекунад; 3) барои пайваст кардани калимаҳо хизмат мекунад.

Дар қоркарди принципҳои таснифи системаи фонетикӣ асарҳои овозшиносони маъруфи зерин таъсири назаррас расонидаанд: Бодуэн-де Куртенэ, Н.В. Крушевский, Н.С. Трубетской, В.А. Богородитский, Л.В. Шерба, Е.Д. Поливанов, Р.И. Аванесов, А.А. Реформатский, Дж. Уэлза, Д. Джоунза, П.С. Кузнетсов, Г.С. Ахвледиани, О.С. Ахманова, В.Н. Сидоров, Л.Р. Зиндер,

С.В. Кодзасов, О.Ф. Криванов, М.И. Матусевич, У. Чейф, В.В. Виноградов, Л.В. Бондарко, М.Л. Каленчук, Л.Л. Касаткин, О.И. Дикушина, Г.П. Торсуев, А.Л. Трахтеров, В.А. Василев, А.А. Лебедева, С.Ф. Леонтева, Л. Бузургзода, В.С. Соколова, В.С. Расторгуева, А. Неъматов, В.К. Орфинская, М. Шаҳобова, М. Файзов, Т.Н. Хаскашев, Д.И. Холназаров, Д. Саймиддинов, С. Джаматов, Ш. Бобомуродова, Р. Шоев ва диг.

Дар забоншиносии тоҷик қазияи мазкур аз ҷониби забоншиносону фонетистҳои номвар ба мисли Л. Бузургзода, В.С. Соколова, В.С. Расторгуева, Т.Н. Хаскашев, М. Файзов, Ш. Бобомуродов, А. Неъматов, В.К. Орфинская, М. Шаҳобова, Д.И. Холназаров, Д. Саймиддинов ва диг. ба таҳлил расидааст.

2.4. Истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ дар забоншиносии тоҷик ва ӯзбек аз лиҳози баромад

Иқтибоси калима аз забони дигар яке аз сарчашмаҳои бойшавии забони давлатӣ маҳсуб меёбад. Чунин падида дар ҳар забон ба таври гуногун зоҳир мегардад. Масалан, азбаски забони тоҷикӣ зиёда аз 1400 сол дар таъсири забони арабӣ буд, шумораи зиёди истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ низ, арабӣ буданд ва ин табиист. Махсусан, то солҳои 20-30-юми асри XX захираи истилоҳоти забони тоҷикӣ чун забонҳои дигари Шарқ, асосан, аз ҳисоби калимаҳои забони арабӣ бой шудааст. Аз ин давра то солҳои 90-и садаи XX таъсири забони русӣ афзуд ва аз солҳои 40-50-уми садаи XX аксари кулли истилоҳот, ҳатто безарурат русӣ ё русиасос шуданд. Аз солҳои 90-и асри гузашта ва ибтидои садаи ҳозира ҷанбаи миллии иқтибосоти илмӣ бартарӣ пайдо кард ва ҳоло кӯшише қувват мегирад, ки ҳағталимкон истилоҳоти илмӣ тоҷикӣ роиҷ шаванд. Дар натиҷа як қатор истилоҳоти арабию русӣ ё аврупоӣ тоҷикӣ карда шуданд.

Дар истилоҳоти фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ аз асрҳои X-XI таъсири забони арабӣ назаррас аст, зеро то барпо гардидани ҳукумати Шӯравӣ забони илму адаб арабӣ буд ва ин бетаъсир монда наметавонист, вале ҳоло раванди миллигардонии истилоҳот беш аз пеш қавӣ гардида, шумораи

истилоҳоти тоҷикӣ аз ҳисоби имконоти дохилӣ, забони форсии муосир ва аврупоизмҳо ғанӣ мешавад, вале ҳанӯз ҳам истилоҳоти арабиасос бисёр ба назар мерасад. Асоси истилоҳоти классикии овошиносии тоҷикро истилоҳоти арабиасос ташкил медоданд.

2.4.1. Истилоҳоти арабӣ дар забоншиносии тоҷик

Оид ба истилоҳоти забоншиносии қадим ва асрҳои миёна он давр, асосан, дар луғатномаву фарҳангномаҳои тафсириву тарҷумавии ниёгон ба мисли «Бурҳони қотеъ» ва «Ғиёс-ул-луғот» маълумот дода мешуд.

Истилоҳоти забоншиносии пешин аз ҷониби профессор М.Н. Қосимова баррасӣ шудааст[24].

Рисолаи номзодии Ф. Чалолова низ оиди «Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ» [58] буда, муаллиф як қатор истилоҳоти овошиносии асарро баррасӣ карда, таъкид менамояд, ки аксари онҳо арабианд ва ин табиист, зеро дар замони таълифи фарҳангномаи мазкур забони таълиму тадрис ва таҳқиқ арабӣ буд.

Аз 300 истилоҳи ФИЗ [213], қариб 90-тоаш арабӣ буда, бисёр истилоҳоти таркибиву ибораистилоҳот низ бо чунин вожаҳо сохта шудаанд.

Профессор М.Н. Қосимова дар китоби номбаршуда доир ба 32 ҳарфи форсӣ ва 17 истилоҳи дигар маълумот медиҳад. Зимни ин истилоҳот муаллиф 127 истилоҳи забоншиносиро низ баррасӣ кардааст, ки қиммати баланди илмӣ доранд. Аз ин миқдор 57 истилоҳ мансуби савтиётанд, ки ба фонетика ва фонологияи имрӯза (овози **мамдуда**-дароз, дарозшуда, мадагирифта, **мақсура**-кӯтоҳ, кӯтоҳшуда, **маъруф**-маълум, машхур, муайян, **мачҳул**-нормуайян, ноаниқ, норавшан [24, с. 5], **мусаввит**-садонок, **сомита**-ҳамсадо, **малфуз**-талаффузшаванда, **ишмом**-садонокҳои лабӣ, **шимом**-овозҳои лабӣ) [24, с. 5; 50] мувофиқ меояд.

Дар замони Шуравӣ бо таъсири забони русӣ бархе истилоҳоти забоншиносӣ, аз ҷумла фонетикиву фонологӣ аз истеъмол мондаанд. Дар ҳамин

давра ба забоншиносии тоҷик унвони яке аз қисмҳои грамматика бо номи **фонетика** қорӣ гардид, ки он бо **савт** ва **савтиёт** ҳаммаъност.

Дар сарчашмаҳои классикӣ, масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот» калимаи **савтиёт** дида нашуд, вале истилоҳи **савт** бо ҳарфи син ва тои итқӣ (سوط) чун «тозиёна ва ба тозиёна задан» тафсир шудааст, чун воҳиди фонетикӣ ба қор нарафтааст.

Дар ФТЗТ ду калимаи **савт** қой дода шудааст, ки ҳар ду арабӣ буда, ба маъноҳои гуногун омадааст: « **Савт** а. 1 صوت бо сод навишта шуда, ба маъноҳои садо, овоз ва яке аз оҳангҳои Шашмақом; **савт** 11 бо син سوط сабт гардида, ифодагари тозиёна, қамчин аст» [215, 2, с. 92-93]. Бо вожаи **савт** калимаҳое чун «**савтиёт**- овошиносӣ; **савтия** - савтӣ, овозӣ; **усули савтия** тарзи таълими навомӯзон бо усули овозӣ; **савтӣ** 1 мансуб ба **савт** . 2. сароянда, хонандаи оҳангҳои классикӣ; **савтхон** - кит. хонандаи оҳангҳои классикӣ; **савтхонӣ** - амали савтхон, хондани оҳангҳои классикӣ; умуман сурудхонӣ» [215, 2, с. 93] сохта шудааст. Ҳоло бар ивази ин калима истилоҳи **овошиносӣ** мустаъмал буда, аз забоншиносии форсӣ иқтибос гардидааст.

Маълум аст, ки **овоз** дарозу кӯтоҳ мешавад. Дар забоншиносии тоинқилобӣ бо калимаи арабии **мамдуд** ифода мекарданд, ки дар фарҳангҳо чунин маънидод шудааст: «**мамдуд** а. 1 ممدود . кашидашуда, мад(д) додашуда, дароз. 2. маддор, мамдуда. **мамдуда** ممدوده муаннаси **мамдуд**; **алифи мамдуда** грам. ҳарфи алифи алифҳои арабӣ, ки болеаш аломати мадда гузошта шуда, «о» хондани онро нишон медиҳад (~)» [215, ҷ. 1, с. 752]. Дар забоншиносии муосир овози мамдударо **овози дароз** меноманд ва он нисбати ҳама садонокҳои дароз истифода мешавад.

Истилоҳоти иқтибосии арабӣ чанд нишонаи умумии савтӣ, сарфӣ ва маъноӣ доранд, ки тавассути онҳо арабӣ будани вожаҳоро муайян кардан мумкин аст: а) дар таркиби истилоҳ мавҷуд будани ҳамсадои зичи ҳалқии айн (Ъ): маънӣ, таърих, заъф, тақтеъ, маъдула; б) иштироки ҳамсадои зичи забончагии қ: қисм, тақсим, қатори боло, ҳалқ, қувваи талаффуз, садаи қуввагӣ; в) ташдид гирифтани ҳамсадоҳо дар истилоҳ: талаффуз, замма, муҳаффаф,

ташаккул, мудаввар, иттисол, ҳавваз; г) дар калимасозӣ шикастани решаи калима: тасғир, мунфасила, маҷхул; д) доштани ҷинси занона бо пасвандҳои хоси арабии **–а(я): мақсура, мудаввара, васла, муҳмала;** е) ҷамъбандии арабӣ: адот, алфоз, ҳуруф, ҳаракот, савтиёт ва ғ. [215, 1, с. 163-164]

Профессор Т. Хаскашев дар ФЗАТ чунин қайд кардааст: Калимаҳои арабӣ аз назари миқдор ва доираи истеъмол дар забони тоҷикӣ мавқеи махсус доранд. Ҳамаи калимаҳои арабӣ қолаби заданокии миллии худро гум карда, бо қолабҳои тоҷикӣ ва мувофиқи нормаҳои он талаффуз мешаванд: дар калимаҳои арабии олим, қодир, котиб, содиқ, соҳиб, Собир ва ғайра, ки дар забони арабӣ зада дар ҳиҷои аввали онҳо меомадааст, калимаҳои муаллим, садоқат, тариқат, маърифат, мунозира, мубориза, музокира ва ғайра, ки дар забони арабӣ ҳиҷои дуюми онҳо аз аввал заданок буд, задаи арабии худро аз даст дода, задаи тоҷикӣ қабул кардаанд ва ба шакли: олӯм, қодӯр, котӯб, содӯқ, соҳӣб, собӯр, муаллӯм, садоқат, тариқат, маърифат, мунозира, мубориза ва музокира талаффуз мешаванд» [47, с. 144]

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз лиҳози иштироки узвҳои тавлидӣ чанд овоз бо ҳам наздик буда, дар талаффузи калимаҳои арабӣ боиси ба вучуд омадани ҳодисаҳои фонетикии шифохӣ гардидаанд ва онҳоро чунин тавсиф кардан мумкин аст. Фонемаҳои **б-п** (зарб-зарп, ғарб-ғарп), **в-ф** (афсун-авсун, афсона-авсона), **м-н** (мумкин-мункин, минбар-мимбар), **д-т** (баъдтар-баттар, тадбир-татбир), **з-с** (талаффуз – талаффус, ризқ-риск), **ж-ч** (вучуд- вужуд, ҷумъа-жума), **л-р** (мадҳал-матҳал, зарар-залал), **ҷ-ч** (зиҷ-зич, ҳеч-ҳеч), **г- к** (ранг-ранк, ниёгон-ниёкон), **қ-х** (вақт-вахт, тақсим-тахсим) ва ғ.

Иқтибосоти арабӣ маъмулан дар таркибашон овозҳои **ъ, ҳ, х** дошта бошанд, душвор талаффуз мешаванд, зеро барои забони тоҷикӣ ҳамсадоҳои ҳалқӣ хос набуда, онҳо танҳо сетоанд(ъ, ҳ, х).

Ҳамсадои айн (ъ) танҳо дар вожаҳои арабӣ ба кор меравад ва онҳо дар забонҳои муқоисашаванда фарқ карда, дар талаффузи намоёндагони забони ўзбекӣ душворӣ пеш меоранд, бинобар ҳамин онҳоро махсус баррасӣ мекунем. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» оид ба ин фонема чунин

эзохро мехонем: «Фонемаи ӯ аслан ҳамсадои иқтибосист. Ин овоз ба забони тоҷикӣ бо калимаҳои арабӣ дохил шудааст. Дар давоми асрҳо ин овоз дар таркиби калимаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ истеъмол шуда, хусусиятҳои аслии худро аз даст додааст. Вай дар талаффузи тоҷикӣ бо ҳамсадои дигари иқтибосӣ (ҳамза) як шуда, хусусиятҳои нави фонетикӣ пайдо кардааст ва ба яке аз унсурҳои системаи фонологияи тоҷикӣ табдил ёфтааст. Аз ҳамин сабаб ин овоз на танҳо дар таркиби калимаҳои аз забони арабӣ иқтибосшуда, балки дар калимаҳои аслан тоҷикӣ (муъбад) низ дучор меояд» [16, с. 51].

Профессор Т. Хаскашев ин фонемаро «ҳамсадои ҳалқии шавшувии зичи таркандаи бечаранги ғайриодӣ» номидааст [47, с. 96-97]. Ҳангоми тавлиди ин овоз девораҳои ҳалқ ба ҳамдигар расида, ҳаво аз шуш ба монети ҳалқ бархӯрда, шавшув ҳосил мекунад, забон «ба қафо кашида шуда, беҳи забон ба ақиб майл мекунад, роҳи пеши резонаторҳо кушода мешавад. Дар талаффузи он лабҳо иштирок намекунанд. Бинобар роҳи ҳаво ба димоғ баста буданаш ин ҳамсадоро ғайридимоғӣ меноманд.

Овози мазкур дар талаффузи тоҷикӣ он қадар аён нашуда, гоҳо бо овозҳои муқаррарии тоҷикӣ (арз, илм, умр) а-и дароз (а...ло, да..во) ва ҳ (тааммул-тахаммул, таарруз-тахарруз) иваз мешавад.

Фонемаи ҳ вижагиҳои худро дорад. Он ҳамсадои ҳалқии роғ ва бечаранг буда, дар ҳолигии ҳалқ тавассути наздикшавии девораҳои он ҳосил мегардад. Вай «нисбат ба ҳамаи ҳамсадоҳои дигар имконияти бештари садонокшавӣ дорад, зеро дар тавлиди ҳ роҳи чараёни ҳаво боз аст, узвҳои овозсоз кашида шуда, ҳаво аз байни он ба осонӣ мегузарад ва чун дами сабуке, ки каме шавшув дорад, шунида мешавад» [47, с. 97]. Ҳангоми тавлиди ҳ пеши резонатор кушода буда, лабҳо иштирок намекунанд. Азбаски ҳалқ ба поён кашида мешавад, ҷоғи поён ба поёну қафо рафта, кушодагии резонатор зиёд гашта, ҳалқро тангтар мекунад ва ҳаво ба он бархӯрда овоз пайдо мекунад. Маъмулан дар аввал ва анҷоми вожа ноустувору тағйирёбанда буда, аз истифода афтида, талаффуз намешавад ё хеле заифу ноаён талаффуз мегардад: **ҳезум-эзум, солех-солӣ-соле.**

Дар сурати риоя накардани қоидаву тартиби талаффуз он ба осонӣ ба х табдил меёбад, ки ба ин бояд роҳ надод: ҳаракат-ҳаракат, ҳукм- ҳукм, ҳосил-ҳосил ва ғ. Сабаби ғалат талаффуз кардани ин овоз аз ҷониби ўзбекзабонҳо дар ин аст, ки овози мазкур хоси ин забон нест, ягон калимаи туркие бо ин овоз сохта нашудааст. Он танҳо дар калимаҳои тоҷикиву арабӣ ба назар мерасад.

«Фонемаи х низ ғайридимоғӣ, бечаранг, забончагии роғ маҳсуб меёбад. Он дар натиҷаи ба қисми охири рӯи забон наздик шудани забонча ҳосил мегардад. Ин фонема нисбатан камистеъмол буда, зуд тағйирёбанда аст ва ўзбекзабонҳо дар талаффузи калимаҳои алоҳидаи арабӣ ғалат мекунад: фахр-фаҳр, сахл-сахл ва ғ.» [136, с. 124].

Дар замони Шуравӣ аксари истилоҳ бо гунаи русӣ-байналмилалӣ иваз карда шуда буданд, ба мисли **танфис-пауза, имло-орфография, аломатҳои китобат-пунктуатсия, қиёс-аналог, аналогия, истилоҳ-термин, савт (савтиёт)-фонетика, мусаввит-вокализм, матн-текст, контекст, усул-метод, меъёр-норма, низом-система, тасниф- классификатсия** ва ғ.

Аз солҳои 80-90-уми садаи XX ва бавижа пас аз Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон аксари истилоҳоти арабӣ дубора мавриди истифода қарор гирифтанд ва ин раванд идома дорад.

Умуман, истилоҳоти арабии соҳаи фонетика ва фонология дар забони адабии ҳозираи тоҷик мақоми хос дошта, бетағйирот, бо тағйироти овоию шаклӣ ва маъноӣ истифода мешаванд. Дар калимасозии истилоҳот низ ҷойгоҳи калимаҳои арабӣ назаррас буда, дар ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз асрҳои миёна саҳмгузорӣ дорад.

2.4.2. Истилоҳоти арабӣ дар забоншиносии ўзбек

Ҳаракати ҷадидия ва муборизаи онҳо барои рушди забони модарӣ (ўзбекӣ), ибтидои садаи XX дар байни мардум беш аз пеш густариш ёфт. Натиҷаи чунин мубориза буд, ки таълифоти рӯзноманигор ва омӯзгор Ҳ. Мақсуд «Биринчи дарслик» (Нахустин дарснома [102] ва асари М. Абдулқодирӣ «Қавоид ба

лисани туркий», ки бо номи «Сарфи туркий» низ маълум аст [68], рӯйи кор омаданд.

Дар «Сарфи туркий» истилоҳоти лингвистии арабии маъхуз аз як калима, ба монанди *сарф* (морфология), *муфрад* (шумораи танҳо), *муҷаррад* (исмҳои абстракт); истилоҳоти маъхуз аз ду калима, ба монанди *исми ишора* (ишоратҷонишин), аҳволи исм (*надеж*) ба истифода даромаданд. Муаллиф дар ин китоб калимаҳоро ба 9 гурӯҳ чудо намудааст: *от* (исм), *сифат* (сифат), *олмош* (замир, ҷонишин, кӯрсатиш олмош (исми ишорат – ишоратҷонишин), *сӯроқ олмош* (ҷонишини саволӣ, пурсишҷонишин), *мосдор* (масдар, исми амал), *феъл* (феъл), *ферий феъл* (отнинг феълга хосланган шакли- феъли ишуда), *кӯмакчи, адават* (ёрирасон, ёвар). Сифат бори аввал дар ҳамин китоб ба (*аслий сифатлар* (сифатҳои асли) ва *қиясий сифатлар* (сифатҳои қиёсӣ)) чудо карда шудааст.

Дар ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоторҳои Қрим асарҳои забоншинос Б. Чобанзода (1893-1937) саҳми назаррас доранд. Ин муаллиф дар китобҳои «Тюрк-татар лисаниятына медҳал» [105], «Къырым-татар ильмий сарфы» [106], «Тюрк грамери» [107] истилоҳоти арабиро истифода бурда, баъдтар онҳоро бо истилоҳоти туркӣ иваз кардааст ва онҳоро ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

1) истилоҳоти нави бар ивази ҳамгунҳои арабии пешина истифодашуда: *савт* (савт), *диссимильятсия* (тахлиль), *термин* (термин) ва ғ.;

2) калимаҳои туркии истилоҳшуда: *бош қўшма* (префикс), *сўз такъымы* (сохтори калима), *айры сўз* (калимаи ёрирасон);

3) истилоҳоти байналмилалӣ (лотинӣ)-и навворидшуда: *фонетика*, *ассимильятсия*, *термин*, *синтаксис* ва ғ.

Истилоҳот аз рӯйи бахшҳои илми забоншиносӣ ба таври зерин тақсим мешаванд:

1. Истилоҳоти фонетикӣ: *саите* (садонук), *самите* (ҳамсадо), *седали сес* (садонук), *дудакъ сеси* (овози лабӣ), *дамакъ сеси* (овози ҳалқӣ) ва ғ.

2. Истилоҳоти хоси сарфиёт: *калима шакли (шакли калима), префикс(нешванд), тақимий калима (сохтори калима)* ва ғ.

3. Истилоҳоти масуби наҳвиёт: *тām ҷумле (ҷумлаи мураккаб), нақис ҷумле (ҷумлаи сода), хабер (хабар), мунтеда (мубтадо), наҳв (синтаксис)* ва ғ.

Донишманди мазкур бо бандаки изофаи забони тоҷикӣ ва калимаҳои арабиву туркӣ истилоҳоти омехта (гибридӣ) низ тартиб додааст: *дҷумле-и тамме (сарҷумла), дҷумле-и мютеммим (ҷумлаи пайрав)*.

Дар асари Б. Чобанзода «Къырымтатар илъмий сарфы» аз 135 истилоҳи забоншиносӣ 105 истилоҳи он омехтаи туркӣ ё туркӣ-арабӣ мебошанд: *тиль бильгиси (лингвистика), сӯз къурулыши (морфология), шиве илми (диалектология), баш ургъу (зада), бирлик (воҳид), иш сӯзлари (феъл), ишарет сӯзлари (ишоратҷонишинҳо)* ва ғ.

Дар нахустин китобҳои дарсии оғози садаи XX истилоҳоти арабӣ мақоми марказиро ишғол мекарданд. Масалан, *савт, савтия (садо), истилоҳот (истилоҳ), таҳлил (диссимилятсия), тамсил (ассимилятсия), сарф (морфология), наҳв (сохтани ҷумла, синтаксис), лисаният (забоншиносӣ), замир (ҷонишин), мосдор (масдар)* мафҳумҳои арабӣ мустаъмал буданд.

Муаллифон бисёр қайд кардаанд, ки «дар аввал аз калимаҳои сирф ўзбекӣ истилоҳот сохтан душвор буд. Мурағтибони китобу дастурҳо ҳатто дар мавридҳои, ки истилоҳоти арабиро иваз кардан бо истилоҳоти туркӣ имконнопазир буд, аз истилоҳоти забони арабӣ истифода мекарданд» [190, с. 41]. Истилоҳоти арабӣ дар мактабҳои кӯхна таълим дода мешуданд, ба китобҳои дарсии баъдӣ низ дохил гардиданд ва дар китобҳои дарсии имрӯза низ истифодаи фаровон доранд ва *исм, сифат, феъл* аз ҳамин гуна истилоҳот ба шумор мераванд.

Дар истилоҳоти забоншиносии солҳои 20-ум ва 30-юми садаи XX ҷойи истилоҳоти арабиро истилоҳоти сирф ўзбекӣ гирифтанд. Дар ин давра пайдоиши истилоҳоти муштаракро дар натиҷаи рӯйи қор омадани китобҳои дарсии нав, таҳқиқоти илмӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Истилоҳоти омехта (гибридӣ) бо як ҷузъи арабӣ ва як ҷузъи ўзбекӣ низ истифода мешаванд.

Масалан, истилоҳоти *мантиқий урғу* (*мантиқӣ* арабӣ + *урғу* ўзбекӣ), *садали*, *сас* – садонок арабӣ-туркӣ, дар сарфу наҳви забони туркӣ истифода шудаанд, ки мутобиқан ҳаммаъноӣ шумора ва ҷонишини тоҷикианд. Шартҳои гибридии муштарак ба монанди *ӯткан замон*, *ҳозирги замон*, *келаси замон*, *аслий* (ўзбекӣ) *сифат* (арабӣ), *қиёсий сифат*, *бош ҳарф* (арабӣ). Истилоҳоти арабӣ, ба монанди *исми адад ва замир* дар миёнаи солҳои 20-уми садаи XX бо истилоҳи *сон* (*шумора*) ва *олмош* иваз карда шуданд, ки мутобиқан ҳаммаъноӣ шумора ва ҷонишини тоҷикианд.

Истилоҳоти «*сарф*» ва «*наҳв*» то солҳои 20-уми асри XX истифодаи фаровон дошта бошанд ҳам, солҳои 30-юм ва 40-ум, дар маҷмӯъ, «*грамматика*» номида мешуданд.

Дар солҳои 20-уми садаи XX қисми зиёди истилоҳоти забоншиносии арабӣ бо истилоҳоти ўзбекӣ иваз карда шуданд. Аз ин рӯ, бархе аз истилоҳоти арабӣ аз доираи истеъмол берун шуданд.

Бо вучуди ин, дар китобҳои дарсии имрӯза *ибора*, *имло*, *инкор*, *лугат*, *меъёр*, *нутқ*, *нуқта*, *сифат*, *феъл*, *замон* ва дигар истилоҳоти забоншиносии арабӣ фаровон истифода мешаванд, зеро решапайванди беш аз ҳазорсола доранд.

2.4.3. Истилоҳоти тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ

Дар забони ўзбекӣ бисёр вожаву унсурҳои арабӣ, русӣ, латинӣ ва юнонии қадим то имрӯз чун истилоҳ мустаъмаланд. Дар ин радиф мақоми забони тоҷикиро бояд қайд кард, ки дар ғаномандии забон ва забоншиносии ўзбек пас аз забонҳои мазкур саҳмгузори кардааст. Инро ҳам илова кардан лозим аст, ки аксари истилоҳоти иқтибосии арабӣ ба забони ўзбекӣ тавассути забони тоҷикӣ ворид шудааст. Сабаби нахустин ин аст, ки дар таълиму илми минтақа то ибтидои асри XX мақоми забон ва адабиёти тоҷик бештар буд. Аз охири садаи XIX ва ибтидои асри XX зимни таълифи дастурҳои туркиву ўзбекӣ истилоҳот низ инкишоф ёфт. Истилоҳоти арабие, ки мо дар боло дидем, ба монанди *ҳарф*, *сифат*, *феъл* имрӯз ба табиати забони ўзбекӣ пурра мутобиқ шудаанд ва решаи бархе решаи тоҷикианд.

Дар забони ўзбекӣ истилоҳоти забони тоҷикӣ ба монанди: *ном, равиш, гап* истифодаи дар истифодаанд. Тавассути онҳо истилоҳоти наво дар забони ўзбекӣ ба вуҷуд омадаанд, ки сохтору маънии гуногун доранд: *ҳаракат номи, пайт равиши, содда гап ва қўшма гап*.

«Пешвандҳои *но-, сер-,* ки аз забони тоҷикӣ гирифта шудаанд, восиаҳои пурбори калимасоз мебошанд, ки бо онҳо ташаккул ёфтани як қатор истилоҳоти забониро мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, *номустақил кесим, ноизчил аффикслар, нокатегориал форма, нолисоний омиллар, нофаол нутқ аъзолари, нофаол тузилма, серунум ясовчилар, сермахсул аффикслар, серунум аффикслар*» [220 с. 32-33]. Истилоҳоте, ки бо ин пешванд сохта шудаанд, дар китобҳои дарсии муосир низ вуҷуд доранд. Дар забони ўзбекӣ *шарт майли* (ба истиснои калимаҳои *хоҳишмандӣ*) барои сохтани *номустақил кесим* шакли хидмат мекунад.

Дар забони ўзбекӣ ванди *-шуносик* асоси тоҷикӣ дошта, барои сохтани истилоҳоте истифода мешавад, ки маънои як соҳаи илмро ифода мекунад: *атамашуносик, тилишуносик, лугатшуносик, услубшуносик, сўзшуносик* истилоҳоте мебошанд, ки бо ҳамин роҳ сохта шудаанд. Масалан, истилоҳи услубшуносик як соҳаи муайяни забоншиносии мефаҳмонад, ки услубҳои нутқро меомӯзад. Ванди *-шуносик* аз асоси замони ҳозираи феъли тоҷикӣ (*шинос*)+пасванди калимасозии забони ўзбекӣ *-лик* сохта шудааст. Ин пасванд дар тамоми соҳаҳо мустақим аст: *одамишуносик, ватанишуносик* ва ғ. Бояд қайд кард, ки калимаи – **шинос // шунос** серистеъмолтарин, сермахсултарин калимаи тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ махсуб меёбад.

2.4.4. Истилоҳоти русиву байналмилалӣ дар забоншиносии тоҷик ва ўзбек

Истилоҳоти зиёди забоншиносии ўзбекӣ аз забони русӣ гирифта шудаанд. Ин ҳодисаро ба пайдоиши китобҳои дарсӣ, ки барои мактабҳои русизабон таҳия шудаанд, нисбат додан мумкин аст. Агар гўем, ки ворид шудани истилоҳот аз забони русӣ бо сарнавишти қурбониёни таъқиботи соли 1937-ум

алоқаманд аст, хато нахоҳем кард, зеро ҷадидон ғояҳои пуризмро таблиғ мекарданд ва барои тозагии забон мубориза мебуданд.

Тамоман канор рафтан аз ғояи ҷадидия (ҳатто аз истилоҳоти забоншиносии ба истеъмол воридкардаи онҳо) ва тарси солҳои репрессия азхудкунии истилоҳоти русиро суръат бахшид.

Далели ин гуфтаҳо дар китобҳои дарсии «Грамматика, қисми 1, морфология, китоби дарсӣ барои синфҳои 5-6-уми мактабҳои миёна», ки соли 1938-ум аз ҷониби Олим Усмон ва Барот Авизов таҳия гардидааст ва китоби «Грамматикаи забони ўзбекӣ, қисми 1, фонетика ва морфология, китоби дарсӣ барои мактабҳои миёнаи нопурра ва миёна», ки соли 1939-ум ба таърифи расидааст, метавон ба мушоҳида гирифт. Масалан:

а) истилоҳоти фонетикӣ: *фонема, сўз органлари, сонор, фонетика, алфавит, апостроф*;

б) истилоҳоти морфологӣ: *суффикс, категория, префикс, инфинитив (мосдор), грамматика, морфология, турловчи суффикс, ясовчи суффикс, предмет, составли сонлар*;

в) истилоҳоти синтаксисӣ: *синтагма, синтаксис*;

г) истилоҳоти китобат: *точка*.

Соли 1940-ум «китоби А. Ғуломов **Барнома ва дастурҳои методӣ аз забони ўзбекӣ. Барои синфи 1**, барои мактабҳои педагогии ғоибона дар Тошканд бо иҷозати Комиссариати халқии маорифи СССР аз ҷоп баромад. Дар ин дастур А. Ғуломов луғати истилоҳоти забоншиносии русӣ-ўзбекиро пешниҳод намуд [84, с. 16]. Ин донишманд бисёр истилоҳоти забоншиносии русиро ба забони ўзбекӣ ворид кардааст. Бештари онҳо истилоҳоти фонетикӣанд: *нутқ органлари, нафас аппарати, артикулятсия ўрни, артикулятсия усули* ва ғ.

Инчунин мушоҳида кардан мумкин аст, ки бисёр истилоҳоти лингвистӣ дар ин луғат аз забони ўзбекӣ гирифта шудаанд. Масалан, *бўғиз-гортань, лаблашган унлилар-лабилизированные гласные, жарангли товушлар-звонкие*

звук, жарангсиз товушлар-глухие звуки, бўгин-слог, урғу-ударение, негиз-основа, кўчирма гап-прямая речь, тизма-период, боғлама-связка ва ғ.

Соли 1941-ум китоби дарсии «Грамматикаи забони ўзбекӣ, қисми 11, Синтаксис», ки муаллифи он Х. Ғозиев мебошад [83], аз ҷониби нашриёти «Ўқув-педагогика»-и Тошканд ба таърифи расид. Дар ин китоб метавон истифодаи бисёр истилоҳоти русиро мушоҳида кард. Ба монанди:

а) истилоҳоти фонетикӣ: *интонатсия*;

б) истилоҳоти морфологӣ: *сифатдош оборот, равишдош оборот*;

в) истилоҳоти синтаксисӣ: *синтаксис*;

г) истилоҳоти пунктуатсия: *точка, вергул, точка вергул, икки точка, кўп точка, скобка, кавичка*.

Ворид шудани истилоҳоти забоншиносии русиро дар китобҳои дарсии солҳои 40-60-уми асри гузашта низ дидан мумкин аст. Истилоҳоти *омоним, синоним, антоним, архаизм, термин* бори аввал дар китобҳои дарсии ин давра истифода шудаанд.

Бисёр истилоҳоти забоншиносӣ (*абзатс, аффикс, дефис, диалог, инверсия, неологизм* ва ғ.) бори аввал солҳои 50-уми садаи XX дар китоби дарсии синфҳои 5-8-ум, ки бо роҳбарии А.К. Боровков таҳия шудааст [70-82], кор фармуда шуда буд.

Дар забоншиносии муосири ўзбек, ба таври расмӣ ва мутобиқи меъёри забони адабии ўзбек ин гуна истилоҳот аз истифода баромада, вале дар гузаштаи наздик дар китобҳои дарсӣ барои мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ, олий ва таҳқиқоти илмӣ ба назар мерасанд. Аз ҷумла, мафҳумҳои имрӯзаи лингвистӣ ба таври зерин номгузорӣ гардидаанд: *сарф-морфология; наҳв-синтаксис; унли-йўгонлик; ундош-ингичкалик; унли-товушлик; ундош-товушлик; чўзгилар; ҳаракат номи, инфинитив-иш оти; кичрайтиш, эркалаш отлари-кичиклашган от; тартиб сон-улуш сон; жамловчи сон-саналмиш сон; жамловчи сон-ўртоқлик сон (иккала, учала); чама сон-оширма сон (юзларча, мингларча); нумератив сўз -ўлчов сон (бир кадоқ, бир қултум); аниқ ўтган замон феъли-кўрилган феъл; тарихий ўтган замон феъли-эшитилган феъл; ўтимсиз феъл-*

салт феъл; бош бўлақлар-бош бўлақлар; иккинчи даражали бўлақлар-тўлдиргич сўзлар (Фитрат), эргаиш бўлақлар (Ш.Зуннун); сўз бирикмаси-сўз қўишми; ҳукм, фикр, мазмун-ўй; воситасиз тўлдирувчи-тушум тўлдиргичи; бориш тўлдиргичи; тўлиқ гап-туғал гап; сўроқ гап-сўраш гапи; тўлиқсиз гап-эксик гап; дарак гап-хабар гапи; буйруқ гап-қайгурушли гап; киноя гап-буйруқ гап-ундалма гап; тўсисиз эргаиш гап-тескари шартли гап; риторик сўроқ гап-сўроқли тониш гап; кириш ва киритмалар-кириш сўз; қистирма сўз; синтактик (алоқа, муносабат)-наҳвий ва ғ.

Маълум гардид, ки «дар натиҷаи кўшиши зиёд таълифи аввалин китобҳои дарсӣ дар соли 1907-ум дар Боғчасарой аз ҷониби ҳайати таҳририяи рӯзномаи «Тарҷимон» дар 26 саҳифа «Сарфи тюркий» ба таъб расидааст. Номи китоб, сол ва ҷойи нашр, номи нашр сабт гардидааст, аммо ному насаби муаллиф нишон дода нашудааст. Дар асарҳои В. Ганкиевич муаллифи ин дастур И. Гаспиринский нишон дода шудааст, аммо соли ҷопи китоб мушаххас нашудааст» [137, с. 180]. Истилоҳоти ин китобча бо истилоҳоти китобҳои пешин айнӣ дорад.

ХУЛОСАИ БОБИ 2

1. Истилоҳ воҳиди луғавии функционалиест, ки дар шакли калима ё таркиби калимаҳо ифода ёфта, ҳоси номгузории баъзе мафҳумҳои марбут ба соҳаи муайяни хоҷагии халқ, илм ва техника мебошад.

2. Низоми истилоҳот ва истилоҳ, яъне маҷмуи истилоҳот бо мафҳуми «номенклатура» шабоҳати муайяне дорад.

3. Фарқи истилоҳ аз калима дар он аст, ки калима дар нутқ дорои паҳлуҳои гуногуни маъноӣ мебошад ё худ маънои денотативӣ ва коннотативии он истифода мешавад, вале истилоҳ аз ин вижагиҳо орист.

4. Истилоҳ тамоми хусусиятҳои калимаро фаро гирифта наметавонад, зеро ба гурӯҳи калимаҳои моносемӣ (якмаъно) тааллуқ дорад. Истилоҳ барои ифодаи маънои эҳсосӣ ва маҷозӣ истифода намешавад. Маънои маҳдуди истилоҳ бо вазифаҳои услуби бадеии нутқ мувофиқат намекунад.

5. Ҳар як истилоҳ бояд мафҳуми ҳосе дошта бошад. Инчунин, ҳар як мафҳум бояд бо истилоҳи ҳоси он номгузорӣ шавад.

6. Бархе истилоҳоти забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ бо роҳи муҳофизат кардани як қабати алоҳида ва махсуси низоми истилоҳоти забоншиносӣ ташаккул ёфтаанд. Дар рушди муносири он аз алтернативаҳои семантикӣ ва функционалии истилоҳоти тоҷикӣ, арабӣ ва аврупоӣ ташаккул ёфтаанд.

7. Рушди истилоҳот, асосан, бо низоми мактаб ва маорифи ҷомеа, соҳаҳои илм, ташаккул ва рушди онҳо алоқаманд аст.

8. Истилоҳот як қабати ғайрифаъоли лексикаи ҳар як забонро ташкил медиҳад ва онҳо барои номгузории мафҳумҳои ҳоси соҳаҳои марбута хизмат мекунанд.

10. Дар омӯзиши таърихи ҳар як илм муайян кардани марҳилаҳои ташаккул ва рушди низоми истилоҳоти соҳа муҳим аст.

11. Истилоҳи мушаххас барои номгузории як мафҳуми муайян хизмат мекунад. Ҳар гуна мафҳум собит буда, дар калима ё гурӯҳи калимаҳо сабт карда мешавад.

12. Таърихи пайдоиши як истилоҳ ва дар давраи муайяни инкишофи худ бо номҳои гуногун истифода шудани он ҳоси истилоҳоти дигар низ буда метавонад.

13. Тавре ки дар низоми истилоҳоти соҳаи дигар низ ба назар мерасад, қисми зиёди истилоҳоти ҳоси сатҳи фонетикӣ ва фонологии забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ истилоҳоти арабӣ ва байналмилалӣ мебошанд; қисмати дигари он бо истифода аз усулҳои морфологӣ ва синтаксисии калимасозӣ дар забонҳои муқоисашаванда ташаккул ёфтаанд.

БОБИ 3

ХУСУСИЯТҲОИ СОХТОРИВУ МАЪНОИИ ИСТИЛОҲОТИ ФОНЕТИКӢ-ФОНОЛОГӢ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК ВА ЁЗБЕК

3.1. Маълумоти муқаддимотӣ. Истилоҳот, ки як навъи калимаҳои махсусро фаро мегиранд ва қариб ҳамаи хусусиятҳои вожаҳо соҳибанд. Онҳо низ аз лиҳози сохтор, таркиб, мансубияти забониву соҳавӣ ва маъно ба гурӯҳҳо тасниф мешаванд.

Аз ҷиҳати сохтор қисми зиёди истилоҳот сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ мешаванд. Масалан, истилоҳи фонетикии **оҳанг** аз лиҳози сохтор сода буда, бо иловаи пасванди –дор аз он истилоҳи сохта (оҳанг+дор) ва бо калимаи хуш (хуш+оҳанг) ба вучуд меояд.

Ташаккул ва рушди илм, аз ҷумла фонетика ва фонология, барои падидаи омадани истилоҳоти гуногун мусоидат карданд. Дар натиҷа танҳо бо калимаҳои сода, сохта ва мураккаб ифода намудани мафҳумҳои илмӣ кифоягӣ накарда, зарурати бо таркибу ибора фаҳмонидани мафҳумҳои алоҳида пеш омад ва ҳоло дар тамоми соҳаҳои истилоҳоти иборавӣ роиҷ гардидаанд. Барои маълум намудани мансубияти фонетикии *овоз* ибораи *овози садонок* ба истифода даромад. Аз ин ҷост, ки чунин хусусиятҳо бояд омӯхта шаванд. Бинобар ин, мо истилоҳоти иборавиро ба ибораи истилоҳоти сода ва тафсилӣ ҷудо карда баррасӣ менамоем.

3.2. Истилоҳвожаҳои фонетикӣ-фонологӣ ва сохтори онҳо

3.2.1. Истилоҳоти сода

Истилоҳот аз ҷиҳати сохтор вобаста ба зарурат бо хелу намуди мухталиф зухур мекунад. «Дар забон истилоҳоти сода камтаранд, зеро онҳо аз вожаҳои решагӣ бунёд мешаванд, ки ба ҷузъҳои дигар тақсимопазир буда, асоси истилоҳоти сохта, мураккаб, омехта ва ибораистилоҳро ташкил медиҳанд: овоз, садо, ҳарф, ҳичо ва ғ.» [63, с. 14]. Дар забони адабии тоҷик миқдори исмҳои маънии сода кам нест.

Истилоҳоти соҳаи фонетикӣ-фонологӣ ба нахустин ва асоситарин талаботи он, ки якмаъноист, мувофиқанд. Онҳо дар соҳаи мазкур ба маънои ягонаи қабулшуда интишор ёфта мустаъмаланд: **овоз, садо, ҳичо, баланд, оҳанг, зада** ва ғ. Дар истилоҳсозӣ гоҳо як вожаи умумиистеъмоли бо яке аз маъноҳояш истилоҳ мешавад. Масалан, калимаҳои **садо, овоз, баланд, оҳанг, наво** аслан умумиистеъмоли буда, бо як маъно истилоҳ шудаанд.

Дар ФТЗТ вожаи **овоз**, ки як аз вожаҳои сермаънои забони тоҷикӣ, чунин шарҳ ёфтааст ва бинобар яке аз асоситарин истилоҳоти фонетика буданаш он тафсириро пурра меорем: « овоз آواز 1. садо, савт, бонг, нидо; 2. суруд, оҳанг; овоз андохтан нолаву фиғон кардан, бо садои баланд гиристан, навҳасаро шудан (*дар мотам ё ғами касе*); 3. раъй, ҳамфикрӣ; бо як овоз бо аксарияти раъй, муттафиқан, бо иттифоқи тамои (*мас., вақти раъйдиҳӣ*); овози пой шарфаи пой; овози гирифта садои хиррӣ, овозе, ки аз гулӯ пурра барнамеояд; овози дупӯста овози тағйирёфта нисбат ба аслаш; овози марғуладор овози мавҷнок (*мас., ҳангоми сурудан*); овоз баровардан садо додан, будани худро ба воситаи садобарорӣ маълум кардан, гап задан; овоз баромадан садо шунида шудан, садо ба гӯш расидан, садо баланд гардидан; овоз додан а) садо кардан, фарёд задан, нидо кардан (*касера*); б) эълон кардан, огоҳонидан, хабар кардан; в) раъй додан (*ба тарафдорӣ ё бар зидди касе ё масъалае дар вақти раъйгирӣ*); аз овоз мондан садо набаровардан, гап зада натавонистан; ба овоз мондан раъй гирифтани (*дар бораи масъалае ё интихоби касе*); овоз кардан садо кардан, даъват намудан, фарёд кардан; овозе нашуд садое набаромад, касе садо надод; овози худро сар додан бо тамоми садо гап задан, фарёд кардан ё суруд хондан, бо авҷи боло суруд хондан; овозатро гир! *зуфт. хомӯш бош!, хап шав!*» [215, ҷ. 2, с. 15]. Тавре ки аз матни иқтибос бармеояд, овоз чун воҳиди овошиносӣ маънидод нашудааст, ҳарчанд, ки он дар фонетика хусусияти истилоҳӣ гирифтааст. Вале дар ФИЗ хусусиятҳои овои он муфасссал тафсир ёфтааст [213, с. 239].

Овоз аз ҷумлаи истилоҳоти аслии сода ва серистеъмолу сермаҳсул маҳсуб ёфта, дар соҳаҳои фонетика, фонология, фонография, савтшиносӣ, физика, биология, табиатшиносӣ, анатомия, акустика ва ғ. истифода мешавад.

Истилоҳоти содаи иқтибосӣ низ кам нестанд. Вожаҳои **наво, танин, танфис, тавлид, нафас, лаҳн, тамдид** аз забони арабӣ; **фонема, фраза, морфема, субъектив, объектив, акустика, система, фраза, синтагма** ва ғ аз забонҳои русӣ-байналмилалӣ ба тоҷикӣ иқтибос шудаанд. Ҳар кадоми ин истилоҳи сохта, мураккаб, омехта ва ибораистилоҳ чандин истилоҳи сохтаву мураккаб сохтааст.

3.2.2. Истилоҳоти сохта

Истилоҳоти сохта аз вожаҳои тоҷикӣ, арабӣ, русӣ ва воситаҳои калимасоз бунёд шудаанд. Масалан, истилоҳоти ифодакунандаи овозҳо, аксаран аз решаи вандҳо ташкил мешаванд, ки фаҳмидани маъно ва вазифаи функционалии онҳоро осон мекунад. Бояд қайд кард, ки ташаккули истилоҳот гуногун буда, дар давраҳои мухталиф калимаҳои асосӣ ва вандҳои калимасозу шаклсоз якранг истифода нашудаанд. То асри XX, асосан, истилоҳот ва воситаҳои истилоҳсозии арабӣ ба қор рафтаанд ва бинобар иқтибосӣ буданашон имрӯз онҳоро ба қатори истилоҳоти сода шомил мекунад: **таҷзия, талаффуз, мафҳум, тахфиф, танфис** ва ғ.

Дар даврони Шуравӣ иқтибосоти русиву байналмилалӣ бартарӣ доштанд ва онҳо низ бо вучуди гуногунқолаб буданашон тибқи қоидаи маъмулӣ ба ҷумлаи истилоҳоти сода мегузаранд: **фонетика, фонология, фраза, синтагма, пауза, интонатсия, объект, субъект** ва ғ. Ҳоло баъзеи онҳо бо истилоҳоти тоҷикӣ, арабӣ ё форсӣ иваз карда шудаанд: **фонетика-овошиносӣ, пауза-танфис, ассимилятсия-монандшавӣ, диссимилятсия-дуршавӣ, интонатсия-оҳанг, танин** ва ғ. Баъди қабули Қонуни забони давлатӣ ва махсусан пас аз ба Истиқлолияти давлатӣ расидани Ҷумҳурии Тоҷикистон аксаран вандҳои тоҷикӣ дар сохтани истилоҳоти сохта иштирок мекунад. « Акнун аз ҷаҳиши Истиқлолият мо имкон пайдо кардем, ки омӯзишу таҳқиқи таърих, забон ва фарҳанги худро бидуни бими «ранҷиши дӯстон» ва бе ороишҳои дурӯғин, ки

таърихи мо аслан ба онҳо ниёзе надорад, анҷом диҳем. зиндагиномаи забони мо саршор аз мисолҳои дурахшон дар бораи муҳаббат ба ватан, эҳтиром ба забону фарҳанги миллӣ ва қаҳрамониву ҷонбозиҳо дар роҳи дифоъ аз истиқлоли сарзамину давлати хеш аст, ки имрӯз барои дарки мавқеи худ дар ҷомеаи ҷаҳонӣ, худшиносиву худогоҳӣ ва кору хидмати содиқона ба ватан барои мо дарси ибратанд»[33, с. 11].

Дар сохтани истилоҳоти сохта бештар аз ҳама пасвандҳои калимасоз истифода мешаванд. Вандҳои забон вабаста ба вижагии коркардиашон (функционалиашон) барои ифодаи ҷиҳатҳои тавлидӣ (**дастгоҳ, пойгоҳ, овозӣ, садогӣ, талаффузӣ**), акустикӣ (**акустикӣ, зудии лаппиш, баландии овоз, қуввагӣ, тобиш**), низому гурӯҳбандии овозҳо (**садонок, ҳамсадо, забонӣ, лабӣ, ҳалқӣ, дандонӣ, овозӣ, садоӣ**), хусусиятҳои овоз, (**садонок, ҳамсадо, ҷарангнок, бечаранг, ларзон, сонорӣ**), тарзи ҳосилшавии овоз (**лаппиш, ларзиш, тобиш**) хизмат кардаанд.

Бо пешванди **ҳам-** танҳо як истилоҳ бо номи **ҳам+садо** сохта шудаасту ҳалос. Истилоҳоти соҳа хусусияти пасвандӣ доранд. Бештар аз ҳама пасванди -**ӣ** иштирок кардааст: **акустикӣ, лабӣ, нутқӣ, лаҳнӣ, овозӣ, овой, ҳарфӣ, ҳичой, фардӣ, фонетикӣ, комплексӣ, физикӣ, вокализмӣ, забончагӣ, тавлидӣ** ва ғ.

Профессор Т. С. Шокиров қайд кардааст, ки «истилоҳи сохта аз решаи ванд таркиб меёбад ва реша асоси калимаро ташкил медиҳад, зеро он маънои луғавӣ дораду ванд не. Ванд дар таркиби калимаи сохта барои тағйири маъно кардани реша мусоидат мекунад: **садонок, ҳамсадо**. Дар ин ду мисол реша **садо**ст, вале калимаи аввалӣ бо пасванди **-нок** омада, номи овозҳои беамониат ҳосилшавандаро, дар мисоли дуюм пешванди – **ҳам-** баръакси он номи гурӯҳи дуюми овозҳо (**ҳам+садо+ҳо**)-ро ифода кардааст» [63, с. 35]. Дар вожаи **ҳамсадоҳо** пешванд+реша+пасванд иштирок дорад. Дар истилоҳсозии фонетикӣ пасванди -**нок** ғайб нест.

Дар забони тоҷикӣ истилоҳоти пешвандиву пасвандӣ серистеъмол нест, маъмулан ё пешванд ё пасванд бо асос омада, истилоҳ месозад.

3.2.3. Истилоҳоти мураккаб

Истилоҳоти мураккаб дар сурати бо истилоҳоти содаву сохта ифода карда нашудани мафҳумҳои фонетикиву фонологӣ кор фармуда мешавад. Ин қолаб низ дар забони тоҷикӣ, асосан, аз солҳои 20-уми садаи гузашта ба истифода даромада, торафт серистеъмол шудааст, зеро таълиму тадрис ва илму адаб ҷанбаи миллӣ гирифта, таълим муттасил бо забони модарӣ меафзуд. Таҳлили мисолҳо собит намуданд, ки бештар истилоҳоти фонетикӣ мураккаби типии тобеъ истифода мешаванд, зеро имкони сохтан ва фарогирии ифодаи маъноии онҳо зиёдтар аст.

Табиист, ки дар фонетикаи таърихӣ истилоҳоти арабӣ бартарият дошта, барои ҳар ду забон муштарак хизмат мекард. Баъди ҷорӣ шудани таълим ба забони модарӣ бо мурури замон шумораи истилоҳоти мураккаб низ меафзуд.

Истилоҳоти мураккаби соҳа, асосан, дучуза буда, аз ду вожаи мустақилмаъно сохта шудаанд: *зададор, овоздор, ғайрифаъол, шавшувдор, камфарох, нимфарох, овознавис, садопарда, бунёдишуда* аксаран дучузаанд. Дар замони шуравӣ истилоҳоте роиҷ гаштанд, ки ҷузи якумашон калимаҳои русиву байналмилалӣ, ки имрӯз аврупоизм меномем, ва ҷузи дуюмашон тоҷикӣ ё арабӣ мебошанд: инфраовоз, ультраовоз.

Профессор Т. Хаскашев дар ФЗАТ зимни таснифи ҳамсадоҳо чунин навиштааст: «Вобаста ба ҷои ба вучуд омадани раҳна ҳамсадоҳои роғи тоҷикӣ ба ду гурӯҳча тақсим мешаванд: а) ҳамсадоҳои пешраҳна (марказӣ ё пеш) – **в, ф, 3, с, ж, ш, й, р, х, х**, б) ҳамсадоҳои барраҳна (ё паҳлӯӣ) – **л**. Фарқи байни ин ду гурӯҳи ҳамсадоҳо дар он аст, ки дар тавлиди ҳамсадоҳои гурӯҳи аввал раҳна дар қисми пеши даҳон ба вучуд меояд ва ҷараёни ҳаво ба пеш ҳаракат мекунад. Вале дар тавлиди ҳамсадоҳои паҳлӯӣ бинобар бо нӯги забон баста шудани қисмати пеш ҳаво аз ду тарафи забон мебарояд» [47, с. 79].

Истилоҳоти ҳамсадоҳои **пешраҳна** ва **пахлураҳна** (ё паҳлӯӣ), **барраҳна, лаҳндор, шавшувдорро** муаллиф бори нахуст дар забоншиносии тоҷик кор фармудааст [47], ки аз лиҳози қолаб мурракабанд. Пешраҳна аз вожаи мустақилмаъноии **пеш** ва **раҳна** ҳамсадоҳои марказӣ - **в, ф, 3, с, ж, ш, й, х, х, б)**

ҳамсадои паҳлурахна, баррахна (ё паҳлуй) **ҳамсадоҳои лаҳндор шавшувдор**, нишонаҳои фарккунанда, овозҳои махраҷдор [15, с. 39], ҳамсадоҳои ғайриларзон (47 с. 41) ва ғ. Вожаи пеш дар забони тоҷикӣ сермаъност. Дар ФТЗТ ду калимаи пеш ҷой дода шудааст. Якум ба маъноҳои «**аввал, рӯ ба рӯ, хузур, назди, гузашта, собиқ, муқаддам, қабл**; маҷозан ба маъноҳои **пешқадам, пешрав, дами чизе, теги чизе, таъқиб** ва ғ. ва дуюмӣ дар имлои арабӣ **аломатест, ки барои ифодаи овози «у» (ء) дар алифбои арабиасос хизмат мекунад, замма**» [215, ҷ. 2, с. 89-90]. Муаллифи ФЗАТ ин вожаро чун ҷой, рахнае, ки пеш аз чизе, дар қисми пеши чизест кор фармудааст. Ҷузъи дуюми он **рахна** дар ФТЗТ чунин тафсир ёфтааст: «1. шикофе, ки дар девор пайдо мешавад, шикоф, чок. 2. ҳалал ва нуқсоне, ки ба ягон чиз мерасад; **рахна задан** а) шикофтан, шикоф ба амал овардан, ҷоеро шикофта роҳ кушодан; б) осеб расондан, зарба задан; **рахна кардан** а) шикоф кардан; сӯроҳӣ ба вучуд овардан, роҳ кушодан; б) нуфуз кардан, даромада гирифтан» [215, ҷ. 2, с. 155]. Дар китоб истилоҳи мазкур ба маънои роғ омадааст. Худи муаллиф низ дар болотари ҳамон саҳифаи корбурдаи ин истилоҳ менависад, ки дар забони тоҷикӣ гурӯҳе аз ҳамсадоҳоро иборат аз 11 ҳарф **в, ф, з, с, ж, ш, л, й, р, х, ҳ** ҳамсадоҳои роғ меноманд. Ҳамсадоҳои мазкур дар натиҷаи ба ҳам наздик шудани узвҳои овоз ва дар ҷараёни ҳаво ба вучуд омадани рахна (роғ) омода мешаванд. Ҳавои аз шуш баромада ба девораҳои ин рахна соиш хӯрда, аз даҳон берун меравад ва шавшуве ҳосил шуда, хусусияти онҳоро муайян менамояд. Бинобар гуногун будани тарз ва ҷои бачудоии рахнаҳо онҳо номҳои гуногун гирифтаанд. Вобаста ба ҷои бавучудоии рахна ҳамсадоҳои роғи тоҷикӣ ба ду зергурӯҳ тақсим мешаванд: а) ҳамсадоҳои **пешрахна** (марказӣ ё пеш) - **в, ф, з, с, ж, ш, й, р, х, ҳ**; б) ҳамсадои **баррахна** (ё паҳлуй) - **л**. Қайд шудааст, ки агар рахна дар қисми пеши даҳон пайдо шавад, ҳамсадоҳо **пешрахна**, дар «бинобар бо нӯги забон баста шудани қисмати пеш ҳаво аз ду тарафи забон барояд», **баррахна** меҳисобанд. Истилоҳи **баррахна** ҳам мураккаб аст, зеро дар ин ҷо ҷузъи **бар** ба маънои **паҳлӯ** омаданаширо муаллиф дар қавс махсус нишон

додааст. Вожаи овозсоз низ дар ҳамин қолаб буда, аз ду вожаи мустақили аз лиҳози маъно ба ҳам алоқаманд(овоз+соз), таркиб ёфтааст.

Дар фонетика ва фонологияи тоҷик нисбат ба истилоҳоти омехта истилоҳоти мураккаб камтаранд.

3.2.4. Истилоҳоти омехтасохт

Истилоҳоти фонетикӣ-фонологии омехтаи забони тоҷикӣ якранг нестанд. Онҳо тавассути пайвасти калима, бо ёрии воситаҳои ёвар ташаккул меёбанд ва вобаста ба истифодаи воситаҳо пешвандӣ, пасвандӣ ва пешвандию пасвандӣ ва миёнвандиву пешвандианд. Дар истилоҳсозӣ бештар аз ҳама пасванди калимасоз ва шаклсозӣ –ӣ иштирок мекунад. Масалан, истилоҳоти *гурӯҳ+банд+ӣ*, *монанд+шав+ӣ*, *ово+навис+ӣ*, *ҳарф+навис+ӣ*, *бадал+шав+ӣ* сечузъа буда, дар натиҷаи ба охири ду калимаи сода илова кардани пасванди калимасозӣ –ӣ ҳосил шудааст. Истилоҳоти мазкур дар забони ӯзбекӣ бо номҳои *гурӯҳланиш*, *мослашув*, *товушӯзиш*, *ҳарфёзиш*, *алмашинув* истифода мешаванд ва аз лиҳози сохтор на ҳамеша мувофиқат надоранд, ки ин қонуни тарҷума мебошад ва вақти баргардон мувофиқати сохторӣ ҳатмӣ нест.

Калимаҳои **ҳичо+соз+ӣ**, **ҷой+иваз+кун+ӣ**, **ҳичо+ҷудо+кун+ӣ**, **фонема+фарқ+кун+ӣ** омехтаи пасвандии сечузъа буда, аввалӣ аз исму асоси замони ҳозираи феъл ва пасванди калимасоз иборат аст, дуюму сеюм ҷаҳорчузъа, иборат аз исм+ исм, асоси замони ҳозираи феъл + пасванд –ӣ таркиб ёфтааст, чорумӣ аз исми иқтибосӣ + исми арабӣ + асоси замони ҳозираи феъл + пасванд –ӣ сохта шудааст.

Истилоҳоти **пешизабонӣ**, **нӯғизабонӣ**, **байнизабонӣ**, **пасизабонӣ**, **пешикомӣ**, **пасикомӣ**, **бехизабонӣ**, **ғайридимоғӣ** ва ғ. дар натиҷаи ба ибораи изофӣ илова гардидани пасванди –ӣ ба калимаи мураккаб табдил ёфтаанд.

«Аз рӯи иштироки узви ғайрифавол ҳамсадоҳои тоҷикиро ба гурӯҳҳои **лабулабӣ** (б, п, м), **лабудандонӣ** (в, ф), **дандонӣ** (д, т, з, с, н, л), **пешикомӣ** (ҷ, ҷ, ж, ш, р), **байникомӣ**, **пасикомӣ**, **бехизабонӣ** ҷудо кардаанд» [47, с. 76]. Дар ин ҷумла истилоҳоти гуногунсохт истифода шудаанд. Вожаҳои **лабулабӣ**

(лаб+у+лаб+й), **лабудандонӣ** (лаб+у+дандон+й) аз ду калимаи мустақилмаъно, миёнванди -у- ва пасванди -й таркиб ёфта чорчӯзба шудаанд. Ёт+бар+сар низ миёнвандӣ буда аз ду исм ва миёнванди -бар- таркиб ёфтааст.

Бо пасванди калимасозии -а низ вожаи омехта сохта шудааст: як + маҳраҷ + а, ду+маҳраҷ+а.

Барои нишон додани анвои ҳиҷо ихтисораҳо низ ба кор рафтаанд: «Ин шаш навъи ҳиҷо ду формулаи асосиро ба вуҷуд меоранд: [(X (C))] ва [X (CX) X)], формулаи аввал мансуб ба ҳиҷои кушода буда, ду навъ дорад: C ва XC. Формулаи дуюм формулаи ҳиҷои баста аст ва чор навъ дорад: CX, CXX, XCX ва XCXX» [47, с. 128].

Истилоҳоти фонетики-фонологии забони тоҷикӣ гуногун буда, ҳама қолаби калимасозӣ истифода шудаанд.

3.3. Ибораистилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ

Маълум аст, ки воҳиди аз калима бузургтар таркиб ва ибора маҳсуб ёфта, дар синтаксис ҷойи намоёнро ишғол менамоянд. Ибораистилоҳот мавзӯи омӯзиши синтаксис қарор намегиранд, зеро онҳо аз ҷиҳати қолабу сохтор ба ибораҳои рехта шабоҳат доранд. «Аз ин лиҳоз ибораистилоҳот аз ҷиҳати шакли қолаб ба ибораҳои синтаксисӣ монанданд, аммо онҳо новобаста ба миқдори калимаашон танҳо як мафҳумро ифода мекунанд ва ном мебаранд. Ибораҳои синтаксисӣ аз чанд қисм (шакли калима) ташкил ёфта бошанд, дар онҳо ҳамон қадар воҳиди номинативӣ мавҷуд аст, дар истилоҳот бошад, чунин ҳолат дида намешавад» [63, с. 76].

Ибораистилоҳ бо вуҷуди аз чанд қисм иборат буданаш як воҳиди номинативӣ ба шумор меравад. Масалан, истилоҳи «таснифи фонемаҳои садонок аз рӯи иштироки лабҳо» аз 6 калима таркиб ёфта, ҷузъҳои ибора бо бандҳои изофӣ ва пешоянди таркибии *аз рӯи* (тасниф, фонемаҳо, садонок, аз рӯи, иштирок, лабҳо) бо ҳам алоқаманд шуда, ифодагари нми як амал шудаанд. Инчунин, агар иборати озоди синтаксисӣ ҷузъи ҷумла бошад, ҳар як ҷузъи он метавонад вазифаи аъзои алоҳидаи ҷумларо иҷро намояд.

Ибораистилоҳ новобаста ба миқдори ҷузъҳояш танҳо вазифаи як аъзои ҷумларо иҷро менамояд. Масалан, дар ҷумлаи *«Таснифи фонемаҳои садонок аз рӯи иштироки лабҳо як намуди таснифи фонемаҳои садонок аст»* ҷузъи *«таснифи фонемаҳои садонок аз рӯи иштироки лабҳо»* мубтадои ҷумла ҳисоб мешавад.

Ибораистилоҳот қисми зиёди воҳидҳои истилоҳшиносии фонетикию фонологии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекиро ташкил медиҳанд. Низоми ибораистилоҳот нисбат ба истилоҳоти яккалимагӣ миқдоран бештаранд. Корбасти воҳидҳои лингвистӣ дар қолаби ибора дар низоми истилоҳшиносӣ зери таъсири қонуну қоидаҳои луғавишавӣ (**лексикализатсия**) ба амал меояд. «Тибқи раванд, воҳиди синтаксисӣ дар асоси талаботи забоншиносии иҷтимоӣ мақоми воҳиди луғавиро мегирад, зеро дар чунин раванд барои номгузории мафҳумҳои илму техника ва соҳаҳои ҳамшафати онҳо дар низоми луғавии забон «калима»-и муносиб ёфт намешавад, дар натиҷа зарурате ба вуҷуд меояд, ки мафҳумҳои мазкур бо ибораҳои номгузорӣ карда шаванд» [40, с. 107]. Барои ҳамин истилоҳоти *ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак, ки ҷумлаҳои мураккаби пайвастро ба ёд меоранд, ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак, ки ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба ёд меоранд, ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак, ки ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъро ба ёд намеоранд* (истилоҳот ба профессор А. Бердиалиев тааллуқ доранд) ҳодисаҳои лексиконидашудаи ифодакунандаи мафҳумҳои ҷумлаҳои мураккаби сатҳи синтаксис ба ҳисоб мераванд. Баъзе мафҳумҳо тавассути воҳидҳои мураккаби синтаксисии лексикализатсияшуда дар низоми истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ низ ифода мегарданд. Масалан, *таснифи фонемаҳо (овозҳо)-и садонок аз рӯи ҳаракати амудии забон, таснифи фонемаҳои садонок аз рӯи ҳаракати уфуқии забон; намуди ҳиҷоҳо аз рӯи сохт, намуди ҳиҷоҳо аз рӯи таркиб* ва ғ. ҳамин тавр ташаккул ёфтаанд [47].

Ба падидаи лексикализатсия ҳамеша раванди лингвистӣ бо номи морфологизатсия ҳамшафат аст. Воҳидҳои забонӣ аз ҳисоби падидаи **морфологизатсия** аз сатҳи синтаксисӣ ба сатҳи морфологӣ мегузаранд.

Истилоҳе, ки дар шакли ибора ташаккул ёфтааст, новобаста ба миқдори калима аз ҷиҳати забонӣ хоси исм аст. Истилоҳоте, ки дар боло зикр кардем, яъне *таснифи фонемаҳо (овозҳо)-и садонок аз рӯйи ҳаракати уфуқии забон; ҳелҳои ҳичо аз ҷиҳати сохт; ҳелҳои ҳичо аз ҷиҳати таркиб* ва ғ. воҳидҳои луғавӣ-морфологии алоҳидаи хоси исм мебошанд. «Ибораистилоҳот аз рӯйи хусусиятҳои миқдории қисмҳои вазифавӣ (амалӣ)-и худ ба ду гурӯҳ тақсим карда мешаванд: истилоҳоте, ки шаклан ба ибораҳои сода монанд мебошанд; истилоҳоте, ки шаклан ба ибораҳои мураккаб шабоҳат доранд» [39, с. 35].

3.3.1. Ибораистилоҳоти сода

Ибораистилоҳоти ба ибораҳои сода монанд аз ҷиҳати хусусиятҳои морфологии ҷузъҳои худ (ба кадом ҳиссаи нутқ мансуб буданашон), махсусан мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ мувофиқ меоянд, вале гоҳо аз лиҳози таркиб фарқ мекунанд, ба вижа бинобар дигар будани қоидаи ташаккули ибора ва ҷои ҷузъҳои тобеъкунандаву тобеъшаванда фарқ мекунанд. Масалан, «дар забони тоҷикӣ дар ибораҳои изофӣ аввал ҷузъи тобеъкунанда ва баъди бандаки изофӣ ҷузъи тобеъшаванда меояд. Дар забони ўзбекӣ аз ин ҷиҳат ҷузъҳои ибора баръакс ҷойгир мешаванд. Масалан, дар ибори **овози садонок** вожаи овоз тобеъкунанда-исм, буда, тавассути бандаки изофии **–и** бо вожаи сохтаи **садонок** алоқаманд шуда, онро ба худ тобеъ кардааст ва аз исму сифат таркиб ёфта, ибори содаи изофии исмӣ мансуб меёбад.

Дар забони ўзбекӣ бошад, ин ибора **унли товӯш** (овоз) тарҷума мешавад, ки вожаи **овоз** дар мавқеи дуум ва **унли** дар ҷои аввал гузашта, **овозро** ба худ тобеъ мекунад ва ин тарзи иборабандӣ хоси забонҳои ўзбекӣ, русӣ ва англисӣ мебошад.

Дар забони тоҷикӣ усули ташаккули ибораистилоҳоти мураккаб низ фарқ мекунад. Масалан, дар ибори «ҳосил шудани монеа аз рӯи иштироки узвҳои нутқ», ки аз ҳашт ҷузъ иборат аст, ҷузъи асосӣ «ҳосил шудани монеа» буда, пешмавқеъ аст. Дар забони ўзбекӣ он пасмавқеъ мешавад: «нутқ органларининг

иштирокига кӯра тӯсиқнинг пайдо бўлиши». Аз ин маълум мешавад, ки ибора ҳар қадар тафсил ёбад, ҷузъи тафсилӣ пеш аз ҷузъи асосӣ омадан мегирад.

Дар ташаккули истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ аз ҳиссаҳои нутқ, асосан, исм ва сифат иштирок мекунад.

1. Истилоҳот дар қолаби «исм+исм». «Тадқиқи калимасозии исм, алалхусус исмҳои мураккаби забони тоҷикӣ, ба инкишофи назарияи умумии калимасозӣ ёрӣ расонда метавонад, вале ин чунин маъно надорад, ки ба калимасозии забони тоҷикӣ танҳо аз заминаи забоншиносии умумӣ наздик шудан лозим бошад, балки дар баробари ин тақозо мекунад, ки ба калимасозӣ аз замнаву имконият ва ҳодисаҳои ҳуди забони тоҷикӣ наздик шуда, ҷиҳатҳои хос ва умумии он тадқиқ ва ошкор карда шаванд» [35, с. 140]. Дар фонетика дар қолаби мазкур истилоҳоти зарин ба назар расид: *навъи фонема (вариант фонемы), мавҷи овоз (волна звуковая), оҳанги савол (вопросительная интонация), оҳанги хитобӣ, мувофиқати овозҳо (гармония звуков), баландии овоз (высота звука), мувофиқати садонокҳо (гармония гласных), мувофиқати ҳамсадоҳо (гармония согласных), овозҳои ғалқӣ (гортанный звук), ҳамсадои ғалқӣ (гортанный согласный)* ва ғ. [47]. Мафҳумҳои мазкур дар забони ўзбекӣ бо ибораистилоҳоти зайл ифода меёбанд: *фонема тури, товуш мавҷи, сӯроқ оҳанги, хитоб ундови, товушлар мослашуви, товуш баландлиги, унлилар мослашуви, ундошлар мослашуви, димоғ ундоши, бўғиз товушлари, бўғиз ундоши* ва ғ. Дар бандҳои поён бо мақсади дарки равшану возеҳтари истилоҳоти тоҷикӣ гунаи русиву ўзбекии онҳо низ пасиҳам оварда мешаванд.

2. Истилоҳот дар қолаби «исм+сифат». Ба ақидаи профессор Ш. Рустамов

«Ин тарзи калимасозии исмҳои мураккаб бемаҳсул аст, чунки қолаби аз сифату исм сохтани исмҳои мураккаб нисбат ба қолаби калимасозии фанни изофат хеле барвақт пайдо шуда, мавқеи асосиро ишғол намудааст. Микдори калимаҳое, ки аз ибораҳои изофии исму сифат ба усули факки изофат сохта шудаанд, он қадар зиёд нест» [35, с. 151-152]. *дифтонги боло (юқори дифтонг-восходящий дифтонг), задаи асосӣ (асосий ургу-главное ударение), овози*

садонок (унли товуш-гласный звук), садоноки фарох (очиқ унли-гласный широкий), овози поёнӣ (қуӣи унли -гласный нижнего подъёма), ҳамсадои бечаранг (жарангсиз ундош-глухой согласный), задаи қуввагӣ (кучли ургу-динамическое ударение), ҳамсадои ларзон (титроқ ундош-дрожжащий согласный), сонанти ларзон (титроқ сонант-дрожжащий сонант), ҳиҷои баста (ёпиқ бўгин-закрытый слог), овози садонок (унли товуш-звук гласный) ва ғ. [47].

3. Истилоҳот дар қолаби «исм+сифат ва исм+ сифати феълӣ»: лабланган ундошлар // ҳамсадоҳои лабӣ (губные согласные), товуш // овози ноустувор (звук беглый), лабланмаган товуш // овози гайрилабӣ (звук неогублённый), ёпиқ бўгин // ҳиҷои нӯшида), пасаявчи дифтонг // дифтонги пастиаванда (нисходящий дифтонг) ва ғ.

4. Истилоҳот дар қолаби «исм+калимаҳои исмшуда»: товушларнинг ўхшашлиги // монандиавии овозҳо (уподобление звуков), товушларнинг кўтарилиши // баландиавии овозҳо (высота звуков), фонемалар алмашинуви // бадалиавии фонемаҳо (чередование фонем), товушлар узоқлаиши // дуриавии овозҳо (диссимилиация) ва ғ.

5. Истилоҳот дар қолаби «шумора+исм». «Шумора аз дигар ҳиссаҳои нутқ на танҳо аз ҷиҳати ифодаи мафҳум, балки аз ҷиҳати хусусиятҳои морфологӣ ҳам фарқ мекунад» [35, с. 37]. Истилоҳоти қолаби мазкур дар забонҳои мавриди таҳқиқ аз лиҳози сохтор ва имло мувофиқат намекунанд. Онҳо дар забони тоҷикӣ истилоҳоти мураккаб, дар забони ўзбекӣ ибораистилоҳанд. *икки бўгинлик // дуҳиҷой (двусложный), икки махражли // думахраҷа (двухфокусный)* ва ғ. Миқдори ин қолаби истилоҳот хеле кам аст.

6. Истилоҳот дар қолаби «масдар+исм». Дар чунин қолаб ҷузъи асосӣ масдар буда, онро калимаҳои мустақил шарҳу эзоҳ медиҳанд. Дар онҳо доираи алоқамандиавии масдар хеле васеъ буда, ибораҳои зиёди гуногунмаъноро ташкил медиҳад. Ибораҳои масдарӣ тавассути алоқаҳои изофӣ, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ таркиб меёбанд, вале бо бандаки изифӣ сохтани ибораҳои масдарӣ маъмултар аст. Дар қолаби истилоҳоти масдариву исмӣ масдари ўзбекӣ дар забони тоҷикӣ на бо шакли масдарии шудан, балки маъмулан бо –шавӣ меояд:

товушлар тушиши // афтодани овозҳо (выпадение звуков), товушлар мослашуви // мувофиқ шудани овозҳо (гармония звуков) бўғиз портлаши // таркиши ҳалқӣ (гортанный взрыв), товушлар узоқлашуви // дуриавиши овозҳо (диссимилиация), товушлар ўзгариши // тағйироти овозҳо (звуковое изменение), товушлар алмашинуви // мубаддаллавиши овозҳо (звуковые переходы), товушларнинг лабланиши // лабӣ шудани овозҳо (лабиализование звуков), фонемалар тушиши // афтидани фонемаҳо (модификация фонем) ва ғ.

3.3.2. Ибораистилоҳоти мураккаб

Дар забоншиносии тоҷику ўзбек истилоҳоти фонетикӣ-фонологие мачуданд, ки аз се ва зиёда калима таркиб ёфта мафҳумҳои мураккабро ифода менамоянд. Онҳо аз лиҳози фароғирии ҷузъҳо гуногун буда аз се то шаш ҷузъро дар бар мегиранд:

а) истилоҳоти сертаркиб дар забонҳои муқоисашаванда: *фонемаҳои қатори пасикомӣ (орқа қатор фонемаси), ҳамсадои болои ҳалқӣ (юқори бўғиз ундоши), садоноки бардошти боло (юқори даражали // кўтарилиши унли), садоноки қатори ақиб (орқа қатор унлиси), садоноки қатори пеш (олдинги қатор унли), садоноки қатори мобайн (ўрта қатор унлиси), садоноки пасизабони чуқур (чуқур тил орқа унлиси) ва ғ.*

Як қатор истилоҳоти мураккаби забонҳои мавриди муқоиса дар қолабу таркибҳои гуногун ташкил шуда, аз лиҳози таркиб мувофиқ намеоянд. Истилоҳоти зерине, ки дар қолаби **ибораи мураккаб** сохта шудаанд, дар забони ўзбекӣ сечузаанд, ки онро дар забони тоҷикӣ бо ибораи мураккаби дучуза ифода кардан мумкин аст: *икки ўзаро ўхшаи товушдан бирининг бошқа товушга айланиши // мубаддаллавиши овоз; мубаддал шудани яке аз ду овози монанд ба овози дигар.* Ҳамин мафҳум дар забони русӣ бо ибораи *расподобление звуков* ифода карда мешавад. Ибораистилоҳи чорҷузъаи зерини ўзбекӣ дар забони тоҷик бо се ва чор калима ифода гардад, дар забони русӣ ҳамин вазифаро як калимаи мураккаб иҷро мекунад: *икки бўғин ўртаси чегараси // фосилаи байни ҳичоҳо // ҳудуди байни ду ҳичо (слогораздел), уч*

унлининг бирга (қатор) келиши // якҷо омадани се садонок (трифтонг) ва ғ. Аз ҳисоби имкони калимаҳои мураккаби тобеъ истилоҳоти ибораҳои сечузаи ўзбекӣ бо ибораҳои дучузаи изофии тоҷикӣ ифода шудаанд: *тил олди ундошлари* // ҳамсадоҳи пешизабонӣ (переднеязычные согласные), *тил ўрта ундошлари* // ҳамсадоҳи миёнизабонӣ (среднеязычные согласные), *тил орқа ундошлари* // ҳамсадоҳи пасизабонӣ (нёбно-зубной согласные) ва ғ.

б) истилоҳоти панҷ ва шашҷуза. Ба ин гурӯҳ иборасе шомиланд, ки аз панҷ ва бештар калима ташаккул ёфтаанд: *таснифи ҳамсадоҳ аз рӯйи ҳаракати найчаҳои овоз* // *товуш пайчаларининг ҳаракатига кўра ундошлар таснифи*, *таснифи ҳамсадоҳ аз рӯйи усули артикулятсия* // *артикулятсия усулига кўра ундошлар таснифи*, *таснифи ҳамсадоҳ аз рӯйи хусусияти пайдошавиш шавиш* // *шовқиннинг пайдо бўлиш харақатига кўра ундошлар таснифи*, *ҳосил шудани монета аз рӯйи иштироки узвҳои нутқ* // *нутқ органларининг иштирокига кўра тўсиқнинг пайдо бўлиши*, *сахтию нармии овоз аз рӯйи палатализатсия* // *палатализатсияга кўра товушининг қаттиқ-юмшоқлиги*, *ҳамсадоҳи пасизабонии амиқ* // *чуқур тил орқа ундошлари*. Ҷузъи иборабандиҳо дар забонҳои муқоисашаванда на ҳамеша мувофиқ меояд, ки ин табиист ва ҳатмӣ нест.

3.4. Хусусиятҳои ифодавии истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ

Истилоҳоти фонетикӣ-фонологии ҳар ду забон, ки қиёсан баррасӣ мегарданд, аз ҷиҳати сохторӣ-синтагматикӣ нахуст ба ду гурӯҳ тақсим карда мешаванд: а) истилоҳоти луғавӣ (лексемавӣ); б) истилоҳоти иборавӣ. Истилоҳи луғавӣ ё худ лексемавӣ истилоҳест, ки танҳо дар шакли калимаҳои сода, сохта мураккаб ва таркибӣ мавриди истифода қарор мегирад.

Истилоҳи иборавӣ истилоҳест, ки дар шакли ибора корбаст мешавад ва мо ин қолабро ибораистилоҳот номидем.

Маълум аст, ки «барои истилоҳот сарфи назар аз мансубияташ ба соҳаи хоҷагии халқ, илм ва техника, хусусиятҳои сохторию морфологӣ ва таркиби синтагматикии он муҳим аст. Аз ин ҷиҳат асоси истилоҳоти ҳар соҳаро калимаи соддаву сохта ва мураккаб ташкил медиҳанд» [219, с. 42]. Онҳо ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар таркиби ибора омада, барои ифодаи мафҳуми мухталиф хизмат мекунанд.

Ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони ўзбекӣ истилоҳоте, ки бо як калима ё худ лексема ифода шудаанд, аз ҷиҳати баромад ба ду зергурӯҳ: истилоҳоти аслий ва иқтибосӣ тақсим мешаванд.

А) Истилоҳоти тоҷикӣ. Вижагиҳои сохтори истилоҳоти фонетикиву фонологии забони тоҷикӣ хеле гуногун буда, пеш аз ҳама лозим меояд қайд намоем, ки онҳо маъмулан ду-сеҳиҷогӣ мешаванд: **о-воз, са-до-нок**. Ҳиҷоҳои аз 4 то 6-7 ҳиҷогӣ нисбатан камтар мавриди қорбаст қарор мегиранд ва маъмулан вожаҳои муштак (ҷой-и-ваз-ку-нӣ, мо-нанд-ша-вӣ, ҳи-ҷо-ҷу-до-ку-нӣ) ё иқтибосӣ буда, бе тағйирот ва бо дигаргунӣ ворид шудаанд: **кон-со-нан-тизм, а-қус-ти-ка, ар-ти-кул-ят-си-я, ди-аф-раг-ма, транс-крип-си-я, то-но-грам-ма**. Онҳо тибқи қоидаҳои забони тоҷикӣ ба ҳиҷоҳо тақсим карда мешаванд.

Аз лиҳози пайдоиш истилоҳоти аслан тоҷикӣ камшуморанд, вале асосианд, истилоҳ месозанд, дар таркиби истилоҳот ва махсусан дар ибораистилоҳотиштироки ғайбдоранд: **овоз - овозӣ, беовоз; забон- забонӣ, пасизабонӣ, пешизабонӣ, байнизабонӣ, нӯғизабонӣ; зада - задаи фонетикӣ, задаи мантиқӣ, задаи калима, қолабҳои заданокӣ ва ғ.** Калимаи ҳамсадо қариб 20 истилоҳи иборавӣ сохта, дар таркиби шумораи бештари ибораистилоҳот ба назар мерасад.

Истилоҳоти тоҷикие, ки аз вожаҳои аслан тоҷикӣ ва иқтибосӣ истилоҳоти фонетикиву фонологӣ сохтаанд, нисбатан зиёд буда, онҳоро аз лиҳози сохтор ба сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ ҷудо кардан мумкин аст. Истилоҳоти аслии тоҷикӣ ба мисли **овоз, бардошт, забон, ҳаво, наво, (овози) дароз, кӯтоҳ, паст, баланд** ва ғ. дар асоси калимаҳои умумиистеъмол пайдо шуда, вижагии соҳавӣ гирифтаанд. Онҳо дар соҳаҳои дигар низ мустаъмаланд.

Истилоҳоти фонетикии мураккаб ва омехта бештар аз ҳама буда, бо истилоҳоти тоҷикӣ ба тоҷикӣ (*овоз+дор, овоз+соз, овоз+навис*), *тоҷикӣ + тоҷикӣ + пасванд* (*гурӯҳ+банд+ӣ, монанд+шав+ӣ, ҷой+иваз+кун+ӣ, се+гон+а*), *тоҷикӣ + миёнванд ё изофӣ + тоҷикӣ + пасванд* (*лаб+у+дандон+ӣ, пеш + и + забон+ӣ*), тоҷикӣ + арабӣ + пасванд (*овоз+бадал+ӣ, ду+махраҷ+а*), арабӣ + тоҷикӣ+пасванд (*ҳиҷо+созӣ, ҳиҷо+ҷудо+кунӣ, ғайри+димоз+ӣ*), аврупоизму тоҷикӣ (*инфра+овоз, ултра+овоз*) истилоҳоти дигар сохтаанд. Аксари истилоҳоти мазкур бо калимаҳои умумиистеъмоли забони тоҷикӣ сохта шудаанд. Бояд қайд кард, ки истилоҳоти қолаби тоҷикиву аврупоӣ ба назар нарасид.

Забоншиносони ўзбек А. Бердиалиев ва М. Зокиров бар он аст, ки «дар миёни истилоҳоти тоҷикӣ ва ўзбекӣ *тахтуллафзия* (калка)-и луғавии русӣ низ кам нест, ки, асосан, дар замони шуравӣ ворид гаштааст, ба мисли *садонок* (гласный), *ҳамсадо* (согласный), *фонетика* (овошиносӣ), *тасниф* (классификация) ва ғ.» [74, с. 49].

Истилоҳоти аслии калимагии ҳар ду забон озод ё дар асоси андозаи морфемавии истилоҳоти забони русӣ, асосан, бо усули тахтуллафзӣ (калка) сохта шудаанд: **ларзиш // титраш (вибрация), чарангдор // жарангли (звонкий), бечаранг // жарангсиз (глухой), овоз // товуш (голос), ҳалқ // бўғиз (гортань), диффузӣ // диффузлик (диффузный), чарангнокӣ // жаранглилик (звонкость), йотбарсаршавӣ // ёлашиш (йотация), комишуда // танглайланиш (палатализироваться), сингармонӣ // сингармоник (сингармонический), ҳичой // бўғинли (слоговой)** ва ғ.

Оид ба низоми истилоҳоти аслии ҳоси низоми истилоҳиноси сатҳи фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ чунин мисолҳо овардан мумкин аст: **аломати ҷудой, коҳиш (афтидан)-и овоз, бадалшавии овоз, бадалшавии оҳанг, бадалшавии фонетикӣ, беада, бечарангшавӣ, бисёрҳичой, ларзанда, чунбанда, забонча, ада, йот, йотбарсарҳо, олати нутқ** ва ғ.

Бояд қайд кард, ки гоҳо бо мақсади гурез аз такрор ва рангинбаёнӣ яке аз талаботи асосии истилоҳот риоя намешавад ва ин дар қорбасти онҳо мушкилӣ

пеш меорад. Масалан, гоҳо **овошиносӣ** мавриди дигаре **фонетикаро** кор мефармоем, ки муродифи ҳамдигаранд.

Дар баъзе ҳолатҳо истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ ба маънои ғайриасливу маҷозӣ кор фармуда мешавад, ки ин низ аз талаботи илмӣ дур буда, метавонанд шахсро аз дарки масъалаи асосӣ дур созад, зеро ба истилоҳ маънои маҷозӣ хос нест. Ҳаминро ба назар гирифта, Ғаниев Ж.В. навиштааст, ки «истилоҳот одатан майдонҳои семантикии худро ташкил медиҳанд, ки ҷабҳаҳои мухталифи фонетика ва фонологияро инъикос менамоянд масалан, истифодаи артикулятсия, акустика, равандҳои овозӣ ва ғ., ки ба равшан ва возеҳтар ифода намудани онҳо дар адабиёти илмӣ ва таълимӣ мусоидат мекунад» [136, с. 56]. Мисолҳои боло далели онанд, ки вижагиҳои сохториву маъноии истилоҳоти фонетикию фонологии забони тоҷикӣ бо роҳи усули гуногун сохтору маънои худро ғанӣ карда, омили рушди соҳа мешаванд.

Б) Истилоҳоти иқтибосӣ. Қисми зиёди истилоҳоти мустаор дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ шаклан фарқ намекунанд. Ба чунин гурӯҳ истилоҳоти зерин дохил мешаванд: *аббревиатура, аксент, талаффуз, проклитика, редуксия, резонанс, резонатор, вазн, мавзун (ритмический), синтагма, умлаут, фонетика, фонограф, фонология, фонометр, дифтонг, сегмент, аблаут, аккомодатсия, актуализатсия, аксентология, аксентуатсия, алтернатсия, анограмма, ассимилятсия, аффрикат, веляризатсия, вокализатсия, вокализм* ва ғ.

3.5. Муносибатҳои парадигмавии низоми истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ

Дар тавсифи мавқеи низоми истилоҳоти сатҳи фонетикӣ-фонологӣ мафҳумҳои парадигматика ва синтагматика аҳамияти муҳим доранд. Воҳидҳое, ки ба таркиби низом дохил мешаванд (масалан, воҳидҳои забонӣ), аз якҷанд ҷиҳат байни ҳамдигар дар робитаи муносибати бевосита (хусусияти парадигмавӣ) қарор доранд. Ҳамчунин онҳо дар раванди нутқ тибқи хусусияти гунанокӣ имконияти якҷоя шуданро бо воҳиди дигари ба худ муносиб доранд. Дар забоншиносии тоҷик масъалаи робитаи парадигмавии овозҳоро калимаҳоро

профессорон Т. Хаскашев, Ҳ. Мачидов, Д. Хоҷаев ва М. Саломов баррасӣ кардаанд. Маълумоти бештарро дар рисолаи профессор Ш. Кабиров дидан мумкин аст [21, с. 154-160].

Парадигматикашинос А. Бердиеалиев бар он аст, ки «парадигматика ва муносибатҳои парадигмавӣ, мутаносибии парадигмавӣ ва синтагматикии ба онҳо алоқаманд, ҳамчунин номутаносибии парадигмавӣ ва синтагматикӣ ба тамоми ҳодисаҳои забон, аз ҷумла ба ҳодисаҳои низоми истилоҳотӣ низ тааллуқ дорад» [77, с. 98]. Хусусан, чунин вижагиҳо ба фанни забон ва ба низоми тамоми соҳаҳои он низ хос мебошад. Ин хусусиятро ба воситаи низоми вожаҳои соҳаи «фонетика ва фонология»-и «Луғати терминҳои забоншиносӣ», ки ба китоби профессор А. Абдуазизов «Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси» замима карда шудааст, равшану возеҳ тасаввур кардан мумкин аст. Дар манбаи мазкур доир ба сатҳи фонетикӣ-фонологӣ 140 истилоҳ шарҳ дода шудааст [66, с. 121-134].

Аз маводди луғат мушоҳида кардан мумкин аст, ки қисми зиёди низоми истилоҳоти фонетикӣ-фонологии ўзбекиро истилоҳоти иборавӣ ташкил менамоянд. Доир ба низоми фонологӣ «таснифи овозҳои садонок», «таснифи овозҳои ҳамсадо», «аломати ғайрифонологии фонема», «ҳолати пурқуввати фонема», «ҳолати заифии фонемаҳо» барин истилоҳот мисол оварда шудаанд.

Аз мазмуни истилоҳоти овардашуда маълум мегардад, ки низоми вожаҳои фонетикӣ-фонологӣ аз парадигмаҳои максималӣ ва минималӣ (парадигмаи аксарӣ ва ақаллӣ) иборатанд. Масалан, истилоҳоти «таснифи овозҳои садонок», «таснифи овозҳои ҳамсадо», «таснифи усули ҳосилшавии садонокҳо», «таснифи усули ҳосилшавии ҳамсадоҳо», «ҷараёнҳои фонетикӣ» ва ғ. мақоми парадигмаҳои низоми фонетикӣ-фонологиро дороанд ва номи ҳодисаву мафҳумҳои дохилии онҳо, парадигмаҳои минималии сатҳи мазкур (фонетикӣ-фонологӣ) маҳсуб меёбанд.

Ба парадигмаи минималии фонетикӣ-фонологӣ парадигмаи минималии зерин мисол шуда метавонад: *садоноки нешизабонӣ, садоноки байнизабонӣ, садоноки қатори омехта, садоноки индефферент, садоноки пасизабонӣ,*

садоноки лабӣ, садоноки ғайрилабӣ ва ғ. Истилоҳи «*таснифи овозҳои садонок*» яке аз истилоҳоти парадигмаи максималии низоми истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ буда, парадигмаҳои минималиро ба мисли *садоноки дароз, садоноки кӯтоҳ, садоноки устувор, садоноки ноустувор* шомил аст.

3.5.1. Муносибати парадигмавии фонетикӣ-фонологӣ ва хусусиятҳои он дар забонҳои муқоисашаванда

Фонетикаву фонологияи забонҳои мавриди таҳқиқи мо дорои робитаҳои парадигмавие мебошанд, ки бо маънову сохтори гуногун мавриди истифода қарор гирифта, омили ташаккули истилоҳоти соҳа гардидаанд. Таносуби номутаносибии парадигмавии онҳо зухури якхела нашоаст, ҷанбаи ифодаи забон ва ҷанбаи мундариҷаи забон намоён мегарданд.

«Дар ҷанбаи ифодаи забон номутаносибии парадигмавии воҳидҳои шаклие, ки як маъно ё мафҳумро ифода менамоянд, зиёданд. Маълум аст, ки чунин хусусият ба ҳодисаҳои ҳаммаъноӣ, дугонагӣ, гунанокӣ, ки ҳаммаъноии пурра ё ҷузъиро мефаҳмонанд, хос мебошад» [77, с. 97].

Дар низоми истилоҳшиносӣ барои низоми парадигмавии номутаносибии шакл ва маъно, асосан, дугонанокӣ ва гунанокӣ хос аст, зеро аъзоҳое, ки дар парадигмаи муродиф (синонимия) волеҳуранд, яке аз дигар бо гуногунӣ ва хусусиятҳои услубӣ фарқ мекунанд. Аз ин лиҳоз, синонимия бо воҳидҳои қабати луғавии забони умумихалқӣ низ алоқаманд мебошад.

Дар низоми истилоҳшиносӣ воҳиди асосии он - истилоҳот, сарфи назар аз он ки ба кадом ҷанба ва соҳаи он мансубанд, номҳои мафҳумҳои гуногуншакл фарқи услубӣ ва гуногунрангии муассириву эҳсосӣ надоранд: қатъи назар аз миқдори шаклӣ барои ифодаи як мафҳум хизмат мекунанд. Айнан як мафҳумро аз ҷиҳати услуб фарқ накардан хусусияти асосии дугонанокӣ ва гунанокӣ мебошад.

Дар номутаносибии парадигмавии низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забонҳои муқоисашаванда, асосан, ҳодисаҳои дугонанокӣ ва гунанокӣ мушоҳида мешаванд.

Ҳар ду ҳодиса як мафҳумро услубан бетафовут номгузорӣ менамоянд. Аз ин ҷиҳат ҳодисаҳои дугонанокӣ ва гунанокӣ тафовути ҷузъӣ надоранд. Вобаста ба ин шабоҳати дугонанокӣ ва гунанокӣ хусусияти хоси ҷанбаи мундариҷавии ифодаи забон мебошад. Дугонанокӣ ва гунанокӣ бо вучуди айнияти умумият аз якдигар фарқ низ доранд.

Тафовути бевоситаи дугонанокӣ, гунанокӣ аз ҷиҳати шакли ифодаҳои забонӣ, яъне хусусияти ҷабҳаҳои ифодакунандагии онҳо зоҳир мегардад: истилоҳоти дугонанокӣ аз ҷиҳати фонетикӣ дар моҳияти воҳидҳои забонии гуногуншакл мебошанд (масалан, садонокҳо // вокализмҳо, ҳамсадоҳо // консонантизмҳо). Гунанокӣ бошад, дар истилоҳоти ифодагари айнан як мафҳум ба назар мерасад, яъне ҷузъи асосӣ боқӣ монда, ҷузъи ёвар дигар мешавад, ба мисли: *оппозитсияи фонологӣ // оппозитсияи фонемаҳо*. Дар мисоли мазкур ҷузъи тобеъкунанда бетағйир монда, ҷузъи муайянкунанда (фонологӣ бо фонемаҳо) иваз гардидааст.

Дар низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ нисбат ба амали номутаносибии парадигмавии дугонанокӣ амали гунанокӣ ғаъолтар мебошад. Бо мақсади возеҳтар кардани масъала номутаносибии парадигмавии ба дугонанокӣ вобастаи низоми истилоҳоти фонетикӣ-фонологиро баррасӣ менамоем. Дар низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологӣ дар ҳар ду забон намудҳои зерини дугонанокӣ мавҷуданд:

а) парадигмаи яккалимагӣ - ҳамаи ҷузъҳои парадигма лексемаи одӣ мебошанд: *ибора // фраза, оҳанг // мелодика*;

б) парадигмаи калимаву иборагӣ – ҷузъи якум лексема, дуюмаш - ибора: *рекурсия // охири талаффуз, консонантизмҳо // овозҳои ҳамсадо, экскурсив // саршавии талаффуз*;

в) парадигмаи ибораву калимагӣ – ҷузъи аввал ибора, дигараш лексема (калима): *овозҳои ҳамсадо // консонантизмҳо, ҳолати миёна // видержка, вариантҳои фонема // аллофония*;

г) парадигмаи ибораву иборагӣ - ҳар ду истилоҳ дар қолаби ибора меояд (синтаксисӣ). Он дучузъа (*задаи дароз // задаи квантитативӣ, ҳолати*

экскурсив // саршавии талаффуз ва ғ.) ва сечузъа (задаи мусиқӣ // тон // задаи мелодикӣ, задаи динамикӣ // қувва // задаи экспираторӣ ва ғ.) мешавад. Як аъзои парадигмаи сечузъа лексема шуда меояд.

Оид ба муносибатҳои синтагмавии низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологӣ бояд қайд кард, ки «онҳо, асосан, дар шакли ибора омада, новобаста ба миқдори таркибашон як мафҳуми хоси сатҳи мазкурро номбар мекунанд ва чанбаи ифода аз чанбаи мундариҷаашон васеъ мегардад. Чунин ҳолати номутаносибии синтагмавӣ ба низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологӣ хос мебошад» [113, с. 36]. Истилоҳоти синтагмавии мазкур чунинанд: *аломати ғайрифонологии фонема // аломати фарқнакунандаи фонема, садоноки қатори омехта // садоноки индефферент, ҳамсадоҳои ҳалқӣ // ҳамсадоҳои фарингалӣ ва ғ.*

Дар сохти синтагматикии низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологӣ низ номутаносибии парадигмавӣ мавҷуд аст, ки чунин ҳолат, асосан, дар ҳолати гунаҳои онҳо равшану возеҳ намоён мегардад. Масалан, *аломати ғайрифонологии фонема // аломати фарқнакунандаи фонема, ҳолати шадиди (пурқувват) фонема // ҳолати мавриди фонема, ҳолати заифии фонема // мавриди заифии фонема ва ғ.*

Тафовути номбаркунандагӣ ва миқдории баъзе истилоҳоти мавриди баррасӣ аз истилоҳоти фонетикӣ-фонологии луғат ё сарчашмаҳои таълимӣ маълум мегардад. Омӯзиши муқоисавии бевоситаи тафсири чунин истилоҳоти дар асоси фарҳангномаву сарчашмаҳои илмӣ мавҷудаи ҳар ду забон ба манфиати кор хоҳад буд, зеро бархе аз истилоҳоти байналмилалӣ мазкур дар замони истиқлол ё ба нудрат расиданд ё камистеъмол шудаанд (интонатсия, пауза, диаграмма ва ғ.).

Дар низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ гоҳо гунаҳои номутаносибии парадигмавӣ низ вомехӯранд. Масалан, *бадалишавии оҳанг // бадалишавии овоз, кинестезияи нутқ // ҳаракати узвҳои нутқ, садонокҳо // овозҳои садонок, таркии // ҳамсадоҳои тарканда, ҳамсадоҳо // овозҳои ҳамсадо ва ғ.*

Бояд қайд кард, ки оид ба дугонанокиву гунанокии байналмилалӣ ва миллии истилоҳот андешаи ягона мавҷуд нест. Дар забоншиносии ўзбек , асосан, бар онанд, ки дар забони илм ҳар қадар истилоҳоти байналмилалӣ бештар бошад, ҳамон андоза дарки амиқи истилоҳот беҳтар мегардад. Дар забоншиносии тоҷик афзун будани истилоҳоти миллий ва дар мавриди зарурӣ ҷоиз будани дугонанокиву гунанокии онҳоро омили матлубшавии истилоҳоти илмӣ меҳисобанд.

Ба андешаи мо, бартарият додан ба истилоҳоти байналмилалӣ ҳалли масъаларо осон накарда, боиси мавҳум гардидани истилоҳот мегардад. Бинобар он, манфиати соҳибзабононро аввал доништан беҳтар аст, зеро дар мавриди зарурӣ мутахассис, муродиф, муодил, дугонаву гунаи байналмилалии истилоҳоти илмиро метавонад пайдо намояд. Бесабаб нест, ки аз солҳои 80-уми садаи ХХ дар байни забоншиносони тоҷик раванди бартарият додан ба истилоҳоти миллий қувват гирифт ва ҳоло дар таҳқиқоти илмӣ ба ҷанбаи миллии истилоҳот диққати ҷиддӣ дода мешавад. Масалан, дар тадқиқоти Т.Н. Хаскашев ба ҷойи истилоҳоти байналмилалии *ассимилятсия, диссимилятсия, редуксия, метатеза, диаре́за* ва ғ. муодилҳои тоҷикии онҳо тавсия дода шудааст. Масалан, ба ҷойи *ассимилятсия* *монандшавӣ*, ба ҷойи *диссимилятсия* *бадалшавӣ*, ба ҷойи *редуксия* *коҳиш*, ба ҷойи *метатеза* *ҷойивазкунӣ* ва ғ. ба кор рафтаанд [46, с.10-109].

Хуллас, низоми истилоҳшиносии ҳар як соҳаи забоншиносӣ оид ба хусусиятҳои мутаносибӣ ва номутаносибии ҷанбаҳои ифода ва мундариҷаи забон мавзӯи муҳраи илмӣ буда, арзандаи тадқиқотҳои амиқ аст.

3.5.2. Хусусиятҳои муносибатҳои парадигмавӣ ва синтагматикии байни воҳидҳои забон дар фонемаҳои садонок

Воҳидҳои забон қатъи назар аз сатҳу дараҷаи рушоди он бо воситае бо ҳам алоқаманд мешаванд. Асоситарин намуди чунин алоқамандӣ робитаи парадигмавӣ (муносибатҳои парадигмавӣ) ва синтагматикӣ (муносибатҳои синтагматикӣ) маҳсуб меёбанд.

Ҳар кадоме аз ин воситаҳо тибқи вижагиҳои худ ба муносибат бо воҳидҳои забон ворид мегарданд. Мафҳумҳои номбаршударо ба забоншиносӣ таълимоти Фердинанд де Соссюр ворид кардааст [177, с. 124]. Ӯ чунин навиштааст: «Ин мафҳумҳо ба ҳам алоқамандии ногуастаи доранд, зеро воҳидҳои забон ба як парадигмаи муайян мансубанд, ки дар доираи он амал мекунанд. Воҳидҳои забон таҳти таъсири синтагматика бо воҳидҳои дигари ҳамон сатҳ ҳамроҳ шуда, аз сатҳи забон ба сатҳи нутқ гузашта, вазифаи забонии худро иҷро мекунанд. Аз ин рӯ, дар низомии забон парадигма ва парадигматика нисбат ба синтагма ва синтагматика дар марҳилаи ибтидоӣ қарор доранд. Бо вучуди ин, ҳам парадигматика ва ҳам синтагматика ҳамчун падидаи лингвистӣ дар хотираи инсон вучуд доранд» [178, с. 136].

Асоси ташаккули гунаҳои гурӯҳи воҳидҳои бо ҳам вобастаи забонро аъзои омехта ташкил дода, омили ба вучуд омадани вариантҳои гуногуни стилоҳот шуда метавонад. Воҳидҳои дигар, ки онро маргинал меноманд, дар асоси аломатҳои монандиву умумӣ бо ҳам пайваست гашта, нисбат ба аломатҳои ғайр муносибати тазодӣ пайдо мекунад. Аломату нишонаи фарқкунандаи инвариант ва маргинал **асоси** робитаи баръакс маҳсуб меёбад.

«Аъзоҳои парадигма дар пайванди нутқи забони ўзбекӣ мавқеи муайяно ишғол намуда, бо ҳодисаи забонии дигари ба худ ҳамсатҳ пайваст мешаванд ва вазифаи забонии худро иҷро мекунанд ва ин чароёно синтагматика меноманд» [77, с. 97]. Фонемаи «**и**» аз лиҳози талаффуз дорои вижагиву нишонаҳои сахтиву нармӣ, дарозиву кӯтоҳӣ мебошад. Фонеаҳои дигаре, ки аз чунин нионаҳо орианд, радаи алоҳидаро ташкил медиҳанд. Масалан, фонеаҳои «**и-й**», ки бо ҳам умумияти зиёди талаффузӣ доранд, шомили вижагиҳои фарқкунандаи муқобили аломатҳои дарозиву кӯтоҳӣ низ буда, чун аломатҳои фарқкунандаи онҳо ба эътибор гирифта шудааст, ки он чун аломати асосӣ боиси падидаи қатори дигар мегардад.

Радае, ки муқобили фонемаи «**и**» чун воҳиди инвариантӣ ташаккул ёфтааст, парадигмаи ин фонема маҳсуб меёбад. Алоқамандии «**и**» ва «**ы**», ки дуумӣ дар забони русӣ бодарназардошти ҳусияти овоиаш “мягкий знак” ва

дар забони тоҷикӣ тоҷикӣ “аломати ҷудой” номида мешуд, дар забони русӣ бо вучуди “аломат” маҳсуб ёфтанах хусусияти фонмавӣ дошт. Дар забони тоҷикӣ тоҷикӣ бо истилоҳи аломати ҷудой” қабул гардида, воҳиди фонетикии сунъӣ буд ва баъди аз расмулхат баровардани он забони тоҷикӣ чизе бой надод. Ҳамин хусусият дар забони ӯзбекӣ низ ба назар мерасид ва баробари ба алифбои лотинӣ гузаштани Ҷумҳурии Ёзбекистон корбасти ин овоз низ аз байн рафт ва ба муносибати парадигмавии он низ ниёзе намонд. Парадигма ба туфайли умумияти воҳиди луғавӣ дар муносибати байни калимаҳои **коргар-бекор** мавҷуд аст. Парадигмаи мазкур ба умумияти калимаи «кор» дар вожаҳое асос ёфтааст, ки дар ташаккули ин парадигма иштирок менамояд, бинобар ин аъзои парадигма ҳисобида мешавад. Дарк намудани унсурҳои мушаххаси забонӣ, ки хоси қолабҳои «калима + ҷӣ», «кор + вандсозӣ» (*коргар-почта-трактор-миллат; коргар-коргар-бекор*) мебошанд, муносибати синтагматикии калима ё морфемаҳои вандӣ дар ин калимаҳо мебошад, ба мисли: *кор-ҷӣ* (*коргар*), *почта-ҷӣ*, *трактор-ҷӣ*, *миллат-ҷӣ*; *коргар*, *корӣ*, *бекор*. Дар ҷуфтҳое, аз қабилӣ *бинокорӣ-хонасозӣ*, *роҳ-кӯча*, *рӯ ба рӯ*, боз як хусусияти забонии ассотсиативӣ аз гуфтаҳои боло фарқ мекунад. Ҷузъҳои алоҳидаи ин ҷуфтҳо аз рӯйи сатҳи луғавии синонимияи семантикӣ ба муносибати парадигмавӣ ворид мегарданд. Масалан, вожаҳои **кардан** (корӣ), **сохтан** (созӣ) аз ҷиҳати маъно мутобиқан ба **бино** ва **хона** алоқамандӣ доранд.

Муқобилаҳои мушаххаси фонемаи «и», ки аломатҳои сахтию нармаӣ, дарозиву кӯтоҳӣ доранд, ба туфайли муносибати синтагматикӣ ба вучуд омадаанд. Муносибати синтагматикии фонемаи «и» ба туфайли ҳамроҳ шудани вариантҳои овози фонемаҳои дигар дар ҷараёни нутқи он содир мешавад. Масалан: *биқин* (*би*-дароз, *қин*-кӯтоҳ), *йигин* (*йи* –дароз ва нарма, *гин*-кӯтоҳ ва сахт). Дар таркиби ин калимаҳо фонемаи «и» ба фонемаҳои дигар ҳамроҳ шудааст, вариантҳои мушаххаси он ба туфайли ҳамон ҳамроҳшавӣ-синтагматика ба вучуд омадааст: *б-и-қ-и-н*, *й-и-г-и-н*, *г-и-р-г-и-р*. «Аз табиати маводди ашёвии забон маълум мегардад, ки парадигма ба маҷмуи ҳодисаҳои забонии якчанд муқобилаи байни ҳам вобаста мебошад, синтагматика,

хамроҳшавии яке аз воҳидҳои забони муқобилест вобаста ба воҳиди забони ба худ монанд» [108, с. 96]. Барои ҳамин, парадигматика дар тавсифи муносибати воҳидҳои забонӣ, ки яке ба ҷойи дигаре омада метавонад, қарор дорад.

Дар мисоли парадигматика ва синтагматикаи фонемаи «и» (*ī*) хусусияти ҳамнишинии овозхоро дар муносибати байни калимаҳо таъмин кардааст: «*ишчӣ-почтачӣ-тракторчӣ-миллатчӣ*». Дар ин чор калимаи гуногунмаъно пасванди *-чӣ* муносибати ассотсиативӣ зоҳир намуда, як вазифаро иҷро намудааст. Ин робитаи забонӣ дар муносибати парадигмавии маҳсулҳои сунъӣ бо қолаби «*uzak + -ch1*» ба амал омадааст, ки ин гурӯҳи забониро парадигмаи калимасозӣ меноманд.

Аз мисолҳои мазкур маълум мегардад, ки муносибатҳои парадигмавӣ муносибати ҷойивазкунии воҳидҳои забонӣ дар маҷмӯи муштарақ мебошад. Дар ҷуфтҳои типӣ *бор-дор-зор // бош-қош-тош, бар-бор-бӯр // бор-бӯр-бер, ба-бо-бе-бу-би // ор-оз-оч-оқ* пайвастшавии бевоситаи аъзоҳои ҳамин ҷуфтҳо хусусияти дигари ассотсиативиро касб кардааст: Дар забони тоҷикӣ фонемаҳои б-д-з пешмавқеъ дар сегонаи дуум фонемаҳои а-о-ӯ байнмавқеъ, дар сегонаи сеюм а-е-о-у-и пасмавқеанд. Ҳамаи онҳо бо ҷузъҳои дигар ҳаммавқеъ, дар забони ўзбекӣ дар ҷуфти аввал фонемаҳои б-қ-т пешмавқеъ, дар ҷуфти дуум фонемаҳои о-ӯ-э дар тартиби байнмавқеъ, дар ҷуфти сеюм фонемаҳои р-з-ч-к дар тартиби пасмавқеъ ҳаммавқеъ шуда омадаанд ва ин ҳаммавқеъ (ҳаммуносибатӣ) алоқаи парадигмавии фонемаҳои мазкурро ба вуҷуд овардааст. Барои ҳамин муносибатҳои парадигмавии ҷуфтҳои мазкур дар ҳама ҳодисаи забон дар байни ду ё бештар воҳидҳои забони ўзбекӣ зӯҳур мекунанд. Ин воҳидҳо ба сифати вариантҳои гуногуни айни як маҷмӯи забон вазифаи муштаракро иҷро мекунанд. Аъзоҳое, ки дар таркиби ҷуфтҳои парадигмавӣ мавҷуданд, аз ҷиҳати забонӣ гунаҳои мушаххаси тобеи воҳиди лингвистии гунасос ба ҳисоб мераванд. Аъзои гунадор ба сифати воҳиди забонӣ шакли аъзои гунаи парадигмаро муайян мекунанд: *китоб-китобам-китобро // китоб-*

китобим-китобни, бекитоб-китобӣ-китобҳо // китобсиз-китобий-китоблар. Гурӯҳи мазкур парадигмаи падежии калимаи **китоб** мебошад.

Дар парадигмаи мазкур вожаҳои дигар нисбат ба калимаи **китоб** аъзоҳои гунанок ба ҳисоб мераванд; шакли «китоб» бошад, нисбат ба муқобилаҳои худ ҳамчун ҷузъи гунасос маҳсуб меёбад. Ҳамин муҳим аст, ки ин парадигма аломатҳои аъзои гунавӣ ва гунасозиро дар худ инъикос кардааст. Ҳамчунин дар боло оид ба хусусиятҳои маъноии парадигмавии фонемаи «и» (ӣ) сухан рафта буд. Бинобар ин, фонемаи «и»(ӣ) дар қатори парадигмаҳои ҳамин фонема ба сифати ҷузъи гунасос ва аъзои гунанок иштирок кардааст.

Хусусияти далелҳои дар мисолҳо овардашуда ҳаминро тақозо менамояд, ки дар ҳар як забон, аз ҷумла дар забони ўзбекӣ низ воҳидҳои забонӣ дар парадигма ё маҷмуи муайян амалӣ мешаванд.

Мувофиқи қонунияти равияи якхаттаи забон дар порчаи муайяни нутқ яке аз парадигмаҳои муайян ба сифати ҷузъҳои ҳамин парадигма иштирок мекунад. Ҳодисаҳое, ки ба гурӯҳи лингвистии муайяни забон ё худ парадигма тааллуқ доранд, дар намуди воҳиди забонии абстракт фонема, морфема, лексема, глоссема мебошанд.

«Ба шакли мушаххас даромадани воҳидҳои мазкури дар мазмуни воҳиди абстрактӣ тасаввуршаванда, масалан, аз фонемаи умумӣ ба овози мушаххас аз морфемаи умумӣ ба морфемаи мушаххас, аз лексема ё глоссема ба калимаи мушаххас гузаштан таҷдид ё ки татбиқи воҳидҳои забонии маҷозӣ (виртуалӣ) ном дорад» [77, с. 97].

Таҷдиди воҳидҳои мафҳуми забон – ҷараёни ба воҳиди забонӣ табдил ёфтани нутқ, яъне татбиқи он дар зери таъсири синтагматика сурат мегирад. Ин бошад, робитаи лингвистии мафҳумҳои парадигматика ва синтагматикаро нишон медиҳад, чунки парадигматика ва синтагматика бо дихотомияи забон ва нутқ алоқаманд буда, асоси мантиқии онҳоро ташкил медиҳанд. Аммо ин чунин маъно надорад, ки забон ва низоми он парадигматика, нутқ ва низоми онро танҳо синтагматика ташкил медиҳад. Инчунин дар як намуди нутқ хусусиятҳое, ки ба парадигматика ва синтагматика тааллуқ доранд, муттаҳид мешаванд.

Тавре ки аъзоҳои парадигма дар порчаи нутқ хусусияти синтагматикиро мегиранд, ба воҳиди синтагматикӣ мубаддал мешаванд, имкониятҳои синтагматикӣ низ ба парадигматика таъсир мерасонанд, доираи амали онро васеъ меkunанд ва дар соҳаи забон имкониятҳои нав ба нави парадигмавӣ ба вучуд меоянд. Масалан, дар нутқи адабии забони тоҷикӣ ва ӯзбекии давраи истиқлол калимаҳои *ҳудуд*, *ноҳия* ва ғ. истифода мешаванд. Калимаҳои номбурда дар лексикаи ин забонҳо таърихан ҳам вучуд дошта, дар давраи шуравӣ ба сифати воҳидҳои луғавии архаистӣ камистеъмол гардиданд (Дар натиҷаи камистеъмол шудан ва мубаддал шудан ба воҳидҳои луғавии архаистӣ ба имкониятҳои парадигмавии ба мисли *ҳудуд-территория*, *ноҳия-район-туман*, *котиб-секретар* муваққатан маҳдудият гузошта шуда буд). Дар нутқи адабии давраи истиқлол калимаҳои монанди *ҳудуд* ва *ноҳия* бо тақозои ҷаҳонбинии давраи нав ба сифати навроҷаҳои маъноӣ боз ба истеъмол ворид шуданд. Дар натиҷа дар лексикаи давраи минбаъда қаторҳои парадигмавии *ҳудуд-территория*, *ноҳия-район*, *туман-район*, *котиб-секретар* боз эҳё гардиданд. Ҳамчунин, ҳар кадом мафҳуми нав ба сифати номи нав, истилоҳи нав, аввал дар нутқ (синтагматика) ба вучуд меояд. Навроҷае (ном) бо ягон воҳиди муқобил дар забон ё имконияти парадигмавии навро ба вучуд меорад, ё имконияти парадигмавии мавҷударо ба сифати аъзои муқобили нав васеъ менамояд.

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки дар муносибати забон ва нутқ чӣ гуна робитаи мантикӣ мавҷуд бошад, дар муносибати мафҳумҳои парадигматика ва синтагматика низ чунин робитаи мантиқии қонунӣ амал мекунад, чунки ҳуди мафҳуми нутқ ба туфайли амалишавии муносибатҳои синтагматикии иқтидори низоми забон ҳосил мешавад. «Агар низоми забон дар як ҳолати яклухти бутун ба ҷанбаҳои парадигмавӣ ва синтагматикӣ соҳиб бошад, нутқ ба ҷанбаи синтагматикии пурқуввати муносибатҳои парадигмавии низоми забон тааллуқ дорад» [77, с. 32].

Фарқи синтагматика ё худ муносибатҳои синтагматикӣ аз парадигматика ё худ муносибатҳои парадигмавӣ боз дар он аст, ки муносибатҳои синтагматикӣ

аз нуқтаи назари инъикоси вобастагии муайяни воҳидҳои мушаххаси забон ба нутқ воситаи зарурӣ маҳсуб меёбад.

Ғайр аз ин, агар муносибати парадигмавӣ ё парадигматика муносибати навъи *ё-ё (ё-ёо)* бошад, ки дар асоси ҷудошавии мантиқӣ ба амал меояд, пас муносибатҳои синтагматикӣ ё синтагматика муносибати лингвистии типикӣ мебошад, ки дар асоси пайванди мантиқӣ қарор дорад. Ҷузъҳои мансуби як парадигма ҷиҳатҳои монанд ва фарқкунанда доранд. Парадигма ва мавҷудияти он бо ҳамин ду хусусият муайян карда мешавад. Аломатҳои фарқкунандаи аъзоҳои парадигма вазифаи асосии он мавқеи ҳамин парадигмаро муайян менамояд.

Барои амали мустақили аъзоҳои парадигма мавҷуд будани аломатҳои фарқкунанда зарур аст. Ду ва ё зиёда унсурҳои забонӣ, ки дар асоси баъзе шабоҳату умумиятҳо муттаҳид шуда, аз рӯйи хусусияти мухталиф ба ҳам муҳолифанд, бо талаби муошират метавонанд ҷойи ҳамдигарро иваз кунанд, муносибати зиддиятноки забонӣ-мантиқӣ пайдо намоянд. Масалан, калимаҳои *чун коргар, ҳамсинф, боғбон, ҳоким* метавонанд дар доираи як парадигма якҷоя шаванд. Аломати забонии муштаракӣ калимаҳои мазкур, ки дар доираи як парадигма муттаҳид мешаванд, воҳидҳои луғавӣ ифодакунандаи маънои шахс мебошад. Ҳамзамон, ҳар як узви ин парадигма баъзе фарқи забонӣ ҳам дорад. Дар ин парадигма муносибати монандии аъзоҳои парадигмаи мазкур аз он бо ҳаммаъноии вандҳои калимасозашон тавсиф мегардад. Илова бар ин, бо ин парадигма дарк кардани мавҷудияти парадигмаи дигаре, ки дар забони тоҷикӣ аз пасвандҳои **-каш, -гар, -чӣ, -боз, -дор** ва дар забони ўзбекӣ аз **-каш, -чи, -дош, -боз, -дор** иборат аст, душвор нест. Ҳамин тариқ, дар гурӯҳи лингвистие, ки калимаҳои *меҳнаткаш/меҳнаткаш, ҳамсинф/ҳамсинф, синфдош, боғбон, кабу́тар/кафтар, ҳукмрон/хукмрон* дар шакли ҷида омадаанд, парадигмаҳои хоси ду сатҳи гуногуни забон ба ҳам даромехтаанд ва ифодаи синкретӣ доранд: 1) парадигмаи хоси сатҳи луғавӣ-семантикӣ (умумияти калимаҳо аз рӯйи аломати шахсият); 2) парадигмаи хоси сатҳи морфема (аз рӯйи аломати маъно ва вазифаи пасвандҳои калимасоз). Сабаби имкони амалӣ шудани муносибати

парадигмавии ду сатҳи гуногуни забон дар он аст, ки барои иштироки ду ва ё зиёда унсури забон дар нақшаҳои моддии субстансионалӣ ё маъноӣ (семантикӣ)-и аъзоҳои парадигмавӣ муодили муайяни забонӣ муҳим аст. Дар ин гурӯҳи калимаҳо аъзои ҳар ду парадигма хусусиятҳои мухталиф ва монанд доранд. Дар муносибатҳои парадигмавии қатори *меҳнаткаш-коргар-ҳамкурс-боғбон-кабӯтарбоз-ҳукмдор* хусусияти дигар низ ба назар мерасад. Дар парадигмаи ин гурӯҳи калимаҳо морфемаҳо (асосҳо)-и *меҳнат-*, *кор-*, *курс-*, *кабӯтар-*, *боғ-*, *ҳукм*, алаҳусус қисмҳои онҳоро дар доираи як парадигма якҷоя кардан душвор аст (унсурҳои *кор-*, *меҳнат-* аз ин истисно). Маълум мегардад, ки новобаста ба сатҳи забон воҳидҳои забонӣ ба тариқи ассотсиативӣ пайвастшуда хусусиятҳои муштарак ва фарқкунандаи забонӣ доранд, ки барои мавҷудияти парадигма муҳим мебошанд. Ҳамчунин воҳиди муайяни забонӣ метавонад дар якҷанд парадигма ҳамчун аъзои алтернативӣ ширкат варзад. Иттиҳоди воҳидҳои забон дар дохили парадигма бо мавқеи бархӯрди ин воҳидҳо муайян карда мешавад. Ин мавқеъ ба синтагматика тааллуқ дошта, дар ихтиёри он мебошад. Шумораи воҳидҳои забонӣ, ки дар як мавқеъ қарор доранд, бо шумораи аъзои парадигма, ки ба онҳо мансубанд, мутаносиб аст. Масалан, дар қатори ҳаммаъноии (синонимия) аъзоҳои он (воҳидҳои синонимӣ), ки дар муносибати парадигмавӣ қарор доранд, чӣ қадар бештар бошанд, шумораи унсурҳои ба ҳам бархӯранда низ ҳамон қадар бештар ва парадигмаҳои ҷудошаванда ҳам ба ҳамон дараҷа васеъ мешаванд. Сарҳади мавқеъ ҳар қадар фарох бошад, шумораи унсурҳои забоншиносии баҳамбархӯрда ҳамон қадар кам мешавад.

Пайвасти парадигмавии унсурҳои забон дар вазъияти гуногун сурат мегирад. Ин вазъият ифодагари хусусияти дигар мебошад. «Воҳидҳои забоне, ки гузаштҳои парадигмавии дигарро ташкил карда наметавонанд, дар доираи парадигмаҳои максималӣ пайваст мешаванд. Парадигмаҳои максималӣ (калон) аз зерпарадигмаҳо ва парадигмаҳои боз ҳам хурд (минималӣ) сохта мешаванд. Парадигмаҳои минималӣ ба таркиби парадигмаҳои нисбатан калонтар ворид мешаванд. Барои ҳамин ҳар гуна парадигмаи калон маҷмуи ҳосилаи

зерпарадигмаҳо ба шумор меравад» [213, с. 256]. Ин гуна хусусият шартӣ сеюми низоми забон буда, бо мафҳумҳои марҳила ва муносибатҳои марҳилавӣ алоқаманданд.

Ин ҳама шаҳодати он аст, ки низоми забон сохтори мураккабе буда, парадигма ва муносибатҳои парадигмавӣ, синтагматика ва муносибатҳои синтагматикӣ, марҳала ва муносибатҳои марҳалавино шомил аст. Ин қазия дар таҷрибаи гуногуни тамоми сатҳҳои забон аён мешавад. «Агар ба сатҳи фонемаҳои забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ назар афканем, хусусияти парадигмаи максималиеро мебинем, ки аз шаш овоз иборатанд: *и, у, ў, э, а, о*» [153, с. 32].

«Асоси муҳолифати ин парадигмаҳо дар ташаккули фонемаҳо ҳаракати уфуқӣ ва амудии забон, иштироки лабҳо ба назар мерасад. Ин хусусиятҳо дар ташаккули фонемаҳои садонок парадигмаҳои андозаи миёна мебошанд, ки дар забоншиносии ӯзбек бо истилоҳоти **садоноки қатори қафо** – садоноки сафи аввал (якум); садоноки васеъ – садоноки васеи миёна - садоноки танг (дуюм); ба парадигмаҳои хурдӣ, ба монанди садоноки лабӣ-садоноки ғайрилабӣ (сеюм) ифода шудаанд» [77, с. 33]. Ин парадигмаҳои хурд низ боз ба зерпарадигмаҳо ҷудо мешаванд. Масалан, парадигмаи садонокҳои қатори пеш: *и, э*; садоноки қатори омехта: *ў, а*; садонокҳои қатори қафо: *у, о*; парадигмаи садонокҳои бардошти боло: *у, и*; парадигмаи садонокҳои бардошти миёна: *э, ў*; парадигмаи садонокҳои васеъ: *а, о*; парадигмаи фонемаҳои садоноки лабӣ: *о, у, ў*; парадигмаи фонемаҳои садоноки ғайрилабӣ: *э, а, и*. Доираи амали парадигмавии фонемаҳои садонок танҳо аз ҳаминҳо иборат нест. Ҳар як садонок вобаста ба хусусиятҳои овоиаш дар радаи муайян ҷойгир шуда, тибқи сахтиву нармӣ, дарозиву кӯтоҳиаш дар ташаккули низоми фонемаҳои садонок ширкат мекунад.

Робитаҳои парадигмавию синтагматикӣ омилҳои муҳими сохтори забонанд. Робитаҳои парадигмавӣ алоқаи воҳидҳои забониро то дар сатҳи нутқ ва робитаҳои синтагматикӣ онро дар маҷмуи забон дар бар мегирад.

Воҳидҳои забон ба тӯфайли мавҷудияти ин ду муносибат ва робитаи мутақобилаи онҳо қобилияти ифодакунии маъноро доранд. Падидаҳои

парадигматика ва синтагматика новобаста ба он ки бо ҳам алоқаманданд, аз якдигар фарқ мекунанд.

Парадигматика бо воҳидҳои номбаркунанда (ба маънои васеъ), синтагматика бо воҳидҳои иртиботии забон сарувор дорад. Аз ин ҷост, ки парадигматика ҳодисаи забонӣ, синтагматика ҳодисаи нутқ мебошад.

Далелҳои дар боло овардашуда исбот мекунанд, ки парадигматика метавонад бо падидаҳои нутқ ва синтагматика бо падидаҳои лингвистӣ кор кунад. Хусусан, ворид шудани мафҳуми парадигматика ба соҳаи падидаҳои сатҳи синтаксисӣ, нақшаҳои парадигматика ва синтагматикаро зич ба ҳам пайваст намуда, хусусиятҳои фарқкунандаи онҳоро маҳдуд кард.

Доираи мафҳумҳои парадигматика ва синтагматика хеле густурда буда, онҳо тамоми сатҳҳои низомии забонро фаро мегиранд. Гарчанде ки мафҳумҳои парадигматика ва синтагматика дар ҳама сатҳ хусусиятҳои муштарак доранд, онҳо бояд барои ҳар як сатҳ алоҳида омӯхта шаванд. Омӯзиши ин падидаҳо муҳиму саривақтӣ буда, яке аз масъалаҳои мубрами забоншиносии муосир маҳсуб меёбад.

Ҷадвали № 3.

Аъзои дуум аъзои якум	Э	А	Ӯ	У	О
И	сир:сер шир:шер	сир:сар бист:баст	шир:шӯр дил:дӯл	пир:пуд дид:дуд	тир:тор бим:бом
Э		бед:бад сер:сад	шер:шӯр рез:рӯз	хеш:хуш бед:буд	бед:бод дер:дор
А				бар:бур пар:пур	бад:бод бар:бор
Ӯ				хӯрд:хурд гӯл:гул	сӯз:соз тӯр:тор

		Лабӣ		Э	Дароз-кӯтоҳ	$и_1 - и_2$	
					Сахт-мулоим	$э_1 - э_2$	
				А	Дароз-кӯтоҳ	$э_1 - э_2$	
					Сахт-мулоим	$а_1 - а_2$	
				О	Дароз-кӯтоҳ	$а1 - а2$	
	О		Сахт-мулоим		$о_1 - о_2$		
			Дароз-кӯтоҳ		$о_1 - о_2$		
	У		Сахт-мулоим		$У_1 - у_2$		
			Дароз-кӯтоҳ		$У_1 - у_2$		
	Ӯ		Сахт-мулоим		$ӯ_1 - ӯ_2$		
			Дароз-кӯтоҳ		$ӯ_1 - ӯ_2$		

3.6. Муносибатҳои фонетикӣ-фонологии низоми истилоҳшиносӣ ва хусусиятҳои онҳо

Истилоҳот (терминология) аз лиҳози доираи истеъмол нисбат ба лексикаи умумихалқӣ фарқ мекунад, вале аз ҷиҳати ифодаву мундариҷа фарқи зиёд надорад. Ин хусусияти изоморфиро дар истилоҳоти забоншиносӣ, хусусан, дар низоми истилоҳоти фонетикӣ ва фонологӣ низ вохӯрдан мумкин аст. Чунончи, низоми истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ низ ба мисли воҳидҳои луғавии умумихалқӣ аз мафҳумҳои гипонимҳо, эквонимҳо, партонимҳо ва градуонимҳо, ки асоси денотативии гуногун доранд, таркиб меёбад.

Дар низоми истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ мафҳуми **фонетика** мақоми **супергиперонимро** дошта, соҳаҳои он ба мисли *фонетикаи умумӣ*, *фонетикаи таърихӣ*, *фонетикаи қиёсӣ*, *фонетикаи тасвирӣ*, *фонетикаи озмоишӣ* гипоним маҳсуб меёбанд. Дар забоншиносии тоҷик мафҳуми **фонетика** нисбат ба **гипонимҳо**: *фонетикаи умумӣ*, *фонетикаи таърихӣ*, *фонетикаи таҷрибавӣ* (*фонетикаи эксперименталӣ*), *фонетикаи баёнӣ* низ мақоми **супергипонимро** дорад. «Калимаҳое, дар лексикаи умумихалқӣ аз ҷиҳати маъно ба воҳидҳои дигари луғавӣ тобеъ мебошанд, илман гипонимҳо ном доранд. Дар низоми

истилоҳот бошад, номи мафҳуме, ки вазифаи маъноии **мафҳуми** муайяноро васеъ мегардонад, **гипоним** маҳсуб мешавад»[213, с.64]. Масалан, истилоҳи **низоми садонокҳо** чун номи **мафҳуми** фонетикӣ дар доираи васеъ **гипероним** ба шумор равад. Мафҳумҳои гуногуни гиперонимӣ дар илми забоншиносӣ бо истилоҳи **гипоним** муаррифӣ шудааст. Дар чунин маврид гипоним (аслан хипоним) ифодаи номи умумии гипоним мешавад.

Бояд гуфт, ки дар низоми истилоҳот номи истилоҳи вожаи ифодагари фаромаъно гипоним маҳсуб меёбад. Масалан, истилоҳи **низоми садонокҳо (вокализм)** ҳамчун номи мафҳуми фонетикӣ васеъ **гипероними садонокҳои а, и, о, у, ё, э** маҳсуб меёбад. Муносибатҳои гиперо-гипонимикӣ дар байни тамоми истилоҳоте, ки мафҳумҳои сатҳи фонетикӣ-фонологиро номбар менамоянд, вуҷуд доранд.

Дар забоншиносии ўзбек истилоҳи **таркиби овоз** ҳамчун гипероним истилоҳоти гипонимии *овози нутқ, ҷиҳати акустикӣ овози нутқ, ҷиҳати физиологӣ овози нутқ, артикулятсияи овози нутқ (аз ҷиҳати талаффуз), ҷиҳати лингвистӣ овози нутқ*ро дарбар мегирад. Айнан чунин хусусиятро дар тамоми ҷабҳаҳои сатҳи фонетикӣ-фонологӣ забоншиносии тоҷик низ дидан мумкин аст. Масалан, истилоҳоти **ҳичо, зада, монандшавӣ (ассимилятсия), бадалишавӣ (диссимилятсия), ҷойивазкунӣ (метатеза)** гипонимҳое маҳсуб меёбанд, ки дар доираи гипероними **овозҳои ҷараёни нутқ** қарор доранд [19, с.108]. Истилоҳи **монандшавӣ (ассимилятсия)** низ ҳамчун истилоҳи гиперонимӣ мафҳумҳои *монандшавии прогрессивӣ (рост), монандшавии регрессивӣ (баръакс), монандшавии комил, монандшавии ҷузъиро* ба вуҷуд овардааст [22, с. 22].

«Истилоҳи **эквоним** низ бо истилоҳи гипоним робита дошта, воҳидҳоеро дар бар мегирад, ки аз ҷиҳати маънову вазифа шабеҳанд. Дар забони умумихалқӣ ҳар як воҳиди луғавӣ, ки моҳияти эквонимӣ дорад, аз воҳидҳои дигари луғавӣ ҳаммавқеи худ аз рӯи денотати инъикосёфтааш фарқ мекунад» [21, с. 23]. Дар низоми истилоҳшиносӣ мафҳумҳое, ки эквонимҳои хоси гипонимиро ифода менамоянд, аз рӯи баъзе хусусиятҳои назарраси ҳамин

мафҳумҳо фарқ мекунанд. Масалан, истилоҳи **овози нутқ** мафҳуми воҳиди хурдтарини чузъии нутқро ифода менамояд. Ин истилоҳ ҳамчун истилоҳи гиперонимӣ ба монанди **овози садонок** ва **овози ҳамсадо** истилоҳоти гипонимиҳо ба худ тобеъ менамояд. Дар асл ҳам **садонок** ва ҳам **ҳамсадо** овози нутқанд. *Овози нутқ*, дар навбати худ, гипоними *овоз* маҳсуб меёбад, зеро як намуди овоз мебошад. Гипероними *овоз* гипоними **фонетика** аст, чунки фонетика мафҳуми аз он фарогиртар мебошад. Мафҳуми **овоз**, ки ин истилоҳро ифода менамояд, ҳосил гардидани онҳоро аз рӯйи хусусияти иштирок кардан ва ё накардани садо (овоз) аз ҳам чудо мекунад. Ин фарқ ба сифати асоси зиддият (оппозитсия)-и истилоҳоти **овози садонок ва ҳамсадо** хизмат менамояд. Фарқе, ки дар байни истилоҳоти **овози садонок** ва **овози ҳамсадо** ифода меёбад, мизони асосиест, ки моҳияти эквонимии ин ду истилоҳро муайян менамояд.

Чунин вижагӣ ба мафҳумҳои **овозҳои (фонемаҳои) садонок, овозҳои (фонемаҳои) ҳамсадо**, ки ҳамчун гипоним ба истилоҳи **овозҳои нутқ** тобеъ мешаванд, хос мебошад, яъне ин ду истилоҳ нисбат ба истилоҳи гиперонимии **овозҳои нутқ** гипоним маҳсуб мешавад, нисбат ба ҳамдигар **ЭКВОНИМ** мебошад. Дар доираи як истилоҳ ба ҳам омадани гипонимҳо бо эквонимҳо, яъне дучор омадани онҳо дар сатҳи фонетикии забони тоҷикӣ - дар истилоҳи **монандшавӣ** низ дида мешавад. Ба истилоҳи мазкур мафҳумҳои **монандшавии пурра, монандшавии нопурра, монандшавии прогрессивӣ, монандшавии регрессивӣ** дар мақоми гипонимҳо тобеъ мегардад ва айнан дар ҳамин парадигма дар муносибати истилоҳоти гипонимии **монандшавии пурра ва монандшавии нопурра** ва ҳам дар муносибати мафҳумҳои гипонимии **монандшавии прогрессивӣ ва монандшавии регрессивӣ** хусусияти эквонимӣ мавҷуд аст, яъне **монандшавии пурра ва монандшавии нопурра; монандшавии прогрессивӣ ва монандшавии регрессивӣ** дар доираи истилоҳи **ассимилятсия** ҳам гипоним, ҳам эквоним мебошанд. Ҳам гипоним, ҳам эквоним маҳсуб ёфтани як истилоҳ ба истилоҳоти **садонокҳои лабӣ** ва **садонокҳои ғайрилабӣ** низ хос аст. Ин истилоҳот нисбат ба истилоҳи хоси гиперонимии **садонокҳои аз ҷиҳати лабӣ** ҳам гипоним, ҳам эквоним ба ҳисоб меравад. Дар доираи истилоҳи

гиперонимии **дарачаи бардошти забон** дар муносибати мафҳумҳои аз ҷиҳати функционалӣ-семантикӣ тобеи он - *садонокҳои бардошти боло, садонокҳои бардошти поён* илова ба вижагиҳои гипонимӣ, эквонимӣ хусусияти градуонимӣ низ мушоҳида мешаванд.

Дар доираи як истилоҳ ифода ёфтани хусусиятҳои гипонимӣ, эквонимӣ ва градуонимӣ дар муносибати мафҳумҳои ба **садонокҳои бардошти забон** тобешаванда, ба монанди *садонокҳои ҳаракати уфуқӣ, садонокҳои уфуқии забон; садонокҳои қатори пеш, садонокҳои қатори миёна, садонокҳои қатори ақиб* низ дида мешавад.

«Дар доираи истилоҳшиносӣ дар як вақт вобаста ба мавқеъ хусусиятҳои функционалӣ-семантикии ба монанди хусусияти *гипероним, гипоним, эквоним, партоним, градуоним* доштани як истилоҳ синкретизми амалӣ-семантикӣ номида мешавад» [77, с. 35]. Дар ин маврид мо танҳо дар доираи як истилоҳ ба таври синхронӣ-синкретӣ ифода гардидани мафҳумҳои *гипонимӣ* ва *эквонимиро* баррасӣ намудем.

Дар низоми истилоҳотшиносӣ хусусиятҳои синкретизми функционалӣ-семантикӣ, алалхусус, дар сатҳи фонетикӣ-фонологӣ, намудҳои амалкунандаи *гипонимӣ* ва *партонимӣ, холонимӣ* ва *меронимӣ* низ мавҷуд буда, мавзуи мазкур дар мавриди алоҳида баррасӣ карда мешавад.

3.7. Хусусиятҳои гиперо-гипонимӣ ва эквонимии истилоҳот

Маълум мешавад, ки воҳидҳои лексикӣ дар гурӯҳи муайяни сохтори луғавӣ-маъноӣ метавонанд маънои муқобил ва ғайримуқобилро доро гарданд. Ҳар як зергурӯҳи сохтори луғавӣ-маъноӣ хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир намуда, ба маънои ғайримуқобил дучор гардида, омили муродифшавии онҳо мешавад. Дар зергурӯҳи дигари сохтор асоси денотативии воҳидҳои лексикии зидмаъно гуногун аст. Ба зергурӯҳҳои луғавӣ-маъноӣ гипонимҳо, эквонимҳо, партонимҳо, градуонимҳо ва ғ. дохил мешаванд.

Сохторҳои луғавӣ-маъноие, ки аз гипоним, эквоним, партоним ва градуоним ташкил ёфтаанд, ба сохторҳои луғавӣ-маъноие, ки аз муродиф ва гуна, зидмаъно ва конверсивҳо ташкил ёфтаанд, шабоҳат доранд. Чунин

шабоҳат аз чихати вазифавӣ-маъноӣ тавсиф мешавад. Барои дақиқтар ва дуруст тасаввур кардани онҳо ҳар кадомро алоҳида баррасӣ намудан зарур аст.

Истилоҳоти гипонимӣ. Дар забоншиносии тоҷик истилоҳоти гипоним ва эквоним камистеъмоланд. Дар «ФИЗ» истилоҳи гипоним ҷой дода нашудааст, вале ҳодисаи гипонимия чунин тафсир ёфтааст: «Гипонимия (аз юн. *h1po* - зер ва *онута-ном*)-яке аз муносибатҳои асосии парадигмавии майдони семантикист, ки зинаҳои тобеияти унсурҳои онро муносибатҳои чинсу намуд ташкил медиҳанд» [213, с. 64], яъне ифода намудани мафҳум ва предметҳои ҳамчинсу ҳамнамудро гипонимия меноманд. Масалан, зери мафҳуми фонетика ифода намудани тамоми навъҳои гипонимия аст ва фонетика гипоними фонетикаи умумӣ, таърихӣ, таҷрибавӣ ва ғ. мебошад, ки мисолашро дар боло دیدем. Дар фарҳанги мазкур вожаи эквоним умуман ҷой дода нашудааст. Дар забоншиносии ўзбек қорбасти ин истилоҳот бартарӣ дорад.

Вақте ки суҳан дар бораи номгузории мафҳумҳои забонии истилоҳи **монандшавӣ** меравад, ин истилоҳ ҳамчун гипероним **монандшавии прогрессивӣ** (*рост*), **монандшавии регрессивӣ** (*чан*), **монандшавии пурра**, **монандшавии нопурра**, **монандшавии иртиботӣ**, **монандшавии фосилавӣ** (*дистантӣ*) барин истилоҳоти гипонимиро инъикос менамояд.

Дар доираи истилоҳи «**низоми садонокҳо**» (вокализмҳо), ки мақоми истилоҳи гиперонимро дорад, истилоҳоти зерин гипоними он ба ҳисоб мераванд: *садонокҳои бардошти боло*, *садонокҳои бардошти миёна*, *садонокҳои бардошти поён*, *дарозии садонокҳо*, *мубодилаи садонокҳо* // *мубодилаи фонемаҳои садонок*, *афзоиши садонокҳо* // *афзоиши фонемаҳои садонок*, *афтидани садонокҳо* // *афтидани фонемаҳои садонок*, *гармонияи садонокҳо* // *гармонияи фонемаҳои садонок*, *ҳамоҳангии лабҳо*, *дар як калима пайдарпай омадани садонокҳо* ва ғ.

Айнан ҳамин парадигмаи истилоҳоти гипонимӣ дар низоми овозҳои ҳамсадои забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ вучуд дорад. Чунин парадигма ба истилоҳи гиперонимии «**низоми ҳамсадоҳо**» (консонантизмҳо) низ дахл дошта, истилоҳоти зерин ба мақоми гипонимии он соҳиб мешаванд: *ҳамсадоҳои лабӣ*,

ҳамсадоҳои *пеишизабонӣ*, ҳамсадоҳои *миёнизабонӣ*, ҳамсадоҳои *пасизабонӣ*, ҳамсадоҳои *пасизабони* *чуқур*, ҳамсадоҳои *халқӣ*; *мубодилаи* ҳамсадоҳо // *мубодилаи* *овозҳои* ҳамсадо, *афзоиши* ҳамсадоҳо // *афзоиши* *фонемаҳои* ҳамсадо, *афтидани* ҳамсадоҳо // *афтидани* *фонемаҳои* ҳамсадо, дар аввали *калима* *афзоиши* ҳамсадоҳо, дар *мобайни* *калима* *афзудани* ҳамсадоҳо, дар *охири* *калима* *афзудани* ҳамсадоҳо, *афтидани* ҳамсадоҳо // *афтидани* *фонемаҳои* ҳамсадо, дар аввали *калима* *афтидани* ҳамсадоҳо, дар *мобайни* *калима* *афтидани* ҳамсадоҳо, дар *охири* *калима* *афтидани* *калимаҳо*; *ҳамроҳиавии* *овозҳои* ҳамсадо ва ғ.

Чунин муносибатҳои гиперо-гипонимӣ барои низоми истилоҳи «**падидаҳои фонетикӣ**» («равандҳои фонетикӣ») низ хос мебошад. Дар ин низом ду истилоҳи ҳамгуни «падидаҳои фонетикӣ» ё «равандҳои фонетикӣ» ҳамчун гипероним саристилоҳи парадигма ба шумор меравад.

Ба гипонимҳои истилоҳи гипероними мазкур истилоҳоти зерин мансубанд: **монандшавӣ** – *монандшавӣ* (*ассимилятсия*)-и *комил*, *монандшавии* *ноқис* (*ҷузъӣ*), *монандшавии* *пеирав* (*регрессивӣ*), *монандшавии* *пасрав*, *монандшавии* *фонемаҳо*; *монандшавии* *прогрессивии* *пурра*, *монандшавии* *прогрессивии* *нопурра*, *монандшавии* *регрессивии* *пурра*, *монандшавии* *регрессивии* *нопурра*, *монандшавии* *пурраи* *мураккаб*, *монандшавии* *нопурраи* *мураккаб* ва ғ. [47, с. 101-102]. «Дар забоншиносии тоҷик истилоҳоти *ҳичо*, *зада*, *монандшавӣ*, *бадалшавӣ*, *ҷойивазкунӣ* дар доираи гипонимҳои гиперонимӣ «овозҳои ҷараёни нутқ» омӯхта шудаанд. Дар навбати худ, *ассимилятсия* ҳамчун истилоҳи гиперонимӣ *ассимилятсияи* *регрессивӣ* (*баръакс*), *ассимилятсияи* *прогрессивӣ* (*рост*), *ассимилятсияи* *комил*, *ассимилятсияи* *ноқисро* *ифода* *кардааст*» [47, с. 89]. Доир ба истилоҳоти дохилии мансуб ба *диссимилятсия* ва метатеза маълумоте нест.

Муносибатҳои гиперо-гипонимии хоси низоми истилоҳоти сатҳи фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ дар фонетикаву фонологии забони тоҷикӣ низ мавҷуданд, онҳо хусусияти умумӣ доранд, зеро истилоҳи **садонокҳо** ба мақоми истилоҳи гипероним соҳиб буда, доираи мафҳумҳое, ки истилоҳи

мазкур ифода намудааст, истилоҳоти гипонимии зеринро дар бар мегирад: *садонокҳои дараҷаи боло, садонҳои ғайрилабӣ, садонҳои қатори ақиб, овози садонок, садонҳои поёнӣ, садонҳои димоғӣ, садонҳои қатори пеш, садонҳои қатори мобайнӣ, садонҳои миёникомӣ, садонҳои танг, садонҳои фарох, садонҳои пасизабони чуқур, садонҳои дароз, садонҳои пӯшида, садодиҳӣ, садонҳои беада, садонҳои лабӣ, садонҳои кушода, садонҳои пасизабони чуқур ва ғ.* [213, с. 240-241, 269-270].

Дар истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ истилоҳи **ҳамсадо** ҳамчун муқобили функционалӣ-семантикии истилоҳи *ундошлар*-и забони ӯзбекӣ дар мақоми гипероним мебошад. Ба истилоҳи зикршуда истилоҳоти зерин гипонимӣ буда, мафҳуми фонетикӣ-фонологии онро васеъ мекунад: *ҳамсадои тарканда, ҳамсадои болоихалқӣ, ҳамсадои бечаранг, ҳамсадои халқӣ, ҳамсадои лабулабӣ, ҳамсадои лабудандонӣ, ҳамсадоҳои лабӣ, ҳамсадои думахраҷа, ҳамсадои пасизабонӣ, ҳамсадои ларзанда, ҳамсадои ҷарангӣ, овози пасизабонӣ, овози ҷарангдор, овози лабӣ, овози дандонӣ, овози ҳамсадо, овози танг, ҳамсадои фрикативӣ, овози фишишосӣ, ҳамсадои лабудандонӣ, ҳамсадои халқии чуқур, ё ҳамсадои пасизабонӣ, садонҳои димоғӣ, садонҳои лабӣ, ҳамсадои якмахраҷа ва ғ.* [213, с. 239].

Дар китоби ФЗАТ-и Т.Н. Хаскашев [47] истилоҳи «хусусиятҳои физикии ҳамсадоҳо» нисбат ба истилоҳоти гипонимии ҳамсадоҳои зичи *бечаранг, ҳамсадоҳои роғи бечаранг, ҳамсадоҳои зичи ҷарангдор, ҳамсадоҳои роғи ҷарангдор, ҳамсадоҳои димоғӣ, ҳамсадоҳои паҳлӯӣ, ҳамсадои ларзон, садонҳои бардошти боло, садонҳои бардошти миёна, ҳамсадоҳои бардошти поён* гипероним маҳсуб мешавад. Ҳамчунин, истилоҳи **оҳанг** нисбат ба истилоҳоти гипонимии *оҳанги ахбор, оҳанги пурсиш* гипероним мебошад. Дар навбати худ, истилоҳи *оҳанги пурсиш* ҳам ҳамчун гипероним истилоҳоти гипонимии ба монанди *пурсиши умумӣ, пурсиши хусусӣ, пурсиши муқоисавӣ, пурсиши такрорӣ; пурсиши хилофӣ, пурсиши таклифӣ*-ро дар худ ифода менамояд. Дар парадигмаи вобаста ба истилоҳи *оҳанг* истилоҳи *оҳанги пурсиш* хусусияти гипероним ва гипонимӣ ба тарзи синкретӣ ифода ёфтааст, яъне

истилоҳе, ки намудҳои истилоҳоти гипонимиро фаро гирифтааст, гипоним маҳсуб меёбад. Гипероним чун калимаҳои гипонимӣ мафҳуми чинсро мефаҳмонанд, ки хоси мафҳуми забонӣ мебошад. Мутаассифона истилои гипероним дар ЛТЗ ба назар нарасид.

Айнан чунин хусусият дар забони ўзбекӣ низ мавҷуд аст, ки истилоҳи гипероними **«нутқ товушлари»** истилоҳоти гипонимии *«унли товуш»* ва *«ундош товуш»*-ро ба худ тобеъ месозад, чунин гипонимҳо нисбат ба якдигар эквоним мебошанд. Ҳамроҳшавии гипонимҳо бо эквонимҳо дар доираи як истилоҳ - **«монандшавӣ»** ба сатҳи фонетикии забони тоҷикӣ низ хос аст.

Аз ин бармеояд, ки мисли муносибати воҳидҳои луғавии умумиистеъмоли забон дар низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии он низ истилоҳоти эквонимӣ дар заминаи истилоҳоти марбута ба вучуд меоянд. Истилоҳоти муодили эквонимидошта аз рӯйи ҷанбаи маъноӣ айнан ба як истилоҳ мансуб буда, доираи мафҳуми истилоҳи гиперонимро васеъ мегардонанд.

Истилоҳоти **эквоним** ва **эквонимия** дар доираи низоми истилоҳоти забоншиносӣ воҳидҳои луғавии нисбатан нав мебошанд. Бо ҳамин сабаб истилоҳи мазкур дар манбаъҳои луғавӣ ва илмӣ мавҷуда қайд нашудааст. Истилоҳоти эквоним ва эквонимия фақат дар дастури методии «Основы лингвистической теории»-и М.В. Никитин ҳамчун ҳодисаи синонимия ва антонимияи таркиби луғавӣ таҳқиқ шудааст [158, с. 93-94]. Дар забоншиносии ўзбек истилоҳоти эквоним ва эквонимия нахустин бор аз ҷониби А. Бердиалиев ҳамчун «ҳодисаи лексикӣ-семантикӣ ҳамроҳи гипонимҳо, партонимҳо, функционимҳо дар гурӯҳи «медиясозҳои луғавӣ-маъноии воҳидҳои лексикии дар асоси денотативӣ фарқкунанда» омӯхта шудаанд [77, с. 97]. Мафҳуми забоние, ки истилоҳоти эквоним ва эквонимияро ифода менамоянд, гарчанде ки бо мафҳумҳои забонии истилоҳоти полисемия, омонимия, синонимия, антонимия, гипонимия «ҳампахлу»-анд, дар забоншиносӣ, хусусан, дар забоншиносии тоҷик ва ўзбек, расман маъмул нагардидаанд. Ба ин масъала бояд таваҷҷуҳи бештар дода шавад, зеро ҳодисаи эквонимия, аз рӯйи моҳият, ба

ходисаҳои антоним ва антонимия қаробат дошта, дар забоншиносии анъанавӣ баъзе ҳолатҳои забонии дахлдор ба эквоним ва эквонимия (масалан, писар ва духтар, кӯчқор ва совлиқ ва ғ.) дар мақоми антоним ва антонимия тавсиф мегарданд.

Эквоним ва эквонимия, аз рӯйи ақидаи асосноки М.В. Никитин, тобеъшавии семантикии воҳидҳои луғавии ифодакунандаи маъноҳои муайян ба воҳидҳои луғавии ифодакунандаи чинс ба шумор меравад. Масалан, лексемаҳои **падар/ота** ва **модар/она** ба лексемаи *оила* аз ҷиҳати семантикӣ умумият дошта, дар мақоми эквонимҳое, ки маъно ва вазифаашонро ташаққул медиҳанд, вазифаи умумигардонии мафҳумҳои лексикиро иҷро менамоянд. Маълум мегардад, ки мафҳумҳои эквоним ва эквонимия аз ҷиҳати забонӣ бо мафҳумҳои гипероним ва гипоним аз ҷиҳати синхронӣ-синкретӣ умумият доранд, чунки дар илми забоншиносӣ, аз ҷумла, дар забоншиносии тоҷик ва ўзбек ҳам гиперонимҳо, ки воҳидҳои луғавии дорои маънои чинс мебошанд ва гипонимҳо, ки воҳидҳои луғавии тобеъшаванда аз ҷиҳати семантикии бо ифодаи маънои нав мебошанд, якҷоя эътироф гардидаанд, аммо вақтҳои охир таҳқиқи мафҳумҳои бо истилоҳоти эквоним ва эквонимия вобастабуда тибқи маводди вожаҳои забони умумихалқӣ бештар сурат мегиранд.

«Истилоҳоти моҳияти эквонимдошта, ба монанди истилоҳоти гипероним ва гипоним, қариб барои ҳамаи ҳодисаҳои сатҳи фонетикӣ-фонологии низоми истилоҳшиносӣ хос мебошанд. Дар низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забон истилоҳи «**ҳиҷо**» низ моҳияти гиперонимро соҳиб мебошад» [77, с. 36]. Ин истилоҳ дорои истилоҳоти гипонимҳои *хатти ҳиҷо, сегмент, ҳиҷои кушода, ҳиҷои баста, овози ҳиҷосоз, ҳиҷои тоқ, ҳиҷои ҷуфт, ҳиҷои дароз, ҳиҷои кӯтоҳ* мебошад.

Низоми парадигмавии истилоҳи «**ҳиҷо**» якчанд парадигмаи зергурӯҳро дар бар мегирад. Масалан, ҳелҳои ҳиҷо аз рӯйи таркиб, сохт ва аз ҷиҳати акустикӣ дар низоми истилоҳшиносии «ҳиҷо» парадигмаҳо дар тавсифи гиперонимӣ ба шумор мераванд. Ба ҳар як истилоҳи гиперонимии мазкур якчанд истилоҳ ҳамчун гипонимҳо тобеъ мешаванд. Масалан, ба гипонимҳои истилоҳи «**ҳелҳои**

ҳичо аз рӯйи таркиби сохтор» истилоҳоти зерин дохил мешаванд: *ҳичоҳои яковоза, ҳичоҳои дуовоза, ҳичоҳои сеовоза, ҳичоҳои чоровоза, ҳичоҳои панчовоза* ва ғ. Истилоҳи хелҳои ҳичо аз рӯйи хусусияти сохтор ҳамчун истилоҳи гипероним истилоҳоти гипонимии зеринро фаро мегирад: *ҳичои кушода (ҳичои кушоде, ки бо овози садонок оғоз мешавад, ҳичои бастае, ки бо овози ҳамсадо оғоз мегардад), ҳичои баста (ҳичои бастае, ки бо овози садонок оғоз мегардад, ҳичои бастае, ки бо овози ҳамсадо оғоз мегардад).*

Хусусияти гиперонимӣ ва гипонимӣ дар доираи истилоҳи «**зада**» низ мавҷуд аст. Дар доираи гипероними **зада** гипонимҳои зерин дида мешаванд: *задаи калимагӣ, задаи синтагмагӣ, задаи ҷудой; задаи қуввагӣ (динамикӣ), задаи мусиқавӣ // задаи оҳанг, задаи квантативӣ // задаи дароз; задаи лексикӣ, задаи ёридиханда; задаи мантиқии ҷумла // задаи элифатии ҷумла.* Сатҳи фонетикӣ-фонологии забон бо маълумотҳои мафҳуми забонии истилоҳи «зада» ва истилоҳоти ифодакунандаи он ҷамъбаст мегардад.

Дар низоми истилоҳоти сатҳи фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ истилоҳи «**зада**» ба истилоҳи «**урғу**»-и забони ўзбекӣ гиперонимӣ ҳаммаъно ва истилоҳи вазифааш шабеҳ ба шумор меравад. Доираи мафҳуми забонии истилоҳи **зада** мафҳумҳои гипонимиро ба монанди *задаи доимӣ, задаи дуюмдараҷа, задаи мантиқӣ, задаи мусиқавӣ, задаи ноустувор, задаи калимагӣ, задаи иборагӣ* дар бар мегирад. Ба ғайр аз ин, дар сатҳи фонетикӣ-фонологии забон истилоҳоти *интонология, просодика, танфис (пауза), ритм, суръати нутқ (тембри нутқ), оҳанг (мелодика)* низ мавҷуданд, ки онҳо истилоҳоти гипонимии мансуб ба истилоҳи гипероними **фонетикаи нутқ** мебошанд.

Ниҳоят, маълум мегардад, ки эквонимҳо мафҳумҳои марҳилаи ҷамъбасткунандаи қатори парадигмавии гиперо-гипонимӣ мебошанд. Бо ҳамин сабаб эквонимҳо бо гипонимҳои марҳилаи охирин муттаҳид мешаванд, яъне ба онҳо баробар мешаванд: як истилоҳ ҳам гипоним, ҳам эквоним ба ҳисоб меравад. Масалан, нисбати истилоҳи **овозҳои нутқ** истилоҳоти *овозҳои (фонемаҳои) садонок, овозҳои (фонемаҳои) ҳамсадо* гипонимҳо мебошанд. Ин ду

истилоҳ аз рӯйи иштироки овоз (садо) дар ҳосилшавии овозҳои нутқ муқобил шуда, тавсифи эквонимҳоро соҳиб мегардад.

3.8. Муносибатҳои партонимӣ, холонимӣ ва меронимӣ дар низомии истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ

Воҳидҳои забон чун холоним, меронимҳо ва муносибати онҳо дар забон барои ифодаи мафҳумҳои партонимӣ хизмат карда, тобишҳои гипонимиву гиперонимӣ ба худ мегиранд

«Партонимҳо дар низомии медиосохторҳои луғавӣ-мазмунӣ хусусиятҳои вежа доранд. Муносибатҳои партонимӣ дар заминаи ифода кардани маъноии бутун ва ҷузъи воҳидҳои луғавӣ ба вуҷуд меоянд. Ба туфайли муносибатҳои партонимӣ муносибати бутун ва ҷузъҳои он ҳастии объективӣ инъикос меёбад ва ба ҷанбаи забонӣ гузаронида мешавад. Масалан, инсон як мавҷудоти бутунест, ки чун маҳлуқи ҷондори табиат тавсиф мешавад» [220, с. 102].

Бутуниву тамомияти онро муносибати узвҳои он ташкил медиҳад. Узвҳое, ки номи ҷузъҳо, яъне узвҳои инсонро ба мисли **сар, тан, даст, пой** ва ғ. инсонро чун як мавҷудоти кулл (нисбат ба узвҳо -ҷузъ) ифода менамоянд, дар маҷмӯъ кулл будани мавҷудияти «инсон»-ро таъмин менамоянд, Калимаҳои инсон, одам, шахс исмҳои кулланд нисбат ба лексемаҳои *сар, тан, даст, пой, ҷашм, гӯш* ва ғ., ки номи узвҳои бадани инсонро ифода менамоянд. Вожаҳои ифодагари номи узвҳои (сар, тан, даст, пой), одам, ки яклухтии «инсон»-ро ташкил кардаанд, партонимҳо мебошанд. Калимаҳои номи ҷузъе аз куллро ташкил медиҳад, мероним меноманд. Вожаи ифодагари номи кулл холоним аст. Масалан, лексемаи «**хона**» ҳамчун холоним калимаҳои меронимии *пойдевор, таҳкурсии, девор, фарш, бозу, бом, болор, қасаба, тоқча, дар, тиреза* ва ғ. иборат буда, номи манзилро ва меронимҳо номи ҷузъҳои онро ифода менамоянд. Муносибатҳои партонимӣ ба туфайли робитаи холоним ва мероним қувват мегирад [73, с. 87].

Ҳодисаи партонимӣ, холонимӣ ва меронимӣ, ки ҳамдигарро мантиқан пур менамоянд, дар низомии истилоҳшиносӣ низ мавҷуд аст. Чунин хусусиятро дар

низомии истилоҳоти забоншиносӣ, махсусан, дар низомии истилоҳоти сатҳи фонетикӣ-фонологӣ низ дидан мумкин аст. Масалан, фонетика узвҳои инсонро, ки овозҳои нутқ ҳосил менамоянд, меомӯзад. Қисми ифодакунандаи узвҳои ҳосилкунандаи овозҳои нутқро дастгоҳ (аппарат)-и нутқ мегӯянд ва ин воҳиди забонӣ мақоми истилоҳро соҳиб шудааст. Дастгоҳи нутқ аз қисмҳои *шуш*, *найчаҳои овоз*, *холигии даҳон*, *забон*, *дандон*, *лабҳо*, *холигии бинӣ*, *бронхҳо* таркиб меёбад, гипероним ва холоним маҳсуб меёбад, номи ҷузъҳо партонимҳо буда, дар табиати меронимҳо бо «*дастгоҳи нутқ*», муносибати меронимӣ ва холонимиро ташкил менамоянд.

Воҳидҳои партонимӣ дар раванди фонетикии овозҳои нутқ ва номгузории онҳо ба назар мерасанд, вале дар ЛТЗ ва ФИЗ дида нашуд. Аванди ҳосилшавии овозҳои нутқ аз ҷиҳати фонетикӣ истилоҳи холоним ба ҳисоб меравад ва он номи чор мафҳуми зеринро, ки ифодагари мафҳуми ҷузъанд, дар бар мегирад:

а) ягонагии оҳангӣ; б) назм; в) ҳичо; г) овоз.

Дар навбати худ, **шуш** ва низомии роҳҳои нафас низ мафҳумҳоеро дар бар мегирад, ки ифодакунандаи истилоҳоте монанди шуш, трахея, бронх, роҳҳои нафас мебошад. Истилоҳи холигиҳои ҳаводиханда, мафҳумҳои истилоҳоти *ҳалқ*, *хирной*, *фароҳии даҳон*, *фароҳии биниро* мефаҳмонад. Аз ин силсила муносибати иерархиягиро, ки ҳоси низомии истилоҳоти сатҳи фонетикӣ-фонологӣ мебошад, дидан мумкин аст.

Худи ҳамин хусусият дар низомии сатҳи фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ низ ба назар мерасад. Ҳаммаъноии ўзбекии истилоҳи «дастгоҳи нутқ» «нутқ аппарати» ном дорад. Истилоҳи мазкур дар мақоми холоним истилоҳоти меронимии зеринро фаро мегирад: *лабҳо*, *дандонҳо*, *забон*, *ком*, *забонча*, *фароҳии даҳон*, *фароҳии бинӣ*, *пешгаҳи даҳон*, *ҳалқ*, *хирной*, *бронхҳо*, *шуш*, *диафрагма*. Чунин истилоҳоти меронимӣ дар доираи се гурӯҳи зерин омӯхта мешаванд: а) ҳиссаи якум (ё ки ҳиссаи поёнӣ); б) ҳиссаи дуум (ё ки ҳиссаи васатӣ); в) ҳиссаи сеюм (ё ки ҳиссаи болоӣ) [19, с. 86].

Истилоҳи «**олатҳои нутқ**» ҳамчун истилоҳи **супергипероним** ва **суперхолоним** боз ба ду истилоҳи гиперонимӣ ҷудо мешавад, зеро дар

истилоҳоти мазкур хусусиятҳои ҳам гиперонимӣ ва холонимӣ, ҳам гипонимӣ ва меронимӣ омехта шудаанд: а) дастгоҳи поёнии нутқ; б) дастгоҳи болоии нутқ.

Ба истилоҳи дастгоҳи поёнии нутқ, ки хусусияти гиперонимӣ ва холонимӣ дорад, истилоҳот ба монанди *ҳалқ, тағояки сипарак, тағояки ангуштаринмонанд, тағояки аҳромӣ, тағояки нӯғи ҳалқ (тағояки забонмонанд), садопардаҳо, сӯроҳии садо* чун гипоним ва партоним шомил мешаванд.

Истилоҳоте ба монанди *забон, лабҳо, коми нарма, забонча, коми сахт, холигии бинӣ* ба сифати гипоним ва мероним ба доираи истилоҳи **олатҳои болои нутқ**, ки хусусияти гиперонимӣ ва холонимӣ дорад, ворид мешаванд.

Ба ғайр аз ин, истилоҳи олатҳои нутқ, ки мақоми супергиперонимӣ ва суперхолонимиро соҳиб аст, ба гурӯҳи истилоҳоти гипонимӣ ва меронимии мутахаррик ва соқит ҷудо карда мешаванд.

Дар низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ истилоҳи **таснифи овозҳои садонокӣ нутқ** яке аз истилоҳоти муҳим дар мақоми гипероним ба шумор меравад. Доираи ин истилоҳро истилоҳоти гипоним ба монанди *садонокӣ пеш, садонокӣ нӯғизабонӣ, садонокӣ қатори миёна, садонокӣ миёнизабонӣ, садонокӣ қатори ақиб, садонокӣ пасизабонӣ, камфарох, нимфарох, фарох* [19, с. 89] ташкил менамоянд.

Истилоҳи таснифи овозҳои ҳамсадо низ, дар навбати худ, ҳамчун гипероним истилоҳоти гипонимиро ба монанди *ҳамсадоҳои мувофиқи ширкати олатҳои активӣ нутқ, мувофиқи тарзи ба вуҷуд омадани овозҳо, овозҳои ҳамсадои зич, овозҳои ҳамсадои рог, овозҳои зичу рахнадор, овозҳои ҳамсадои ларзонро* дар бар мегирад.

Дар низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ истилоҳи **овозҳо дар ҷараёни нутқ** низ хусусияти гиперонимӣ дошта, ба он истилоҳоти *ҳиҷо, зада* ҳамчун гипоним дохил мешаванд.

Барои муносибатҳои партонимӣ ва воҳидҳои луғавӣ-маъноии онҳо, ки дар доираи як мафҳум мебошанд, қонуниятҳои сохти марҳилавӣ амал менамояд. Айнан чунин хусусият барои низоми истилоҳшиносӣ ва воҳидҳои он низ хос

аст. Масалан, истилоҳи **овозҳои нутқ** нахуст ба истилоҳоти овозҳои *садонок* ва *овозҳои ҳамсадо* тақсим мешавад, ҳар яке аз ин истилоҳот боз ба зеристилоҳоти дохилӣ чудо мешавад. Хусусан, дар доираи истилоҳи *овозҳои садонок* муттаҳид шудани истилоҳоти *садонокҳои лабӣ ва садонокҳои ғайрилабӣ*, *садонокҳои пешизабонӣ* ва *садонокҳои пасизабонӣ*; дар доираи истилоҳи *овозҳои ҳамсадо* муттаҳид шудани истилоҳоти *ҳамсадоҳои ҷарангдор*, *ҳамсадоҳои бечаранг*, *сонорҳо*, *ҳамсадоҳои шавшувдор*, *ҳамсадоҳои омехта* ва ғ. як намуди муносибатҳои марҳиланоки ба низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забонро фаро мегирад. Чунин муносибатҳо барои истилоҳоти ифодакунандаи мафҳумҳои хоси сатҳи фонетикӣ-фонологӣ ва зернизомҳои онҳо хусусияти забонии муштарак доранд.

«Низоми истилоҳотшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологӣ ба монанди воҳидҳои истилоҳшиносии сатҳи дигари забон зернизомии хоси лексикаи забонро дорад, яъне низоми номинативии як қатор мафҳумҳои забонӣ мебошад. Бинобар ин, дар он як қатор ҳодисаҳои хоси ҷанбаи ифода ва мундариҷаи забон ба тарзи синхронӣ-синкретӣ омехта шуда, як истилоҳи гиперонимӣ-гипонимӣ ба худ гирифтааст» [47, с. 89]. Дар истилоҳи дигар низ хусусиятҳои гипонимӣ, эквонимӣ ва партонимӣ ифода мегарданд. Чунин ҳолат аз мураккабии забонии низоми истилоҳшиносӣ далолат медиҳад.

3.9. Градуонимия ва муносибати градуонимӣ дар низоми фонетикӣ-фонологӣ

Градуонимҳо бо номи дараҷаёбӣ низ ном бурда мешаванд. Масалан, дар қатори маъноии калимаҳои хоси низоми луғавии маъмули **хушрӯй-нозанин-зебо, сурхтоб-сурх-гулгун** дараҷаи аломати хусусият «зиёдати – муътадилӣ – камӣ» мавҷуд мебошад. Аз рӯйи ин хусусият воҳидҳои луғавие, ки дар қаторҳои парадигмавии мазкур муттаҳид мешаванд, градуонимҳо ва муносибати онҳо бошад, муносибати градуонимӣ номида мешаванд. Масалан, қатори калимаҳои **тифл-кӯдак-наврас-ҷавон-калонсол-мӯйсафед**, ки лексикаи умумиистеъмолианд, намунаи чунин ҳодиса шуда метавонанд.

Градуонимия падидаест, ки бо синонимия шабоҳат дорад, вале синонимия ва градуонимия аз ҳамдигар тафовут ҳам доранд. Чунин тафовут, асосан, аз рӯйи аломатҳои зерини онҳо ба вуҷуд меоянд: якум, дар синонимия воҳидҳои луғавие, ки қатори парадигмавии онҳоро ташаккул медиҳанд, нисбат ба семаҳои номгузори як хел мебошанд; аз маънои онҳо чиз-ашё, аломат-хусусият, ҳаракат-ҳолати якхела фаҳмида мешавад. Ба воситаи воҳидҳои луғавии ташкилкунандаи қатори дараҷаёбӣ (градуонимия) семаҳои муайяни маънои онҳо тафовути гуногундараҷаро мефаҳмонанд. Масалан, дар қатори парадигмавии *нинӣ-навзод-тифл-кӯдак* семаи «*миқдори синну сол*» дараҷа гирифтааст. Вожаҳои мазкур, ҳарчанд ҳаммаъноанд, аз лиҳози ифодаи

маъноӣ марҳалаҳои гуногунро ифода менамоянд. Дар воҳидҳои луғавии қатори ҳаммаъноӣ (муродифӣ, синонимия) ифодаи дараҷаву марҳала ба назар гирифта намешавад. Масалан, *инсон-одам-кас; осмон-фазо-само-фалак; мardум-халқ-омма*.

Дараҷаёбӣ (градуонимия) дар тамоми ҳодисаҳои сатҳи забон мавҷуд аст. Аз ҷумла, дар муносибати воҳидҳои лексикӣ хоси низоми истилоҳшиносии забон, яъне дар муносибати баъзе истилоҳоти градуонимӣ бо хусусиятҳои фарқкунандааш амал менамояд. Дар низоми истилоҳшиносӣ хусусияти хоси градуонимӣ ва муносибати он чунин ифода меёбад, ки дар низоми истилоҳот синонимияи хоси лексикаи маъмул (умумиистеъмол) ба назар намерасад. Дар ин низом, чунон ки дар боло ишора гардид, гунанокӣ ва гунанокии ба синонимияи ҳамшафат ба назар намерасад.

«Градуонимия ва муносибати градуонимӣ дар низоми истилоҳот нисбат ба сатҳи луғавӣ чандон ғаёл нест. Хусусан, дар низоми фонетикӣ-фонологии забон чандон ғаёл набудани градуонимияро эҳсос кардан душвор нест» [220, с. 39]. Масалан, дар низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ градуонимия ва муносибати онро дар муносибати истилоҳоти зерин мушоҳида кардан мумкин аст:

а) қаторе, ки *садонокҳои бардошти поёни забон, садонокҳои бардошти миёнаи забон, садонокҳои бардошти болои забони дахлдори истилоҳи гипероними садонокҳо аз рӯйи дараҷаи бардошти забонро* ҳосил кардааст;

б) қаторе, ки *садонокҳои қатори пеш, садонокҳои қатори ақиб ба истилоҳи гипероними садонокҳо аз рӯйи ҳаракати амудии забонро* ҳосил кардааст;

в) қаторе, ки *садонокҳои пешизабонӣ, садонокҳои пасизабони дахлдори истилоҳи гипероними садонокҳо аз рӯйи ҳаракати уфуқии забонро* ҳосил кардааст;

г) қаторе, ки *садонокҳои шиддатнок, садонокҳои коҳишёбанда, садонокҳои шиддатноки коҳишёбанда* нисбати гипероними навъҳои ҳиҷо аз ҷиҳати акустикиро ҳосил кардааст;

ғ) қаторе, ки аз истилоҳоти *ҳиҷои бастае, ки бо ҳиҷои кушод сар мешавад, ҳиҷои кушод, ки бо ҳиҷои кушод сар мешавад; ҳиҷои бастае, ки бо ҳиҷои баста сар мешавад, ҳиҷои кушод, ки бо ҳиҷои баста сар мешавад; ҳиҷои кӯтоҳ, ҳиҷои дарози мансуб* нисбати истилоҳи гипероними навъҳои ҳиҷоҳо аз ҷиҳати сохт ҳосил шудаанд;

д) қаторе, ки *садонокҳои қатори пеш, садонокҳои қатори миёна, садонокҳои қатори қафои* нисбати истилоҳи гипероними навъҳои фонемаҳои садонок аз ҷиҳати ҷойи пайдошавӣ ҳосил кардааст;

е) қаторе, ки истилоҳоти *садонокҳои бардошти боло, садонокҳои бардошти миёна, садонокҳои бардошти поён* нисбати дахлдори истилоҳи гипероними навъҳои фонемаҳои садонок аз рӯйи дараҷаи бардошти забонро ҳосил кардааст ва ғайраҳо.

Ҳар кадоми ин қаторҳо истилоҳоти ҳамхусусиятро муттаҳид кардааст.

Дар низоми фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ муносибатҳои градуоними дар чунин ҳолатҳо мушоҳида кардан мумкин аст:

а) дар муносибати истилоҳоте, ки *қатори садонокҳои бардошти боло ва садонокҳои бардошти поёнро* ташкил менамояд ва мансуб ба истилоҳи гипероними *дараҷаи бардошти забон* мебошанд;

б) дар муносибати истилоҳоте, ки қатори *фонемаҳои заиф ва фонемаи пурқувватро* ташкил менамоянд ва мансуб ба истилоҳи гипероними *фонема (овоз)* мебошанд;

в) дар муносибати истилоҳоте, ки қатори *монандшавии пурра ва монандшавии нопурраро* ташкил менамоянд ва мансуб ба истилоҳи гипероними *ассимилятсия* мебошанд;

г) дар муносибати истилоҳоте, ки қатори *бадалшавии нопурра ва бадалшавии пурраро* ташкил менамоянд ва мансуб ба истилоҳи гиперонимии *бадалшавӣ* мебошанд ва ғ.

Хуллас, «дар низоми истилоҳоти сатҳи фонетикӣ-фонологӣ дар гипоним хусусиятҳои гиперонимӣ, эквонимӣ, партонимӣ ба таври синкретӣ ҳолатҳои омехташавӣ мушоҳида мешаванд, ки ин амали воқеии муносибатҳои марҳалавии ҳоси низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забон мебошад» [221, с. 42]. Масалан, истилоҳи *фонемаҳои садонок // овозҳо (вокализм)* дар мақоми гиперонимии марҳилаи якум (роҳбалад) ба истилоҳоти гипонимии *садонокҳо аз рӯйи дараҷаи бардошти забон, садонокҳо аз рӯйи ҳаракати уфуқии забон, садонокҳо аз рӯйи ҳаракати амудии забон* ҷудо мешавад. Истилоҳоти гипонимии мазкур низ, дар навбати худ, хусусияти гиперонимиро касб намуда, истилоҳоти гипоними, ки ҳодисаҳои доираи мафҳуми мазкурро ифода менамояд, дар бар мегиранд. Масалан, истилоҳи *фонемаҳои садонок аз рӯйи бардошти забон* нисбат ба истилоҳи *фонемаҳо (овозҳо, вокализмҳо)-и садонок* гипоним ба шумор равад, нисбат ба истилоҳоти *овозҳои (фонемаҳо) садонокӣ бардошти болои забон, овозҳо (фонемаҳо)-и садонокӣ бардошти миёнаи забон, овозҳо (фонемаҳо)-и садонокӣ бардошти поёни забон* истилоҳи гипероним мебошад.

Градуономия (дараҷаёбӣ) аз ҷиҳати чунин вазифа ба истилоҳи *овозҳо (фонемаҳо)-и садонок аз рӯйи ҳаракати амудии забон* низ хос мебошад. Истилоҳи мазкур нисбат ба истилоҳи *овозҳо (фонема)-и садонокӣ қатори пеш, овозҳо (фонема)-и садонокӣ қатори қафо* истилоҳи гипероним мебошад. Дар айни вақт истилоҳоти *овозҳо (фонема)-и садонокӣ қатори пеш* ва *овозҳо*

(фонема)-и садоноки қатори қафо нисбат ба ҳамдигар эквоним мешаванд. Чунин хусусияти силсиланок барои истилоҳоти овозҳо (фонема)-и садонок аз рӯйи иштироки лабҳо, овозҳо (фонемаҳо)-и садонок аз рӯйи ҳаракати уфуқии забон низ хос мебошад. Масалан, истилоҳи овозҳо (фонемаҳо)-и садонок аз рӯйи иштироки лабҳо ҳамчун истилоҳи гипоним ба доираи истилоҳи овозҳо (фонемаҳо)-и садонок дохил мешавад, дар навбати худ, ҳамчун истилоҳи гиперонимӣ истилоҳоти овозҳо (фонемаҳо)-и садоноки лабӣ, овозҳо (фонемаҳо)-и садоноки ғайрилабӣ-ро ҳамчун гипоним хизмат мекунад. Истилоҳоти овозҳо (фонемаҳо)-и садоноки лабӣ ва овозҳо (фонемаҳо)-и садоноки ғайрилабӣ нисбат ба якдигараш эквоним мебошад.

Дар истилоҳи овозҳо (фонемаҳо)-и садонок аз рӯйи ҳаракати уфуқии забон низ хусусияти марҳалавии дар боло зикршуда ба назар мерасад. Чунончи, истилоҳи мазкур яке аз гипонимҳои овозҳо (фонемаҳо)-и садонок ба ҳисоб меравад, аммо нисбат ба истилоҳоти овозҳо (фонемаҳо)-и садоноки қатори пеш, овозҳо (фонемаҳо)-и садоноки қатори қафо, ки, дар навбати худ, хусусияти ҳам эквонимӣ, ҳам гипонимиرو якҷоя ифода менамоянд, низ гипероним маҳсуб меёбад.

Чунин таносуби хусусияти гипонимӣ, гиперонимияи хоси истилоҳот дар низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ низ айнан мавҷуд мебошад. Масалан, истилоҳи гиперонимии **унли товушлар (фонемалар)** ҳамчун гипоними истилоҳоти **тилнинг кўтарилиш даражаси товушлари (фонемалари), лабларнинг иштирокига кўра унли товушлар** нисбат ба истилоҳоти дигар хусусияти гиперонимӣ доранд.

Чунин робитаи амалкунандаи мантиқӣ-забонии байни истилоҳот барои ҳодисаҳои тамоми ҷанбаҳои низоми истилоҳшиносии фонетикӣ-фонологии забон (масалан, фонемаҳои ҳамсадо ва дар низоми ҳодисаҳои дигар) муштарак хос мебошад, ки ин мавзуи тадқиқоти алоҳида аст.

Муносибати лексикӣ дар тартиби гипероним–гипоним // гипероним-гипоним // эквоним амалкунандаро муносибати марҳилавӣ ё силсиланок меноманд. Чунин муносибат барои низоми истилоҳшиносӣ низ хос мебошад,

инро дар ҳолатҳои алоҳидаи низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологӣ ба таври мушаххас дидан мумкин аст.

ХУЛОСАИ БОБИ 3

1. Забоншиносии муосири тоҷик ва ўзбек дар асоси назарияҳои забоншиносии Ғарб ва Россия ташаккул ёфта, зимни таҳаввулот аз истилоҳоти байналмилалӣ фаровон ва самаранок истифода кардаанд.

2. Ҳам дар забони тоҷикӣ, ҳам дар забони ўзбекӣ истилоҳоти дар шакли як калима, яъне лексема, дар мавриди аввал ба сифати истилоҳоти аслий ва иқтибосӣ ба ду зергурӯҳ чудо мешаванд. Қисми зиёди истилоҳоти иқтибосӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ шаклан тафовут надоранд. Ба гурӯҳи мазкур истилоҳоти зерин дохил мешаванд: *аббревиатура, аксент, дифтонг, йот, талаффуз, проклитика, редуксия, резонанс, резонатор, вазн, назм, синтагма, умлаут, фонетик, фонограф, фонология, фонометр, эллипсис, сегмент, аблаут, адаптатсия, аккомодатсия, актуализатсия, аксентология, аксентуатсия, алтернатсия, анограмма, оппозиция, артикулятсия, ассимилятсия, аффрикат, веляризатсия, вокализатсия, вокализм, гапология, гипертаза, диссимилятсия* ва ғ.

3. Қисми зиёди низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологиро дар забонҳои муқоисашаванда баробари истилоҳоти яккалимагӣ ибораистилоҳот ташкил менамоянд. Маълум аст, ки низоми ибораҳо яке аз сатҳҳои мустақили алоҳидаи синтаксисро ташкил медиҳад. «Ибораҳо»- и хоси низоми истилоҳшиносӣ бошанд, мавзӯи баҳси синтаксис ба шумор намеравад, чунки ҷанбаи ифодаи чунин ҳодисаҳо ба ҷанбаи ифодаи ибораҳои синтаксисӣ шабоҳат дошта бошанд ҳам, ҷанбаи маъноии онҳо аз ҷанбаи маъноии ибораҳое, ки объекти синтаксис мебошанд, тамоман фарқ мекунад.

4. Истилоҳоте, ки дар шакли ибора ташаккул ёфтаанд, аз ҷиҳати хусусияти миқдори қисмҳои таркибӣ ва амалиашон ба ду гурӯҳ - ибораистилоҳоти сода ва ибораистилоҳоти мураккаб чудо мешаванд.

5. Низоми луғавӣ аз муносибатҳои гуногуни воҳидҳои забон ташаккул меёбад. Ба онҳо, асосан, муносибатҳои парадигмавӣ, синтагмавӣ ва марҳалавӣ (силсилавӣ) шомиланд. Амал ва маҷмуи муносибатҳои зикршуда барои таъмини ягонагии ҳар як сатҳи забон хизмат менамояд. Муносибатҳои парадигмавӣ ва марҳилавӣ барои низоми истилоҳшиносӣ, ки ба таркиби луғавии маъмул дохил мешаванд, ҳамчунин барои амали воҳидҳои он ҳодисаи хоси изоморфӣ мебошанд.

6. Низоми парадигмавӣ оид ба истилоҳшиносӣ, ҳамчунин низоми парадигмавии оид ба сатҳи фонетикиро аз лиҳози ифодабӣ ва маъноии забон ба ҳам монанд ва фаъол дидан мумкин аст. Бисёрвазифагӣ (полифункционалӣ) ва дугонанокӣ гунаҳои истилоҳот гурӯҳҳои парадигмавии ҷанбаи ифодаи низоми истилоҳшиносиро ҳосил менамоянд.

7. Парадигма ва муносибатҳои парадигмавӣ, мутаносибии парадигмавӣ ва синтагмавии бо онҳо алоқаманд, ҳамчунин номутаносибии парадигмавӣ ва синтагмавӣ барои ҳодисаҳои ҳамаи сатҳҳои забон, аз ҷумла, барои ҳодисаҳои низоми истилоҳшиносӣ низ хосанд. Хусусан, чунин хусусиятҳо барои фанни забон ва низоми истилоҳшиносии тамоми соҳаҳои он низ маъмул аст.

8. Дар низоми истилоҳшиносӣ барои низоми парадигмавии номутаносибии шакл ва маъно, асосан, дугонанокӣ ва гунанокӣ хос мебошанд. Дар низоми истилоҳшиносӣ, воҳиди асосии он дар истилоҳ бошад, сарфи назар аз он ки истилоҳ ба кадом фан ва ба кадом соҳаи он мансуб аст, номҳои мафҳумҳои гуногун аз фарқи услубиву рангорангии муассириву эҳсосӣ маҳрум гашта, сарфи назар аз миқдори шакли он айнан барои номбар кардани як мафҳум хизмат менамояд.

9. Дар сохти синтагмавии низоми истилоҳоти сатҳи фонетикӣ-фонологӣ номутаносибии парадигмавӣ низ мавҷуд аст, ки чунин ҳолат, асосан, дар амали гунаҳои онҳо ба таври равшан намоён мегардад.

10. Медиосохторҳои луғавӣ-мазмунӣ, ки аз гипоним, эквоним, партоним ва градуонимҳо ташаккул ёфтаанд, ба медиосохторҳои луғавӣ-маъноӣ аз синоним ва дугона, мутаҷоз ва конверсивҳо ташкил ёфта шабоҳат доранд.

11. Муносибатҳои гиперо-гипонимии хоси низоми истилоҳоти сатҳи фонетикӣ-фонологии забони тоҷикӣ дар низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ низ вучуд доранд.

12. Истилоҳоти гипоним ва гипероним дар забони ўзбекӣ нисбатан серистеъмол буда, бештар мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтаанд. Истилоҳоти гиперонимӣ, ба монанди калимаҳои гипонимӣ, дар забонҳои мавриди таҳқиқ мафҳуми чинси хоси мафҳуми забониро ифода менамоянд.

13. Мисли муносибати воҳидҳои луғавии забон дар забоншиносӣ ва низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологӣ низ истилоҳоти эквонимӣ истифода мегарданд. Истилоҳоти ҳаммаънои хусусияти эквонимидошта аз рӯйи ҷанбаи маъноӣ айнан ба як истилоҳе, ки хусусияти гиперонимӣ дорад, мансуб буда, доираи мафҳуми истилоҳро, ки хусусияти гиперонимӣ дорад, васеъ мекунад. Истилоҳоте, ки хусусияти эквонимӣ доранд, ба монанди истилоҳоти гиперонимӣ ва гипонимӣ барои ҳамаи ҳодисаҳои низоми истилоҳшиносии сатҳи фонетикӣ-фонологӣ низ хос мебошанд.

14. Ҳодисаи партонимӣ, холонимӣ ва меронимӣ дар низоми истилоҳшиносӣ низ мавҷуд аст. Чунин хусусиятро дар истилоҳоти забоншиносӣ, хусусан, дар истилоҳоти сатҳи фонетикӣ-фонологӣ دیدан мумкин аст.

15. Робитаи байниҳамдигарии забонӣ, ки дар таркиби гипероним-гипоним // гипероним-гипоним // эквоним амал менамояд, муносибати марҳалавӣ ё силсиланоки байни воҳидҳои луғавӣ маҳсуб меёбад. Чунин хусусият ба низоми истилоҳшиносӣ низ хос мебошад.

ХУЛОСАҲО

1. Истилоҳ (термин) воҳиди луғавии амалкунандаест, ки дар шакли калима ё ибора ифода ёфта, барои номбар кардани мафҳумҳои соҳаҳои муайяни илм, техника ва хоҷагии халқ истифода мешавад. Яке аз вижагиҳои асосии истилоҳот дар низомнокии он аст. Истилоҳ ва низоми истилоҳот, яъне маҷмуи истилоҳот, ба мафҳуми истилоҳи «номенклатура» то андозае шабоҳат дорад **[М-6, М-16]**.

2. Рушди истилоҳот аз рушди илм ва омӯзиш вобаста аст. Илм истилоҳот ва хусусиятҳои соҳавии онҳоро муайян карда, ба инкишофи онҳо мусоидат менамояд. Якмаъноиву якрангии истилоҳот яке аз нишонаҳои асосӣ ва низоми истилоҳот мебошад. Паҳно гирифтани доираи истилоҳоти фонетикию фонологӣ маҳсули рушди илм дар ҳама соҳаҳо мебошад **[М-16]**.

3. Фарқи байни калима ва истилоҳот дар хосияти истифодаи онҳо дар маъноҳои денотативӣ ва коннотативӣ аст. Ҳар як истилоҳот бояд қатъиян ба мафҳуме, ки ба он дода шудааст, мувофиқат кунад ва ҳар як мафҳуми алоҳида бояд бо истилоҳи мушаххаси худ муайян карда шавад. Гурӯҳи махсуси алоҳида дар забоншиносӣ Системаи истилоҳоти забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ аз муодили истилоҳоти забони русӣ иборат аст, ки бо усули пайгирӣ сохта шудаанд **[М-6, М-11]**.

4. Талабот ба истилоҳ ва истилоҳшиносӣ, асосан, ба рушди мактаб, низоми маориф ва ташаккули он дар ҷомеа вобастагии зич дорад. Истилоҳот асоси таркиби луғавии дастур ва асари илмиро ташкил медиҳад **[М-19]**.

5. Маводди тадқиқотӣ, ки аз таҳлили диахронӣ, синхронӣ ва хронологӣ гузаштаанд, барои истифода дар тартиб додани луғатҳои тафсирии умумӣ ва махсус, инчунин тарҷумавӣ, дузабона ва бисёрзабона тавсия дода мешаванд **[М-9]**.

6. Истилоҳоти фонетикии то замони шуравӣ, асосан, бар мабноси арабӣ буданд, зеро аз асрҳои VII-VIII сар карда, илму таълим маъмулан бо забони арабӣ роиҷ буд **[М-7]**.

7. Ба монанди дигар низомҳои истилоҳшиносӣ шумораи зиёди истилоҳҳои сатҳи фонетикӣ ва фонологии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекиро истилоҳҳои иқтибосии байналмилалӣ ташкил менамоянд; қисми дигар дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ бо истифода аз усулҳои морфологӣ ва синтаксисии калимасозӣ ҳосил карда шудааст. Дар забони тоҷикӣ истилоҳоти арабиасос нисбат ба забони ўзбекӣ бештар аст. Дар забони ўзбекӣ истилоҳоти аслии аз забони умумистеъмол гирифташуда бартарӣ дорад [М-4, М-15].

8. Ҳангоми омӯзиши таърихи ҳар як илм муайян кардани марҳалаҳои ташаккул ва рушди низоми истилоҳоти соҳа аҳаммияти муҳим пайдо мекунад. Ба вуҷуд омадани як истилоҳ дар давраи муайян, дар давраи инкишофи худ бо номҳои гуногун номида шудани он низ хусусияти дигари хоси истилоҳот мебошад [М-11, М-16].

9. Ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони ўзбекӣ, истилоҳоти калимагӣ, асосан, ба ду зергурӯҳ: истилоҳҳои аслий ва иқтибосӣ чудо карда мешаванд. Аксари истилоҳҳои иқтибосӣ аз ҷиҳати шакл дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ фарқи ҷиддӣ надоранд [М-6].

10. Шумораи зиёди низоми истилоҳоти фонетикӣ ва фонологии забонҳои мавриди пажӯҳишро ибораи истилоҳот ташкил медиҳанд [М-13].

11. Пас аз ба мақоми забони давлатӣ соҳиб гардидани забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ дар ҳар ду забон бар ивази истилоҳоти русиву байналмилалӣ истилоҳоти миллий ҷорӣ гардиданд [М-9].

12. Дар солҳои 80-90-уми садаи XX ва ибтидои асри XXI дар забоншиносии тоҷик шумораи истилоҳоти миллий, аз ҷумла, истилоҳҳои фонетикӣ ва фонологӣ нисбат ба забоншиносии ўзбек бештар роиҷ гашт [М-9].

13. То солҳои 80-уми асри XX дар забоншиносии фонетикӣ ва фонологии тоҷик ва ўзбек ҳамагӣ то 50 истилоҳ дар истеъмол бошад, ҳоло барои ифодаи қариб ҳамаи руҳдоди ин соҳа истилоҳоти хоси худро доранд, ки ин аз рушди бемайлоии фонетика ва фонологияи забонҳои мавриди пажӯҳиш шаҳодат медиҳад [М-16].

14. Дар забони тоҷикӣ ибораистилоҳот бо се роҳ сохта мешавад, вале ибораҳои изофӣ бартарият доранд, аммо дар забони ўзбекӣ иборасозии пасвандӣ бо пасванди (қаратқич келишиги қўшимчаси) «-нинг» ташаккул меёбад [М-12].

15. Дар ибораистилоҳоти изофии забони тоҷикӣ ҷузъи тобеъкунанда пешмавқеъ, тобеъшаванда пасмавқеъ буда, бо бандаки изофии «-и» алоқаманд мегардад, дар забони ўзбекӣ баръакс аст (ҳиҷои кушода-очик бўғин) [М-12].

16. Хусусиятҳои ифоданокии истилоҳоти фонетикию фонологии забонҳои муқоисашаванда дар он зоҳир мешаванд, ки онҳо, асосан, дучузъа ташаккул меёбанд. Мафҳумҳои ибораҳои дучузъаи тоҷикӣ ба ўзбекӣ сечузъа ва бисёрҷузъа мешаванд (узвҳои нафасгирӣ-нафас олиш аъзолари, ҳамсадоҳои пасикомӣ-ком орти ундошлари) [М-3, М-5; М-19].

17. Муносибатҳои парадигмавӣ ва синтагмавии истилоҳоти фонетикӣ-фонологӣ дар забонҳои мавриди омӯзиш қариб дар тамоми руҳдодҳои забонӣ дучор мегарданд [М-1, М-8, М-12, М-21].

18. Муносибати гиперо-гипонимӣ ва эквонимии соҳа робитаи мутақобилаи градуонимӣ ва мантикӣ доранд, ки ин ба рушд, таҳким ва ғаномандии сохториву маъноии истилоҳоти соҳа мусоидат мекунад [М-2, М-10, М-14, М-17].

19. Таҳқиқи диахрониву синхронии истилоҳоти фонетикию фонологии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ далел бар онанд, ки истилоҳот ва низоми истилоҳоти онҳо вижагии эволюсионӣ дошта, ба рушди забоншиносӣ тақозо менамоянд [М-4, М-9, М-20].

Дар факултетҳои филологӣ (кафедраҳои тоҷикӣ, русӣ ва ўзбекӣ) ҷорӣ намудани курсҳои махсус оид ба истилоҳоти фонетикӣ ва фонологии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ мувофиқи мақсад дониста мешавад.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Пажуҳишу баррасии мавзуи мазкур моро ба чунин натиҷа расонд, ки рисолаи мавриди назар дорои аҳаммияти илмиву назарӣ ва амалӣ буда, метавонад дар соҳаҳои овошиносӣ, истилоҳшиносӣ, забоншиносии муқоисавӣ, луғатнигорӣ, вожашиносӣ, фарҳангшиносӣ судманд бошад.

1. Дастовардҳои таҳқиқот метавонад дар омӯзиши масъалаҳои илмии истилоҳшиносӣ ва овошиносӣ истифода гардад.

2. Зимни пажуҳиш муқаррар карда шуд, ки истилоҳоти фонетикаву фонология дар забоншиносии тоҷик ва ӯзбек умумияту фарқи зиёд доранд ва онҳо бояд ҳамаҷиҳата мавриди баррасӣ қарор дода шаванд.

3. Ҳангоми таҳияи луғатномаҳои умумиву соҳавии тафсириву тарҷумавии дузабона ва бисёрзабона воҳидҳои овоии забонҳои мавриди муқоиса ба кор гирифта шавад, зеро истилоҳоти таҳқиқшуда аз лиҳози диахрониву синхронӣ ва хронологӣ омӯхта шуда, барои корбарӣ омода шудаанд.

4. Истилоҳоти баррасишуда дар таҳияи фарҳангномаҳои тафсирий, дузабонаву бисёрзабона, умумӣ, муқоисавӣ, соҳавӣ, мавзӯӣ ва таълимӣ истифода шуда метавонанд.

5. Дар факултаҳои филологияи тоҷик, рус ва ӯзбек ба роҳ мондани курсҳои махсус оид ба омӯختани вижагиҳои истилоҳоти фонетика ва фонологияи забонҳои тоҷик ва ӯзбек муфид хоҳад буд.

6. Ҳангоми таҳияи дарсномаҳо ва дастурҳои таълимӣ аз фанҳои муқаддимаи забоншиносӣ, овошиносии тоҷик, овошиносии ӯзбек, забоншиносии умумӣ ва забоншиносии муқоисавӣ корбасти маводди рисола мувофиқи мақсад аст.

7. Олимон, пажуҳишгарон, коршиносон ва шогирдони риштаи забоншиносии донишгоҳҳои Тоҷикистон ва Ёзбекистон метавонанд аз маводди диссертатсия ва автореферати он баҳрабардорӣ карда метавонанд.

1. Айнӣ С. Куллиёт, ҷ. 11, китоби 2 [Матн] / С. Айнӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976. - 436 с.
2. Алиева Ф.Н. Арабизированная и фарсизированная лексика в «Гияс-ул-лугат» Мухаммада Гиясудина Ромпури: дисс. на соиск. уч. степени канд. фил. наук [Текст] / – Худжанд, 2017. - 26 с.
3. Ализода С. Китоби нахустин [Матн] / С. Ализода. - Самарқанд, 1920. - 142 с.
4. Ализода С. Дабистони тоҷик [Матн] / С. Ализода. - Самарқанд, 1920. - 169 с.
5. Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ [Матн] / С. Ализода. - Самарқанд, 1926. - 194 с.
6. Бобомуродов Ш. Як роҳи муайян кардани фонема [Матн] / Ш. Бобомуродов // Мактаби советӣ. 1977, №3. – С. 15-16.
7. Бобомуродов Ш. Садоноки «ӯ» ва мақоми он дар системаи вокализми забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Бобомуродов. – Душанбе: Маориф, 1978. – 54 с.
8. Бобомуродов Ш. Ҳамсадоҳои такрор дар забони адабии ҳозиран тоҷик [Матн] / Ш. Бобомуродов, В. Капранов. - Душанбе: Дониш, 1987. - 58 с.
9. Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик [Матн]. Сталинобод - Ленинград, 1940. - 72 с.
10. Бузургзода Л., Ниёзмуҳаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ [Матн] /Л. Бузургзода, Б. Ниёзмуҳаммадов. Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1949. - С. 21-22.
11. Бузургзода Л. Грамматикаи забони тоҷикӣ, фонетика ва морфология (китоби дарсӣ барои мактабҳои олии) [Матн] / Л. Бузургзода, Б. Ниёзмамадов. - Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1956. - 146 с.
12. Ваҳҳобов Т. Ҳақиқат зодаи баҳс аст (маҷмуаи мақолаҳо). / Т. Ваҳҳобов. – Хучанд: Хуросон, 2010. – 188 с.

13. Ваҳҳобов Т. Масоили сохтмони забони тоҷикии адабӣ дар солҳои 20-30 садаи XX. Китоби 1. Нахустин Анҷумани илмӣ-забоншиносии тоҷик (мавод, таҳия, андӯзиш) / Т. Ваҳҳобов. - Хуҷанд: Ношир, 2010. - 276 с.
14. Вочидалии Мучмалӣ. Матлаъ-ул-улум ва мачмаъ-ул-фунун [Матн] / Мучмалӣ Вочидалӣ. - Нувалкишур, 1389 ҳ. - 556 с. (Бо ҳуруфи форсӣ).
15. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1 (Фонетика ва морфология). Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн]. - Сталинобод: НДТ, 1956. - 232с.
16. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. - 356 с.
17. Ғаффоров Р. Вазъи кунунии истилоҳоти забоншиносии тоҷик ва лузуми такмили он [Матн] / Р. Ғаффоров. // Ахбороти АФ РСС Тоҷ. Сер. шарқшиносӣ, таърих, филология. – 1991. - № 4. - С. 34-39.
18. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик [Матн]. Муаллифи сарсухан ва баҳши таҳлили илмӣ доктори илмҳои филологӣ, профессор Д. Хоҷаев. - Душанбе: Пойтахт, 2017. - 320 с.
19. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Қисми 1, лексикология, фонетика, морфология (китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии), Душанбе, 1973. - 462 с.
20. Зеҳнӣ Т. Забони тоҷикӣ [Матн] / Т. Зеҳнӣ, Қ. Баҳлулзода. - Самарқанд, 1936. - 85 с.
21. Кабиров Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор. - Душанбе: МДМТ. - 320 с.
22. Калонтаров Я.И. Масъалаҳои терминологияи тоҷикии илмӣ ва ҷамъиятӣ- сиёсӣ [Матн] / Я.И. Калонтаров // Мактаби советӣ. – 1952, № 7. - С. 21-26
23. Қосимова М.Н. Хат ва имлои матни классикӣ [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе: Маориф, 1989. – 369 с.
24. Қосимова М.Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ [Матн] / М.Н. Қосимова. - Душанбе: Сино, 2007. - 172 с.

25. Қўрғонов З. Забони адабии ҳозираи тоҷик (овошиносӣ). Комплекси таълимию методӣ барои донишҷӯёни факултаҳои филологияи тоҷики макотиби оӣ [Матн] / З. Қўрғонов. - Хуҷанд: Ношир, 2016. – 152 с.
26. Муҳаммадиев Ф. Асарҳои мунтахаб. Дар ду ҷилд, ҷ. 2 [Матн] Душанбе: Ирфон, 1980 .- С. 223-503.
27. Назарзода С. Забон ва истилоҳот [Матн]. - Душанбе: Дониш, 2003. - 148 с.
28. Насируддини Тўсӣ. Меъёр-ул-ашъор [Матн] / Тўсӣ Насируддин. Таҳияи У. Тоҳиров. - Душанбе: Ориёно, 1992. - 152 с.
29. Нематуллоева М. Н. Назарияи фонетикаи забони англисӣ [Матн] /М. Н. Нематуллоева. - Хуҷанд: Меъроҷ, 2021. - 148 с.
30. Ниёзмухамедов Б., Бухоризода А.Л., Калонтаров Я. О терминологической работе в Таджикистане [Матн] / Б. Ниёзмухамедов, А.Л. Бухоризода, Я. Калонтаров // Вопросы терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961.- С. 137-140.
31. Нисорӣ Ҳасан. Чаҳор гулзор [Матн] / Ҳасан Нисорӣ. - Душанбе: ДМТ, 1998. - 116 с.
32. Носири Хусрав. Ҷомеъ-ул-ҳикматайн [Матн] / Носири Хусрав // Куллиёт, ҷ.1. - Душанбе: Адиб, 1991. - С. 5-20.
33. Раҳмон Э. Забони миллат - ҳастии миллат [Матн]. Китоби 1. / Э. Раҳмон. - Душанбе: Эр-граф, 2016. - 516 с.
34. Розӣ Шамс Қайс. Ал-муъҷам [Матн]. - Душанбе : Адиб, 1991. – 463 с.
35. Рустамов Ш. Исм.- Душанбе: Дониш, 1981.- 220 с.
36. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, 2001. – 310 с.
37. Сино Абуалӣ. Донишнома [Матн] / Абуалӣ Сино / Осори мунтахаб. Ҷ.1. - Душанбе: Дониш, 1980. - С. 29-139.

38. Сино Абуалӣ. Махориҷ-ул-хуруф [Матн] // Осори мунтахаб. Ҷ. 2. - Душанбе: Дониш, 1983. - С. 228-241.
39. Султон М.Ҳ. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣи форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / М.Ҳ. Султон. - Душанбе: Дониш, 2008. – 333 с.
40. Турсунов А. Мулоҳизаҳо роҷеъ ба истилоҳот ва имлои тоҷикӣ [Матн] / А. Турсунов // Садои Шарқ, 1975, № 6. - С.104-108.
41. Убайдуллоев Р. Баъзе масъалаҳои таълими талаффузи забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Убайдуллоев // Мактаби советӣ, 1969, № 2. – С. 34-39.
42. Файзов М. Таълими савтиёти забони адабии ҳозираи тоҷик дар партави қонуни забон [Матн] / М. Файзов // Даҳ соли татбиқи қонун дар бораи забон. – Душанбе: Ирфон, 1999. - С.73-76.
43. Фитрат А. Дар гирди алифбои тоза [Матн] / А.Фитрат. // Раҳбари дониш. - 1928. -№1-2. - С. 13-15.
44. Фитрат А. Қоидаҳои забони тоҷикӣ (сарфу наҳв) [Матн] /А. Фитрат Самарқанд, 1931. - 114 с.
45. Фитрат А. Дар гирди алифбои нав /А. Фитрат. - Самарқанд-Тошкент, 1931. - 87 с.
46. Хаскашев Т.Н. Просодика . - Душанбе: Маориф, 1983. - 102 с.
47. Хаскашев Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик [Матн] / Т. Хаскашев. – Душанбе: Маориф, 1989. - 200 с.
48. Хонларӣ П.Н. Таърихи забони форсӣ / Парвиз Нотил Хонларӣ Техрон: Фирдавс, 1377 ҳиҷрӣ (Бо ҳуруфи форсӣ)
49. Хоҷа Давлатбек. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна [Матн] / Давлатбеки Хоҷа. – Душанбе: Диловар, 1998. - 152 с.
50. Хоҷа Давлатбек. Анъанаи забоншиносии тоҷик [Матн] / Давлатбек Хоҷа // Ахбори ДДХБСТ, 2021, № 3. - С. 100-113.
51. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XV1 [Матн] Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. - 343 с.

52. Хоҷаева М.О. Унсурҳои фонетикӣ-лексикӣ дар фарҳангномаҳои тафсирии асрҳои XI-V- XV (монография) [Матн] / М. О. Хоҷаева. - Хучанд: Кова, 2025. - 176 с.
53. Ҳасанзода А. Сурати дигари забони аслии куҳан [Матн] / А. Ҳасанзода Хучанд: Нури маърифат, 2024. - 240 с.
54. Ҳасанов А.А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвию осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (баҳши Фарғонаи ғарбӣ) [Матн] / А.А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. - 253 с.
55. Ҳасанов А.А. Тақдирӣ як садонокӣ сайёр дар забонҳои эронӣ [Матн] / А.А. Ҳасанов // Номаи Донишгоҳ. Илмҳои ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2013, № 1 (34). – С. 3-18.
56. Ҳасанов А.А. Унсурҳои грамматикӣ ҳамагӯи муҳталифвазифа [Матн] / А.А. Ҳасанов // Номаи Донишгоҳ, 2015, № 1(42). - С. 174-177.
57. Ҳоҷизода Б. Китоби қор [Матн] / Б. Ҳоҷизода, Л. Бузургзода ва А. Деҳотӣ Самарқанд: НДТ, 1930. - 65 с.
58. Ҷалолова Ф. Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ» [Матн] / Ф. Ҷалолова. Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ Хучанд, 2011. - 154 с.
59. Ҷамшедов П. Очеркҳо оид ба типологияи муқоисавӣ забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ [Матн] / П. Ҷамшедов, Р. Убайдуллоев, С. Мухторова, М. Азимова, К.Усмонов. – Душанбе: Маориф, 1982. - 160 с.
60. Шақурӣ М. Хуросон аст ин ҷо [Матн] / М. Шақурӣ. – Душанбе, 1997. – 292 с.
61. Шералӣ Ш.Н. «Асос-ул-иқтибос»-и Насируддини Тӯсӣ (Соҳт ва структураи ба худ ҳоси ин рисола) [Матн] / Ш.Н. Шералӣ // Academ1c Research 1n Educat1onal Sc1ences, Volume 3 | 1ssue 12 | 2022. - С. 342-351.
62. Шоқиров Т.С. Фразеологияи забони тоҷикӣ [Матн] / Т.С. Шоқиров - Хучанд: Дабир, 2020. - 96 с.
63. Шоқиров Т.С. Истилоҳ ва истилоҳшиносӣ [Матн] / Т.С. Шоқиров - Хучанд: Дабир, 2024. - 164 с.

64. Шукуров М. Назаре ба таҳаввули принципҳои истилоҳсозии тоҷикӣ [Матн] / М. Шукуров // Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Серияи шарқшиносӣ, таърих, филология, 1991, № 4. - С. 3-9.

65. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад / М. Шукуров Душанбе: Ирфон, 2005. - 231 с.

2. Бо забони ўзбекӣ

66. Абдуазизов А. Фонетика, фонология ва морфологиянинг актуал масалалари [Матн] / А. Абузалова // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 1979, №3. - С. 26-29.

67. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси [Матн] / А. Абдуазизов. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 136 б.

68. Абдуқодирий М. Қавоиди лисони туркий [Матн] / М. Абдуқодирий. - Дар саодат, 1905. - 43 б.

69. Абузалова М.Қ. Академик А.Н. Кононовнинг «Грамматика узбекского языка» асари манбалари ҳақида [Матн] / М.Қ. Абузалова // Илмий мақолалар тўплами. - Бухоро, 2006. – 172 б.

70. Ахунов А. Хади Максуди - журналист и педагог [Матн] / А. Ахунов // Татарстан, 2003, № 8. - С. 16-24.

71. Ашурбоев С. Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875-1917 йиллардаги рус туркологларининг асарлари асосида): филол. фанлари номзоди дисс. автореф. [Матн] / С. Ашурбоев. – Тошкент, 1972. – 24 б.

72. Бердиалиев А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология, Фразеология. Лексикография [Матн] / А. Бердиалиев, Р. Хидиров. - Хужанд: Р. Жалил номидаги Давлат нашриёти, 2013. - 206 б.

73. Бердиалиев А. Фонетика ва фонология ҳамда уларнинг ўзаро муносабати масаласига доир [Матн] / А. Бердиалиев // Тилшунослик ва адабиётшунослик масалалари. Илмий мақолалар мажмуаси, 3-китоб. Хужанд: Нури маърифат, 2015. - 3-7 б.

74. Бердиалиев А. Ўзбек ва тожик лисоний алоқаси асослари. Олий ўқув юртлари филология факултети талабалари учун қўлланма / А. Бердиалиев, М.Т. Зокиров Фарғона, 2018. - С. 48-52.
75. Бердиалиев А. Ўзбек ва тожик контрастив тилшунослиги асослари. Олий ўқув юртлари филология факультети талабалари учун дарслик-қўлланма /А. Бердиалиев. - Хучанд: Нури маърифат, 2019. - 57-62 б.
76. Бердиалиев А.Ўзбек тилида таркиби синтагматик номутаносиб сўз бирикмалари[Матн] /А. Бердиалиев. - Хужанд: Меърож, 2019. - 164 б.
77. Бердиалиев А. Тил бирликлариаро парадигматик ва синтагматик муносабатлар масаласига оид мулоҳазалар [Матн] / А. Бердиалиев // FarDU 11m1j xabarlar, № 2, 2019. – 96-100 б.
78. Бобомуродова Ш.Э. Ўзбек тилшунослиги ривожига Элбекнинг роли. Филол. фанлари номзоди. дисс. автореферати [Матн] / Ш.Э. Бобомуродова. - Тошкент, 2002. - 46 б.
79. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш [Матн] / О. Бозоров. Тошкент: Фан, 1995. - 132 б.
80. Боровков А.К. Ўзбек тили грамматикаси, 1 қисм, Фонетика ва Морфология, Тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар учун дарслик [Матн] / А.К. Боровков, А.Ғ. Ғуломов, З. Маъруфов, Т. Шермухамедов. – Тошкент: Ўздавлат, 1943. - 342 б.
81. Боровков А.К. Ўзбек тили грамматикаси, 11 қисм, Синтаксис, 6-7-синф дарслиги [Матн] А.К. Боровков, З. Маъруфов, Т. Шермухамедов, Тошкент: Ўқувпеддавнашр, 1954. – 132 б.
82. Боровков А.К. Ўзбек тили дарслиги, 7-8-синф, 11 қисм Синтаксис [Матн] / А.К. Боровков, З. Маъруфов, Т. Шермухамедов, Тошкент: Ўздавўқувпеднашр, 1957; 1969; 1972.
83. Ғозиев Х. Ўзбек тили грамматикаси, 11 бўлим, Синтаксис, Ўқув-педагогика нашриёти [Матн], Тошкент–1941 йил.

84. Ғуломов А. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида [Матн] / А. Ғуломов // ЎзФА Тил ва адабиёт институти асарлари. – Тошкент: Фан, 1949. – 134 б.
85. Девону луғотит турк: Индекс-луғат. Ғ.Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар таҳрири остида [Матн]. – Тошкент: Фан, 1967. – 550 б.
86. Қодиров Қ.А. Она тили, умумтаълиммактабларнинг 8-синфи учун дарслик / Қ.А. Қодиров, Ҳ. Неъматов, М. Абдурахимова, Р. Сайфуллоева - Ташкент, Чолпон нашриёти, 2010. - 65 б.
87. Маҳкамов Н. Адабий норма ва плеоназм [Матн] / Н. Маҳкамов Тошкент: Фан, 1988. – 96 б.
88. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис [Матн] / Н. Маҳмудов, А. Нурмонов. - Тошкент: Ўқитувчи, 1995. - 166 б.
89. Маҳмудов Н. Ўзбек тилшунослигининг тараққиёти [Матн] / Н. Маҳмудов // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2001. – 4-сон. – Б. 5-7.
90. Мулла Сайид Расул Хожа домулло, Саййид Азиз Хожа Маҳдум муфти ўғли, «Устои аввал» (2-нашри) [Матн] / Мулла Сайид Расул Хожа домулло, Сайид Азиз Хожа Маҳдум. - Тошкент, 1903 йил. - 115 б.
91. Мунаввар Қори. Ўзбек тили сабоқлиги [Матн] / Мунаввар Қори, Қайум Рамазон, Шорасул Зуннун. - Тошкент, 1924. - 122 б.
92. Неъматов Ҳ. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари [Матн] / Ҳ. Неъматов, Р. Расулов. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995. - 128 б.
93. Нурмонов А. Ўзбек тили назарий морфологиясининг асосий тамойиллари [Матн] / А. Нурмонов // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1998. – 2-сон. –Б. 7-10.
94. Рамазон Қ. Ўзбекча тил сабоқлиги, 4 чилд [Матн] / Қ. Рамазон, Мунаввар Қори, Ш. Зуннун. -Ташкент, 1925-1926. - 124 б.
95. Раҳимий Ш. Ўзбек алифбоси [Матн] / Ш. Раҳимий. - Ташкент, 1922. - 96 б.

96. Рустамий С. «Девону луғоти-т-турк» асарида ҳаракат, ҳарф ва уларнинг турларига хос атамаларнинг қўлланилиши [Матн] - // «Девону луғоти-т-туркий халқларнинг ноёб ёзма ёдгорлиги» мавзусидаги халқаро илмий анжуман. С. Рустамий. - Тошкент: Фан, 2018. - Б. 91-97.
97. Усмонов О. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари [Матн] / О. Усмонов. - Тошкент: Ўқитувчи, 2017. - 375 б.
98. Фахриддинов М.М. Туркча қоида [Матн] / М.М. Фахриддинов. Тошканд, 1913. – 124 б.
99. Фитрат А. Битим йўллари /А. Фитрат, Қ. Рамазон. - Самарқанд, 1919. – 187 б.
100. Фитрат А. Ўзбек тили қоидалари бўйича бир таҷриба [Матн] /А. Фитрат / -Ташкент, 1925. - 112 б.
101. Фитрат А. Сарфу наҳв [Матн] / А. Фитрат. - Самарқанд- Ташкент. 1921. - 211 б.
102. Ҳодий Максуд Биринчи дарслик [Матн] / Максуд Ҳодий.- Қазон-Самарқанд, 1915. - 86 б.
103. Ҳожиёв А. Термин танлаш мезонлари [Матн] / А. Ҳожиёв. – Тошкент: Фан, 1996. - 46 б.
104. Ҳозирги ўзбек адабий тили [Матн]. Фонетика, лексикология, морфология. Ғ.А. Абдурахмоновнинг умумий таҳрири остида [Матн]. – Тошкент: Фан, 1960. - 392 б.
105. Чобан-заде Б. Тюрк-татар лисаниятына медҳал [Матн] / Б. Чобан-заде. – Баку: Азернешр, 1924. – 241 б. (араб. граф.)
106. Чобан-заде Б. Къырымтатар ильмий сарфы [Матн] / Б. Чобан-заде. – Акъмесджит: Къырымдевнешир, 1925. – 188 б. (араб. граф.)
107. Чобан-заде Б. Тюрк грамери [Матн] / Б. Чобан-заде. – Баку: Азернешр, 1929. – 202 б. (лат. граф.)
108. Шорасул З. Ўзбек тил қоидалари [Матн] / З. Шорасул -Тошкент, 1925. - 125 б.
109. Элбек. Битик йўллари [Матн] / Элбек. - Тошкент, 1919. - 121 б.

110. Элбек. Ёзув йўллари [Матн] /Элбек. - Тошкент, 1921. – 113 б.
111. Элбек. Турк тилларининг қонунлари тўғрисида мулоҳазалар [Матн] / Элбек. - Қизил байроқ, 1922. - 28 май.
112. Элбек. Луғат ва атамалар /Элбек // Туркистон, 1923. - 85 б.
113. Элтазаров Ж.Д. Ўзбек тилида сўз туркумлари парадигмасидаги ўзаро алоқа ва кўчиш ҳоллари [Матн] / Ж.Д. Элтазаров. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. - 160 б.
114. Эрматов И. Ўзбек адабий тили / И. Эрматов. - Тошкент: Ўқитувчи, 1997. - 221 б.
115. Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири [Матн] / К. Юсупов. - Тошкент, 1974. - 155 б.

3. Бо забони русӣ

116. Аврутина А.С. Сравнительно-историческая фонология в европейском тюркском языкознании // Вестник череповецкого государственного университета 2016, № 5, с. 41 - 44
117. Ахвледиани В.Г. Фонетический трактат Авиценны: Абу Али ибн Сина. Текст, перевод, исследование: дисс. на соиск. уч. степени доктора филол. наук: 10.00.00 [Текст] / В.Г. Ахвледиани. - Тбилиси: Мецниеребе, 1966. - 159 с.
118. Ахвледиани В.Г. Фонетический трактат Авиценны [Текст] / В.Г. Ахвледиани. - Тбилиси: Мецниеребе, 1966. – 121 с.
119. Ахвледиани В.Г. Фонетический трактат Авиценны (Абу Али Сино). Текст, перевод, исследование [Текст] / В.Г. Ахвледиани. - Тбилиси, 1977. - 237 с.
120. Ахунов А. Хади Макъсуди-журналист и педагог [Текст] / А. Ахунов // Татарстан, 2003, №8. - С. 34-39.
121. Бартольд В. Материалы для истории факультета восточных языков [Текст]. Санкт-Петербург, 1909, Т. 1V. - 497 с.
122. Бердиалиев А. Основы сопоставительной грамматики узбекского и русского языков. Учебное пособие для студентов филологических факультетов вузов [Текст] /А. Бердиалиев, О.Э. Мавлонбердиева. - Худжанд, 2013. - 156 с.

123. Бердиалиев А. Основы синхронно-нормативной грамматики русского и узбекского языков [Текст]. Учебное пособие. Бишкек: «Мектеп», 2014. - 156 с. (соавтор: Эржигитова Ш.Дж.).
124. Бердиалиев А. Основы нормативной грамматики узбекского и русского языков. Учебное пособие [Текст] Худжанд, 2016. - 136 с. (соавтор: Бердиалиева М.А.).
125. Бобомуродов Ш. Фонетико-фонологическая структура односложных слов современного литературного таджикского языка [Текст] / Ш. Бобомуродов: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. (10. 02. 08) / Тбилис. гос. ун-т. - Тбилиси, 1975. - 30 с.
126. Бодуэн-де-Куртенэ И. Опыт фонетики резьянских говоров [Текст] Варшава-Петербург: Э. Венде и Ко - Д.Е. Кожанчиков, 1875. - 128 с.
127. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тефсира X11-X111 вв. [Текст]- М.: Восточная литература, 1963. - 153 с.
128. Будагов Р.А. Введение в науку о языке [Текст] / Р.А. Будагов. - 3. изд. – М.: Добросвет-2000, 2003. - 543 с.
129. Вахобов Т. Социолингвистические аспекты развития таджикского языка (20-30 годов XX в.) [Текст]: дисс. на соиск. уч. степени д-ра филол. наук. – 2006. - 395 с.
130. Вамбери А. Культурное наследия Узбекистана в собраниях Венгерской Академии наук.-// Культурное наследия Узбекистана в собраниях мира. Т. XL11.- Ташкент: Zamon-press, 2016.- С. 15-324.
131. Виноградов В.В. Современный русский язык. Введение в грамматическое учение о слове. Вып. 1. [Текст] / В.В. Виноградов. – М., 1938. – 591 с.
132. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове [Текст] / В.В. Виноградов. – МЛ.: Учпедгиз, 1947. – 786 с.
133. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования и русской технической терминологии [Текст] / Г.О. Винокур // Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языковедению. М., 1939. - 426 с.

134. Габдельгазиз Ш. Перевод съ татарскаго на русский языкъ или словарь [Текст]. – Казань, 1893. – 72 с.
135. Галлямов С. Башкурдский язык и Санскрит. Москва-Санкт-Петербург: Институт Курдистана и Передней Азии, 2003. - 306 с.
136. Ганиев Ж.В. Контрастивная фонетика в сопоставление узбекским и таджикскими языками. – М., 2015. – 209 с.
137. Ганкиевич В. На службе правде и просвещению [Текст] / В. Ганкиевич. - Симферополь: Доля, 2000. - 328 с.
138. Гиганов И. Грамматика татарского языка [Текст] / И. Гиганов. - Санкт-Петербург: АН Российской Империи, 1801. - 132 с.
139. Григорьев В.В. Обзорение диалектических отличий употребительного у Бухарских таджиков персидского языка / О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кошгаре. Записки Мирзы-Шамсиа Бухари [Текст] / В.В. Григорьев. - Казан, 1861. - С. 155-169.
140. Громатович К.Д. Учебник таджикского языка для европейцев, служащих госаппарата ТАССР и УзССР [Текст] / К.Д. Громатович и М.А. Дмитриевский, Х. Хашимов. - Ташкент: Тадж. гос. изд-ва, 1929. - 132 с.
141. Гулямов А. Проблемы исторического словообразования в узбекском языке [Текст]: автореф. дисс. на соиск. уч. степени д-ра филол. наук. - Ташкент, 1955. - 48 с.
142. Гулямов Х.Г. Узбекско-таджикские языковые связи [Текст]: (Лексико-этимол. исслед.) / Х. Гулямов. - Ташкент: Фан, 1983. -167 с.
143. Джаматов С.С. Системный анализ фонетической терминологии таджикского и английского языков [Текст] / С.С. Джаматов. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 160 с.
144. Джаматов С.С. Становление и развитие лингвистической терминологии таджикского и английского языков [Текст] / С.С. Джаматов. - Душанбе: Дониш, 2017. - 412 с.
145. Елмслев Л. Основы лингвистической теории (Omkr1ng sprogteor1ens grundlцggelse) М.: Высшая школа, 1943. - 235 с.

146. Зарубин И.И. Отчет об этнологических работах в Средней Азии летом 1926 г. [Текст] АН СССР, 1927. - 86 с.
147. Зарубин И.И. Очерк разговорного языка самаркандских евреев. Фонетическая часть / И.И. Зарубина // «Иран», 11 [Текст], – Л. 1928. - С. 95-180.
148. Казем-бек А.К. Общая грамматика турецко-татарского языка [Текст] / А.К. Казем-бек. - Казань, 1846. - 459 с.
149. Каримова Д.Н. Сопоставительный анализ систем вокализма и консонантизма в таджикском и английском языках [Текст] / Д. Каримова. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук. - Душанбе, 2018. - 172 с.
150. Касаткин Л.Л., Клобуков Е.В., Лекант П.А. Краткий справочник по современному русскому языку [Текст]. –М. : Высшая школа, 1991. - 386 с.
151. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка [Текст]. - М.- Л., 1960. - 448 с.
152. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России [Текст]. - М.: Наука, 1982. - 301 с.
153. Кузнецов П.Е. Сравнительный грамматический очерк таджикского и сартовского наречий [Текст] / П.Е. Кузнецова. - Ташкент, 1915. - 56 с.
154. Матробиён С.Қ. Нахустин сарчашмаҳои хаттии этнолингвистикаи тоҷик.- Паёми Донишгоҳ. Бахши илмҳои филологӣ, 2021, № 3. - С. 13-23.
155. Наливкин В.П. Руководство к практическому изучению персидского языка [Текст] / В.П. Наливкин. – Спб., 1903. - 311 с.; М.: Ленанд, 2016. - 333 с.
156. Негматов А. Тернарные пары согласных в современном литературном таджикском языке [Текст] / А. Негматов // Труды молодых научных работников Тбилисского университета. – Тбилиси, 1967. - С. 196-210.
157. Нигматов Х. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. [Текст] - Ташкент: Фан, 1989. - 190 с.
158. Никитин М.В. Основы лингвистической теории [Текст] / М.В. Никитин М.: Высшая школа, 1988. - 138 с.

159. Поливанов Е.Д. Вокализм говора Самарканда [Текст] // ДАН СССР, 1923. №14. - С. 306-312.
160. Поливанов Е.Д. Образцы иранизированных говоров узбекского языка. Каршинский говор [Текст] / Е.Д. Поливанов М.; Доклады АН СССР. Серия В.1928. № 5. - С. 92-97.
161. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык [Текст] / Е.Д. Поливанов. - М.: 1933. - 44 с.
162. Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка [Текст] / Е.Д. Поливанов, И.А. Батманов. - Ташкент: Гос. изд-во УзССР, 1935. - 48 с.
163. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.Т. 1-1V [Текст] / В.В. Радлов, СПб.: Репринт, 1888.Т. 1, Часть 1. - 468 с.
164. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка [Текст] / В.С. Расторгуева // Таджикско-русский словарь. - Сталинабад, 1954. - С. 529-570.
165. Расторгуева В.С. Краткий очерк фонетики таджикского языка (Учеб, пособие для филол. факультетов тадж. вузов) [Текст] / В.С. Расторгуева. - Сталинабад, 1955. - С. 24-25.
166. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров [Текст] / В.С. Расторгуева. - М.: Наука, 1964. - 180 с.
167. Реформатский А.А. Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии [Текст] / А.А. Реформатский. - М.: Наука, 1979. - 114 с.
168. Решетов В.В. Узбекский язык [Текст] / В. В. Решетов. - Ташкент, 1959. - 359 с.
169. Решетов В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка [Текст] / В.В. Решетов. - Ташкент: Учитель, 1965. – 243 с.
170. Риккерт А.С. История Древнего Востока [Текст] / А.С. Риккерт.- М.: Наука,1987. - 342 с.
171. Саймиддинов Д. Древнеперсидский язык (фонетика, грамматика, транскрипция, клинопись и словарь) [Текст] / Д. Саймиддинов. - Душанбе: Пайванд, 2008. – 190 с.

172. Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики [Текст] / А. Самойлович // Таврическая Губернская Земская Управа. Отдѣль народного образования / Петроградъ. Тип. И.Бораганскаго, В.О.Средній пр., 1-10. - 1916. - 104 с.
173. Сарфи тюркий (Тюркская грамматика) [Текст] – Бахчисарай: Изд-во типо-литографии газеты «Терджиман», 1907. - 26 с.
174. Семёнов А.А. Материалы для изучения наречий горных таджиков Центральной Азии. - СПб, 1900. - 164 с.
175. Семёнов А.А. Краткий грамматический очерк таджикского языка [Текст] Ташкент, 1927. - 86 с.
176. Серебрянный Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков [Текст] / Б.А. Серебрянный, Н.З. Гаджиева. - М.: Образование, 1986. - 167 с.
177. Соколова В.С. Фонетика таджикского языка [Текст] / В.С. Соколова М.: Изд. АН СССР, 1949. - 166 с.
178. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию Ф. де Соссюр / Пер. с франц. яз. под ред. А.А. Холодовича [Текст]; Ред. М.А. Оборина; Предисл. проф. Н.С. Чемоданова. - М.: Прогресс, 1977. - 696 с.
179. Сухарева О.А. Пособия по изучении таджикского языка [Текст] Самарканд, 1929. - 86 с.
180. Трубецкой Н.С. Морфонологической системе русского языка [Текст] / Н.С. Трубецкой. - М.: АН СССР, 1934. - 246 с.
181. Трубецкой Н.С. Основы фонологии [Текст] / Н.С. Трубецкой, 1960. - 372 с.
182. Убайдуллаев Р.М. Сравнительно-сопоставительный анализ вокализмов английского и таджикского языков [Текст] Р.М. Убайдуллаев: автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук. 1973. - 26 с.
183. Убайдуллаев Р.М. Таджикский вокализм. // Учен, записки ДГПИ, т. 90, сер. «Иност. языки» [Текст] / Р.М. Убайдуллаев. - Душанбе: Дониш, 1974. - С. 193-215.

184. Умаров Э.А. Из материалов к исторической фонетике узбекского языка (по словарю «Бадаи ал-лугат») [Текст] / Э.А. Умаров // Туркология. - Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1986. - С. 284-289.
185. Усмонов К. Стилистика английского языка и его сравнения с таджикским. - Хучанд: Нури маърифат, 2012. - 186 с.
186. Файзов М. Гласные звуки таджикского литературного языка (акустический и количественный анализ) [Текст] / М. Файзов. – Душанбе: Дониш, 1985. - 185 с.
187. Файзов М. Современное таджикское литературное произношение: Экспериментальное фонетическое исследование: дисс. на соиск. уч. степени доктора фил. наук: 10.02.08 [Текст] / АН СССР. Ин-т языкознания. - Москва, 1990. - 398 с.
188. Фонетика. Фонология. Грамматика. К семидесятилетию А.А. Реформатского: Сб. статей / отв. ред. Ф.П. Филин. – М.: Наука, 1971. - 392 с.
189. Хаскашев Т.Н. Фонетическая природа словесного ударения в современном таджикском литературном языке: (Эксперимфонет. исследование): автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук / Ленингр. гос. ун-т им. А.А. Жданова [Текст], 1972. - 20 с.
190. Хаскашев Т.Н. Фонетическая природа словесного ударения в современном таджикском литературном языке [Текст] / Т.Н. Хаскашев. – Душанбе: ДДТ, 1983. - 150 с.
191. Хаскашев Т.Н. Становление и развитие нормы таджикского литературного произношения (диахронно-синхронное и экспериментально-фонетическое исследование): автореф. дисс. на соиск. уч. степени доктора филол. наук [Текст]. - Душанбе, 1993. - 46 с.
192. Ходжаев Д. Таджикская лингвистическая мысль X-XV1 вв.: автореф. дисс. на соиск. уч. степени д-ра филол. наук: Душанбе, 2004. - 45 с.
193. Холназаров Д.И. Типологические сопоставления интонационных систем таджикского и русского языков: автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук [Текст]. – Душанбе, 1991. - 23 с.

194. Шахобова М.Б. Опыт сопоставительного исследования строя таджикского и английского языков [Текст] / М.Б. Шахобова. - Душанбе: Дониш, 1985. - 252 с.
195. Щерба Л.В. Фонетика французского языка [Текст]. – Москва: Высшая школа, 1963. - 159с.
196. Эдельман Д.И. Проблемы исторической фонологии иранских языков: дисс. на соиск. уч. степени доктора филологических наук [Текст]. - Москва, 1978. - 377 с.
197. Эдельман Д.И. Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Фонология. Морфология [Текст] М.: Восточная литература, 2009. - 280 с.
198. Эрматов И.Р. Вопросы становления и дальнейшего развития лингвистических терминов узбекского языка (на материале школьных учебников) [Текст] / И.Р. Эрматов // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 5 (259). Филология. Искусствоведение. Вып. 63. - С. 180-182.
199. Языки мира: Иранские языки. 1. Юго-западные иранские языки. - М.: Индрик, 1997. - 207 с

4. Бо хуруфи лотинӣ

200. Arabīc Phonetics. Ibn Sīnā's Risalah on the points of articulation of the speech=sounds, transl. By Khalīl J. Semaan, Lahore, 1963. - 62 p.
201. Asbāb Hudūt al=Hurūf, нашрияи Sa'īd ad=Damardāš, Risalat al=ilmī, X-XII, 1963. - 58 p.;
202. Bohtlingk O. Ueber die Sprache der Jakuten. 1–11 / O. Bohtlingk StPbg., 1848-1851. - 165 p.
203. Bravmann M. Materialien und Untersuchungen zu den phonetischen Lehren der Araber, Göttingen, 1934. - 98 p.
204. Ibn Sīnā, Asbāb Hudūt al=Hurūf, нашрияи Muhibb ad=Dīn al= Hatīb, Қоҳира, 1913. - 23 p.

205. Ibn Sīnā, Rīṣālat fī Asbāb Hudūt al-Hurūf, нашрияи Parwīz Natīl Hānlarī Asbāb Hudūt al-Hurūf, Техрон, 1954 (нашри 2-юм- 1970)
206. Ibrahīm Anīs, Aswāt al-luġa ‘inda Ibn Sīnā, - «Majma‘ al-luġa al-fī ‘Arabīya”, 1964. - 143 p.
207. Kazimīrsky A. de Bieberstein «Dialogues frangais-persans, precedes d’une figure de la grammaire persane et suivis d’un vocabulaire frangais-persan /A. Kazimīrsky de Bieberstein Paris, librairie C. Klincksieck, 11 Rue de Lille. 1883, in 80 XV1 and 1118 p.
208. Mahmūd el-Hefnī, Ibn Sīnā’s Musīklehre. - Berlin, 1931. - 254 p.
209. Nicholas J.B. Dialogues persans-frangais, accompagnes de notes sur les figures et regles de la grammaire persane et sur certaines locutions et idiosyncrasmes propres a cette langue a Usages des dragomans, des negociants et des voyageurs. Deuxieme edition / J.B. Nicholas. – Paris. Maisonneuve et Cie, Libraires-editeurs 15, Quai Voltaire, 1869. V111 end 329 p.
210. Quyard Stanislas Manuel de la langue persane–vulgaire. Vocabulaire francais, anglais et figure, avec la figurelation figure f lettres latines. Precede d’un abrege de grammaire et suivi d dialogues avec le mot a mot. Par. Stanislas Quyard, professeur a l’ecole des hautes etudes. Paris, 1880. - 287 p.
211. Steindass F. Persian-English Dictionary / F. Steindass. - Great Britain, 1892; бозчоп 1977. - 1539 p.
212. Vullers Ioannis Lexicon Persico-Latinum Etymologicum, Bonnae ad Rhenum / Ioannis Vullers. Vol. 1, 1877 247с.; vol. 11, 1879 321с.; vol. 111, 1884. – 332 p.

5. Фарҳангномаҳо:

А. Бо забони тоҷикӣ

213. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. - Душанбе: ДМТ, 2016. - 428 с.
214. Шукуров М.Ш., Капранов В.А., Ҳошим Р., Маъсумӣ Н.А. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]. - М.: СЭ, 1969 ҷ. 1, 951 с.; ҷ.2, 952 с.

215. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. - Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. - Ҷ.1, 944 с.; Ҷ. 2, 949 с.

216. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ [Матн] Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. - 1123 с.

217. Ҳусайнӣ Атоулло. Бадоеъ-ус-саноеъ [Матн] / Атоулло Ҳусайнӣ. - Душанбе: Ирфон, 1974. - 223с.

218. Ҳусейнов Х. Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов, К. Шукурова. – Душанбе: Маориф, 1983. - 255 с.

Б. Бо забони ўзбекӣ

219. Маҳкамов Н. ва Эрматов И. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати [Матн]. Тошкент: «Фан», 2013. - 176 б.

220. Ҳожиёв А., Решетова Л. Ўзбек тили грамматик терминларининг қисқача изоҳли луғати [Матн] /А. Ҳожиёв, Л. Решетова. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - 280 б.

В. Бо забони русӣ

221. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст]. - М.: СЭ, 1966. - 243 с.

222. Вельяминов-Зернов В.В. Словарь жагатайско-турецкий (Абушка) [Текст] / В.В. Вельяминов-Зернов СПб., 1868. - 453 с.

223. Гиганов И. Словарь российско-татарский [Текст] / И. Гиганов СПб. 1804. - 354 с.

224. Древнетюркский словарь [Текст]. - Л.: Наука, 1969. - 676 с.

225. Краткий русско-таджикский словарь лингвистических терминов [Текст]. Составители: Калонтаров Я.И, Капранов В.А. Душанбе: Дониш, 1974. - 95 с.

226. Наливкин В.П. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь [Текст] / В.П. Наливкин. - Казань, 1884. - 164с.

227. Наливкин В. П. Русско-персидский словарь общеупотребительных слов по наречиям Туркестанского края [Текст] / В.П. Наливкин Спб., 1889. - 876 с.

228. Старчевский А.В. Спутник русского человека в Средней Азии [Текст]- Санкт-Петербург: А. Траншель, 1878. - 504 с.

229. Троянский А.А. Словарь татарского языка и некоторых употребительных въ немъ реченій арабскихъ и персидскихъ, собранный трудами и тщаніемъ учителя татарского языка въ Казанской семинаріи священника Александра Троянского и напечатанный съ дозволенія комиссіи духовныхъ училищъ: в 2 т. [Текст] / А.А. Троянский. – Казань, 1833. – Т. 1. – 629 с.; Казань, 1835. - Т. 2. - 340 с.

230. Узбекско-русский словарь [Текст] М.:Госиздат. и нац. словарей, 1959. - 839 с.

231. Узбекско-русский словарь [Текст]Ташкент: УзбСЭ, 1988. - 726 с.

232. Хащабъ А.Ф. Русско-персидский словарь с краткой этимологией персидского языка [Текст] Санкт-Петербург: Н. Евстифеев, 1906. - 330с.

233. Чинги Мухаммед Якуб. «Келур-наме». Старо-узбекско-таджикско-персидский словарь XV11 в.). Введение, транскрипция и перевод текста, глоссарий, лексика-грамматический очерк, грамматический указатель А. Ибрагимовой [Текст]. Ташкент, 1982. - 134 с.

234. Юнусов М. Татарско-русский словарь наиболее употребительных слов и выражений [Текст]. - Казань, 1900. - 115 с.

Маъхазҳои электронӣ

235. <http://www.Tatarmagaz1ne.ru1ndex> (санаи 07.05.2024)

236. 1ms1ber1an.com/slova (санаи 12.06.2024)

237. old.b1genc.ruru.w1k1ped1a.orgvk.com (санаи 16.11.2025)

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

а) Мақолаҳо дар маҷаллаҳои тавсиякардаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Юнусова З.У. Дар бораи хусусиятҳои хоси муносибатҳои парадигматикӣ ва синтагматикии байни воҳидҳои забон дар соҳаи фонемаҳои садонок [Матн] / З.У. Юнусова // Паёми ДДОТ. Маҷаллаи илмӣ-паҷуҳишӣ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) – Душанбе, 2021. № 4 (93). - С. 116-120.

[2-М]. Юнусова З.У. Истилоҳоти фонетикӣ ва хусусиятҳои гиперогипонимиву эквонимии он [Матн] / З.У. Юнусова // Ахбори ДДХБСТ, 2026. № 1 (106). - С. 113-117.

[3-М]. Юнусова З.У. Ифодаи муносибатҳои фонетикӣ-фонологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ [Матн] / З.У. Юнусова // Паёми ДДОТ. Маҷаллаи илмӣ-паҷуҳишӣ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) – Душанбе, 2026. № 1 (120). - С. 146-151.

[4-М]. Юнусова З.У. Таносуби овоии забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ дар сатҳи фонетика ва фонология [Матн] / З.У. Юнусова // Маҷаллаи илмӣ-назариявии «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ», 2026. № 3 (108). - С. 156-162.

б) Мақола дар маҷаллаи тавсиякардаи КОА-и Ҷумҳурии Ўзбекистон:

[5-М]. Юнусова З.У. Ўзбек тили фонетикаси ва фонологияси атамалари тизимининг сӯз бирикмаси характеридаги бирликлари ҳақида [Матн] / З.У. Юнусова // Муқимий номидаги Қуқон давлат педагогика институти (Ўзбекистон). Илмий журнал. – Қуқон, 2020. № 1. - Б. 45-48.

в) Монография

[6-М]. Юнусова З.У. Ўзбек ва тоҷик тилшунослиги фонетик-фонологик сатҳ атамаларининг структур-семантик хусусиятлари [Матн] / З.У. Юнусова // Монография. – Хужанд: Меъроҷ, 2021. – 124 б.

**г) Мақолаҳо дар конференсияҳои байналмилалӣ ва дигар
мачаллаю мачмуаҳои илмӣ:**

[7-М]. Юнусова З.У. Ўзбек тилшунослик терминологиясининг шаклланиш тарихига доир [Матн] / З.У. Юнусова // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Филология фанлари номзоди, дотсент Ҳ. Мамадов таваллудининг 90 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами. – Хужанд: Нури маърифат, 2019. – С. 56-58.

[8-М]. Юнусова З.У. Фонетик-фонологик сатҳ атамалари тизимида хос парадигматик ва синтагматик муносабатлар ва уларнинг номутаносиблиги ҳақида [Матн] / З.У. Юнусова // Фарғона давлат университети «Давлат тили ўқитишнинг долзарб масалалари» халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Фарғона, 2020. – Б. 236-240.

[9-М]. Юнусова З.У. Ўрта умумтаълим муассасалари дарслик ва қўлланмаларида фонетикага оид атамаларнинг синхрон-қиёсий таҳлили (Ўзбек ва тожик тиллари фонетик тизимида мансуб атамалар мисолида) [Матн] / З.У. Юнусова // Муқимий номидаги Қўқон давлат педагогика институти. «Филологиянинг долзарб масалалари» / Илмий-услубий анжуман материаллари. – Қўқон: 2020. – Б. 153-157.

[10-М]. Юнусова З.У. Морфемика ва сўз ясалиши тизимида гиперонимия ва гипонимия ҳодисалари [Матн] / З.У. Юнусова // Ўзбекистон халқаро Ислом академияси мумтоз шарқ филологияси факултети. «Она тили – миллат кўзгуси» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. - Тошкент, 19-октябр 2020-йил. - Б. 54-58 (Ҳаммуаллиф Эрматов И.).

[11-М]. Юнусова З.У. Терминологик тизимда дублетлилик ва вариантлилик масаласига доир [Матн] / З.У. Юнусова // Муқимий номидаги Қўқон давлат педагогика институти. «Филологиянинг долзарб масалалари» Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Қўқон: – 2021. – Б. 96-99.

[12-М]. Юнусова З.У. Ўзбек тили фонетик-фонологик тизимида хос парадигматик номутаносиблик ҳақида [Матн] / З.У. Юнусова // «Нутқ

маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари», халқаро илмий-амалий конференция материаллари. - Андижон, 2021. – Б. 35-39.

[13-М]. Юнусова З.У. Ўзбек ва тожик тилшунослиги фонетик-фонологик сатҳи терминологик тизимида функционал-семантик синкретизм масаласига доир [Матн] / З.У. Юнусова // Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети «Ўзбек тили тараққиёти ва халқаро ҳамкорлик масалалари». Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари.- Тошкент, 2021. – Б. 248-250.

[14-М]. Юнусова З.У. Ўзбек ва тожик тилшунослиги фонетик-фонологик сатҳи терминологик тизимида функционал-семантик синкретизм масаласига доир [Матн] / З.У. Юнусова // Захириддин Муҳаммад Бобур номидаги Андижон давлат университети. «Тилшуносликдаги замонавий йўналишлар: Муаммо ва ечимлар» мавзусидаги халқаро илмий-амалий онлайн конференция материаллари. - Андижон, 2021. - Б. 282-284.

[15-М]. Юнусова З.У. Доир ба масъалаи синкретизми функционал-семантикии системаи терминологии сатҳи фонетик-фонологии забоншиносии тоҷику ўзбек [Матн] / З.У. Юнусова // Масъалаҳои таълиму тарбия дар низоми таҳсилоти муттасил. Маҷмуи мақолаҳо. – Хучанд: Меъроҷ, 2023. – С. 103-105.

[16-М]. Юнусова З.У. Асосҳои ташаккули низоми истилоҳоти лингвистӣ дар забоншиносии тоҷик [Матн] / З.У. Юнусова // Масъалаҳои мубрами ҳаёти ҷавонони замони муосир. Маҷмуи мақолаҳо. – Хучанд: Ношир, 2024. – С. 144-147.

[17-М]. Юнусова З.У. Масъалаҳои синкретизми функционал-семантикии системаи терминологии сатҳи фонетик-фонологии забоншиносии тоҷику ўзбек [Матн] / З.У. Юнусова // Конференсияи илмӣ байналмилалӣ масъалаҳои зулфисонайнӣ дар адабиёти тоҷику ўзбек. - Фарғона, 2024. – С. 119-123.

[18-М]. Юнусова З. Лексикаи илмӣ ва вижагиҳои он [Матн] / З.У. Юнусова // Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Масъалаҳои

мубрами филология: ҳадаф ва дурнамо» бахшида ба 75-солагии Абдусалом Абдуқодиров. – Хучанд: Нури маърифат, 2024, 19-20 декабр. - С. 306-310.

[19-М]. Юнусова З. Ифодаи хусусиятҳои микро, медио ва макросохтор дар системаи истилоҳот [Матн] / З.У. Юнусова // Масъалаҳои мубрами филологияи тоҷику ўзбек. Маҷмуаи мақолоти илмӣ конференсияи илмӣ байналмилалӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2024. – С. 301-306.

[20-М]. Юнусова З.У. Робитаи хоси забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ дар сатҳи фонетика ва фонология [Матн] / З.У. Юнусова // Маҷмуи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Ташаккули салоҳиятҳои омӯзгорони фанҳои филологӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва миёна: дастовард ва муаммоҳо» , ки бахшида ба 35-солагии Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон, 60-солагии фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ ва омӯзгории Аълочии маорифи Тоҷикистон, дорандаи ордени Шараф (дараҷаи II) профессор Абдусаттор Абдуқодиров. – Хучанд: Нури маърифат, 2025. – С. 463-470.

[21-М]. Юнусова З.У. Муносибати парадигмавии фонетикӣ-фонологӣ ва хусусиятҳои он дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ [Матн] / З.У. Юнусова // «Забони давлатӣ – рукни давлатдорӣ». Маҷмуаи мақолаҳо ба муносибати «Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», 35-солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ ва 100-солагии забоншиносии маъруф Азиза Каримова. – Хучанд: Ношир, 2026. – С. 330-335.